СТУБОВИ КУЛТУРЕ

КЊИГА ЧЕТВРТА

Уредник
Предраг Марковић

Уређивачки одбор "Стубова културе"
мр Бојан Јовић
др Владимир Мако
Предраг Марковић
мр Борис Милосављевић
мр Бошко Спасојевић

Опрема
Душан Шевић

Радивој Радић

СТРАХ У ПОЗНОЈ ВИЗАНТИЈИ 1180-1453.

II

Београд
2000.

Заштитни знак библиотеке
Душан Шевић

Оквир на корицама
Захарије Орфелин: *Историја Петра Великог*, титуларни лист

VIII КОБ ПРЕКРШЕНЕ ЗАКЛЕТВЕ

У Јеванђељу по Матеју стоји записано: „Опет сте чули да је речено старима: Не куни се криво, а испуни Господу заклетве своје. А ја вам кажем: не куните се никако; ни небом, јер је престо Божији; ни земљом, јер је подножје ногама његовим; нити Јерусалимом јер је град великога цара; не заклињи се ни главом својом, јер не можеш ни једну влас учинити белом или црном. Него нека ваша реч буде: да-да, не-не; а што је више од овога, од зла је.“[1] Богословска распра о овој новозаветној забрани заклињања, која је вођена међу најпозванијим стручњацима у Византијском царству, имала је последице једино у избегавању „излишних“ заклетви и ослобађању вишег клера од обавезе полагања заклетви.[2] Међутим, у области државног права ова јуристичка установа је имала је веома широку примену и постала је део свакодневне праксе.[3] Наравно, у поређењу са модерним временима, заклетва је у Средњем веку имала несравњиво већи значај.[4] На пример, чувена је заклетва коју су вође Првог крсташког рата положили василевсу Алексију I Комнину.[5]

О озбиљности са којом се схватала заклетва у Средњем веку казује на нарочит начин и једна епизода историјског дела Георгија Сфранцеса. Византијски писац из XV столећа саопштава да је турски емир Мехмед I (1413-1421) прошао поред Цариграда на

---

[1] Јеванђеље по Матеју, 5, 33-37.

[2] ODB, III, 1509 (*L. Burgmann*).

[3] О заклетви у Византији в. *N. Svoronos*, Le serment de fidélité à l'empereur byzantin et sa signification constitutionnelle, REB 9 (1951) 106-142 (=VR, Études sur l'organisation intérieure, la société et l'économie de l'Empire byzantin, VI, London 1973); *J. Ferluga*, La ligesse dans l'Empire byzantin. Contribution à l'étude de la féodalite à Byzance, ЗРВИ 7 (1961) 97-123 (=Byzantium on the Balkans, Amsterdam 1976, 399-425); *N. Oikonomides*, Le serment de l'impératrice Eudocie (1067): un épisode de l'histoire dynastique de Byzance, REB 21 (1963) 101-128 /=VR, Documents et études sur les institutions de Byzance (VIIe-XVe siècle), III, London 1976/; *S. N. Troianos*, Συμβολὴ εἰς τὴν ἔρευναν τῶν ὑπὸ τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων παρεχομένων ἐνόρκων ἐγγυήσεων, Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου ἐρεύνης τῆς ἱστορίας τοῦ ελληνικοῦ δικαιόυ, 12 (1965) 130-168; LM 3 (1986) 1689-1690 (*E. Rüss*); ODB, III, 1509 (*L. Burgmann*).

[4] DMA 9 (1987) 207 (*J. E. Lynch*).

[5] *Осшрогорски*, Историја, 342; *J. H. Pryor*, The Oaths of the Leaders of the First Crusade to Emperor Alexius I Comnenus: Fealty, Homage – πίστις, δουλεία, Parergon: Bulletin of the Australian and New Zealand Association for Medieval and renaissance Studies n.s. 2 (1984) 111-141 (недоступно).

путу за Анадолију 1421. године. Византинци, који су били у дослуху са неким султановим људима, сазнали су да после сређивања прилика у Малој Азији он намерава да нападне ромејску престоницу. Стога су византијски великодостојници – како световни тако и духовни – предлагали василевсу Манојлу II Палеологу да искористи прилику и зароби Мехмеда I. Међутим, стари цар је одбио да то учини позивајући се на своје и султанове положене заклетве и, у крајњем случају, на божју вољу „која је и од њега (sc. султана) моћнија“.[6]

У сатиричном спису о Мазарисовом путовању у подземни свет, састављеном у првим годинама друге деценије XV столећа, међу пороцима који нагризају византијско друштво – а између осталих то су наклоност ка клеветама, охолост, користољубље, жудња за вином, лажљивост, тврдичлук, властољубље, ситничарење, подмуклост, лицемерство, неправичност, безочност, сплеткарење, склоност ка метежима и побунама, издајство! – наводи се непоштовање заклетви.[7]

Прибављање заклетве могло је (али није увек и морало!) да значи јемство да ће се неки споразум или договор поштовати. Интересантно је запажање Георгија Пахимера о једној епизоди византијско-српских односа у последњим годинама XIII столећа. Ромејском царству је био потребан мир на северним границама, па се василевс Андроник II Палеолог трудио да се некако нагоди са краљем Милутином. Византијска страна је имала одређене резерве према спремности Срба на споразум. „А били су сумњичави због варваринове ћуди превртљиве да нарушавањем уговора не прекине слогу у трен ока, из било ког разлога. Стога је, дакле, цар, вољан да учини нешто што би се свидело и суседу, желео да се с њим, ако је могућно, закуне. Сматрао је, иначе, да превртљивост Србина зацело неће помоћи [датој] вери, ако не би била везана свадбом уз брачни уговор.“[8] И византијски цар и писац Јован Кантакузин наводи да су после његових преговора са српским краљем Стефаном Душаном у Паунима код Приштине у лето 1342. године заклетве биле пис-

[6] Sphrantzes, 14. Уп. *Ђурић*, Сумрак Византије, 230-231.
[7] Mazaris' Journey, 78.
[8] Pachym (B), II, 272. Превод: Виз. извори, VI, 37 (*Љ. Максимовић*).

мено састављене, а требало је да присуствује и српски архиепископ како би се пред њим заклетве и обавиле.[9]

Уочи избијања грађанског рата двадесетих година XIV столећа између деде Андроника II и унука Андроника III Палеолога стари цар је желео да „прогласи" новог наследника, свог другог унука Михаила Катара, ванбрачног сина деспота Константина Палеолога и неке наложнице. У врло деликатној ситуацији, Андроник Старији је заповедио свима да се закуну, с једне стране, да би га са страхопоштовањем уважавали као цара и господара а, с друге, како би се на истоветан начин опходили и према ономе кога василевс одреди за наследника престола. Владаревој жељи су се приклонили само ретки појединци који су се прибојавали за своје положаје док је већина поданика отворено одбила да то учини. Андроник II се нашао у веома неугодној ситуацији па је размишљао да прибегне принуди и сили, али га је поколебала помисао да се његов унук Андроник III може одлучити на бекство из Цариграда. Такав след догађаја би донео много неизвесности и смутњи у Царству, те је стари василевс одустао од намере да му поданици положе заклетву верности.[10]

Георгије Сфранцес доноси вест да су житељи Патраса 6. јуна 1429. године положили заклетву верности деспоту Константину Палеологу који је после дуго времена овај град вратио под византијску власт. Ромејски писац је забележио како су се сви житељи сакупили у цркви Светог Николе и дали присегу да ће бити одане слуге господину деспоту. Уз то, сагласно жељи месног становништва, Георгије Сфранцес је наименован за заповедника Патраса.[11]

Занимљиво размишљање о заклетви доноси Никита Хонијат који на страницама свог историјског дела цитира и парафразира Херодота. После пораза код Мириокефалона у септембру 1176. године, побеђени цар Манојло I Комнин је обећао победнику султану Килиџ Арслану II (1155-1192) да ће срушити две пограничне тврђаве Сувлеон и Дорилеон. Први део обећања је испунио, али је град Дорилеон поштедео разарања. Владар Ико-

[9] Cant. II, 274. Уп. Виз. извори, VI, 402 (*Б. Ферјанчић*).

[10] Greg. I, 295-296.

[11] Sphrantzes, 62. Уп. *З. В. Удальцова*, Борьба партий в Пелопоннесе во время турецкого завоевания, Средние века 3 (1951) 173-174.

нијског султаната му је упутио посланство са подсећањем на преузете и јемчене обавезе, али се василевс о њих оглушио. Нагласио је да мало пажње поклања ономе што се ради у изнудици, а одобрио је само први део савета који је Питија својевремено дала Глауку, Епикидовом сину и најправеднијем од Спартанаца. Глаук је легендарној пророчици поставио питање да ли може да утаји новац који му је давно поверен на чување. Питија му је одговорила:

„Епикидејевићу Глауче, корисно за тебе сад је
Заклетвом да отмеш новац и да га добијеш сада;
Закуни ти се, јер смрт и на поштена човека чека!“[12]

Цар Манојло Комнин, речено је, држао се само овог дела савета исказаног у пророчишту у Делфима. Како Хонијат саопштава, византијски василевс је хотимице пренебрегао други део Питијиног савета:

„Ал' син заклетве безимен он је, нит руку има
Нит ногу; ал' ипак пребрзо стиже немилосрдно грабећ
Док целу кућу не сатре и потомство уништи цело,
А часна човека потомство касније пролази боље.“[13]

Овим Херодотовим речима, као неком врстом наука василевсу Манојлу I Комнину, завршава своје казивање Никита Хонијат.[14]

Георгије Акрополит у опису похода који је Теодор II Ласкарис предузео 1255. године против Бугара саопштава занимљиву причу о томе како је никејски василевс успео да поседне град Велес на Вардару. Он каже следеће: „Застрашени царевим доласком и не желећи да дође до опсаде, становници (sc. Велеса) су постигли споразум са василевсом да не претрпе ништа лоше и да им буде дозвољено да из тврђаве изађу са оружјем и имовином. Узевши од цара заклетву о томе, они су изашли из утврде. А

[12] Херодотова историја, са старогрчког превео *М. Арсенић*, II, Нови Сад 1988[2], 97.
[13] Исто.
[14] Chon. Historia, 192.

када је видео колико их је много – избројано је око пет стотина (sc. особа) – и то народ големог стаса и наочитог изгледа, василевс се покајао што је допустио таквом и толиком људству да оде противнику и уврсти се међу ромејске непријатеље. Но, обавезан због заклетви, он их је пустио на слободу."[15] Премда је искушење било велико, никејски цар је сматрао за сходно да поштује реч коју је дао становницима Велеса.

Познато је да су представници византијске феудалне аристократије полагали вазалну заклетву новим латинским господарима после рушења царства Ромеја 1204. године. О томе нас, између осталог, обавештава и непознати писац Морејске хронике.[16] Такође се зна да су намесници у Византији приликом смене на царском трону били дужни да дају заклетву верности новоме василевсу.[17]

Веома интересантну приповест о снази дате речи доноси нам баварски ратник и пустолов Јохан Шилтбергер. Подсетимо се да је реч о шеснаестогодишњаку који је допао турског заробљеништва у бици код Никопоља 1396. године. Потом је више од три десетлећа провео у исламском свету, да би се тек 1427. године вратио у отаџбину. Једном приликом Шилтбергер је са неколицином својих другова покушао бекство из муслиманског заточеништва. Премда је хришћанским младићима пошло за руком да далеко одмакну, главни циљ ипак нису постигли. Гневни султан је правовремено наредио једном од својих војсковођа да ухвати бегунце и овај их је пристигао, па су почели преговори. Када су младићи рекли да ће радије погинути него се вратити султану, турски великодостојник им је под заклетвом дао реч да ће им владар Османлија поштедети живот. Уз то, обећао је да ће уколико емир у љутини реши да их убије, он захтевати да најпре погуби њега самог. Када су дошли код султана, овај је хтео да их сместа лиши живота, али је османлијски угледник одржао реч и узвратио гестом који га је представио у најлепшој светлости. Клекао је пред султана и тражио да најпре усмрти њега како је претходно већ обећао бегунцима. Турски владар је онда преи-

[15] Acrop. I, 118. Уп. *Златарски,* История, III, 453-454.
[16] The Chronicle of Morea, ed. *J. Smith*, London 1904, 110 sq. Уп. *Ј. Ферлуга,* Византијско племство и крстаци почетком XIII века, ЗРВИ 18 (1978) 122.
[17] Cant. I, 16-17.

начио своју одлуку и престрављене младиће је осудио на казну затвора у трајању од девет месеци.[18]

Присега над јеванђељем или иконом Богородице

У средњем веку јеванђеље је служило као сакрални сведок положене заклетве. Познат је пример с почетка грађанског рата између Андроника II и Андроника III Палеолога, у пролеће 1321. године, када је старији василевс, налазећи се у опасном шкрипцу, желео да добије јемство оданости житеља Цариграда. Стога су свештеници на улицама византијске престонице, по трговима и палатама носили јеванђеља над којима су становници давали залогу верности цару Андронику.[19] Заклетву над јеванђељем, између осталих, помињу Михаило Панарет, хроничар Трапезунтског царства,[20] и кипарски хроничар Леонтије Махерас.[21]

И крсташки историчар Жофруа Вилардуен наводи да је споразум између латинских ритера и Млечана у Венецији 1201. године оснажен заклетвама над јеванђељем. Када су документи били сачињени и оснажени печатима, донети су дужду Енрику Дандолу у палату где су заседали Велико и Мало веће. Он се уз коленоприклоненије и сузе заклео над светим јеванђељем, а исто су учинили и чланови оба већа, као и изасланици западноевропских витезова који су се спремали у нову крсташку војну. Напослетку је и сам папа Иноћентије III (1198-1216) потврдио склопљени споразум.[22] Није на одмет поменути да крсташки писац Жофруа Вилардуен доноси још неке примере заклетве над јеванђељем.[23]

Занимљив је начин на који се Сиргијан заклео на верност цару Андронику II Палеологу. Због прикривених намера да се отпади од василевса у области којом је управљао амбициозни великодостојник је био денунциран и допао је затвора где је

[18] Schiltberger, 30.
[19] Greg. I, 319. Cf. *Laiou, Andronicus II*, 289.
[20] Panaret. 66.
[21] Makhairas, I, 24, No. 27.
[22] Villehardouin, I, 30-32, No. 31. Опширније о преговорима Млетака и крсташа в. *Queller*, Fourth Crusade, 9-18.
[23] Villehardouin, I, 102, No. 102; 106, No. 105; 120, No.117; II, 64, No. 258.

провео дуго времена. Сиргијанова мајка, иначе и сама из рода Палеолога, употребила је јецаје и сузе како би умилостивила василевсове сараднике да се код цара заузму за њеног сина. Напослетку, пошло јој је за руком да он буде ослобођен, али тек пошто је пред иконом пречисте Богородице Андронику II положио писмену заклетву да убудуће ништа неће урадити што би се косило са царевим заповестима.[24] Сиргијан је брзо стекао василевсово поверење, па му је стари цар наложио да пази на његовог унука Андроника III Палеолога. Превртљиви великодостојник је пренебрегао страшне заклетве које је положио старом василевсу, па је прешао на страну млађег цара и у рату који је уследио 1321. године био најистакнутија личност. Касније је, међутим, опет променио страну и у другој фази грађанског рата 1322. године налазио се уз старог василевса, али је по склапању мира поново доспео у затвор.[25]

Сиргијан је касније страдао због тога што је и сам поверовао у једну заклетву. Наиме, он се крајем 1333. или почетком 1334. године обрео на двору српског краља Стефана Душана који је веома благонаклоно примио угледног пребега из Византије. Сиргијаново бекство у Србију веома је забринуло василевса Андроника III Палеолога који је послао Сфранцеса Палеолога да одигра улогу „тројанског коња" и у погодном тренутку ликвидира опасног ромејског војсковођу. Да би се некако осигурао, Сиргијан је, према вестима Нићифора Григоре, затражио и примио „од њега (sc. Сфранцеса) писмену и веома страшну заклетву пред светом и божанском трпезом док су свештеници држали богослужење, и после тога слободно и не сумњајући с њим се дружио и заједно боравио. Јер било је праведно да и он сам касније доживи оно што је раније био починио и да сам, заклетвама обманут, буде кажњен за неправду коју је био нанео деду царевом Андронику и, ако је потребно рећи, самоме Богу. Наиме, кривоклетство се осуђује као презирање Бога. Ја сам већ горе рекао да је баш Сиргијан највише био крив за раздор и сукоб два цара и да је он био најдубљи корен свих немира који су уследили."[26] Даљи ток догађаја добро је познат: искористивши

[24] Greg. I, 298.
[25] О овим догађајима в. *Радић*, Време Јована V, 51-52.
[26] Greg. I, 498. Превод: Виз. извори, VI, 219 (*С. Ћирковић*).

Сиргијанову неопрезност, Сфранцес Палеолог је са својим људима на дан светог мученика Лупа, 23. августа 1334. године, усмртио ромејског придошлицу у табору српског краља и донео толико прижељкивано олакшање цариградској влади.[27]

Нићифор Григора помиње и заклетве Богородици у опису покушаја цара Јована VI Кантакузина да осујети приближавање младог василевса Јована V Палеолога, који се налазио у Солуну, и српског цара Стефана Душана у лето 1351. године. Он записује следеће: „И повевши његову (sc. цара Јована V Палеолога) мајку Ану, чувану за све време у Византу (sc. Цариграду) отишао је у манастир Одигитрије и тамо је пред божанском иконом одмах чврсто обећао да ће њеном сину, а своме зету (sc. Јовану V Палеологу) дати читаво наследство царства, под условом да се одрекне оних уговора са краљем и одмах врати у Визант законитој супрузи... А одмах предаде (sc. Јован VI Кантакузин) у њене (sc. Ане Савојске) руке писмено обећање потврђено најјачим заклетвама, узевши као јемца непорочну Богородицу. Она (sc. Ана Савојска), пак, сместа одбацивши свако неповерење, понела је списе тако датих писаних заклетава и одмах је брзо отпловила у Солун да тамо сину излажући оно што је разумно и показујући оне чврсте заклетве, убеди га да се одмах коначно одрекне споразума са краљем.“[28]

Прекршене заклетве

Древни Латини су имали изреку која гласи: „Ко повреди светињу заклетве њега само Бог може казнити.“ И у Византијском царству се веровало да кршење заклетви изазива божји гнев.[29] Тако, на пример, Јован Кинам у свом историјском делу каже да сам Бог кажњава за нарушавање заклетвених споразума и за нељудски однос према истоверцима који нису учинили ништа лоше. Он то наглашава у вези са невољом учесника Другог крс-

[27] *Р. Радић*, Сфранцес Палеолог – просопографска белешка, ЗРВИ 29-30 (1991) 198-199.
[28] Greg. III, 149. Превод: Виз. извори, VI, 283 (*Б. Ферјанчић*).
[29] *Крсмановић*, Војно племство, 171 наводи један цитат из излагања Михаила Псела.

ташког рата које је водио немачки цар Конрад III и чији су логор у току ноћи 7/8. септембра 1147. године поплавиле две реке, Мелас и Антирас, нагло набујале од изненадне кише.[30] Велики број немачких војника је пострадао, а византијски писац на тај начин истиче да су кажњени због зла које су нанели месном ромејском становништву приликом проласка кроз поједине области.

Кинамов млађи савременик Никита Хонијат са презиром описује разуларену цариградску светину која је у септембру 1185. године на престоничким улицама мрцварила василевса Андроника I Комнина којег је само три године раније дочекала као спасиоца Царства и којем је положила веома строгу заклетву верности.[31] Исти писац са неприкривеном критичком настројеношћу пише о вероломству Алексија III Анђела који се преваром и на начин недостојан ромејског василевса обрачунао са Иванком, обласним господарем и отпадником од Византије. Околност да је бугарски угледник од Царства преотео и под својом влашћу држао простране области – Родопе и централну Тракију, на запад до Струме а на исток скоро до Марице[32] – наметала је неизоставну ромејску реакцију. У пролеће 1200. Алексије III је са војском најпре стигао у Кипселу, затим у Једрене, избегавајући сукоб са Иванком на отвореном пољу. На василевсов подстицај отпочели су преговори, али је у почетку бугарски бољар оклевао да се појави у византијском табору. Онда је цар прибегао подмуклој игри која му је помогла да се ослободи незгодног супарника. Посредовањем царевог зета Алексија Палеолога који је са собом носио свето јеванђеље као залогу василевсових обећања да се Иванку ништа неће десити, родопски великаш се појавио у ромејском логору. Пренебрегавајући преузете обавезе и своју дату реч, Алексије III је заповедио да се бугарски бољар ухвати и баци у окове. Никита Хонијат, поновимо, с негодовањем пише о оваквом царевом гесту.[33] Исти писац наглашава да је

---

[30] Cinn. 73-74.

[31] Chon. Historia, 350.

[32] *Brand*, Byzantium, 131; *J. Hoffmann*, Rudimente der Territorialstaaten im byzantinischen Reich (1071-1210), Miscelanea Byzantina Monacensia 17, München 1974, 54.

[33] Chon. Historia, 519. Уп. *Радић*, Обласни господари, 191-192.

за истинског хришћанина недостојно да крши дате заклетве и да је то разлог што остали народи мрзе Ромеје.[34]

Насупрот овом примеру, када заклетва није поштована, имамо и један обрнути случај. Опет је реч о једном представнику рода Анђела.[35] Предосетивши да неће још дуго живети, оснивач епирске државе Михаило I Анђео (1205-1215), који није имао законитог наследника (већ само ванбрачног истоименог сина још недораслог да седне на трон) затражио је од владара супарничке грчке државе, Никејског царства, Теодора I Ласкариса, да му пошаље полубрата по оцу, Теодора Анђела.[36] Георгије Акрополит, историчар Никејског царства, казује у овој епизоди о односима двеју грчких држава насталих на рушевинама Византије. Никејски цар је пристао али је Теодор Анђео пре одласка у Епир дао заклетву верности владару малоазијске грчке царевине. Убрзо се Теодор попео на престо епирске државе и врло успешно владао, али док је Теодор Ласкарис био жив није ништа предузимао што би штетило интересима Никејаца, управо као што је заклетвом и обећао. Тек после Ласкарисове смрти, у новембру 1221. године, епирски деспот се сматрао ослобођеним од дате заклетве и почео је да угрожава никејске поседе у Европи. У овом случају Теодор I Анђео је поштовао дату заклетву. Међутим, неколико година касније владар епирске државе се оглушио о своју заклетвену обавезу коју је узајамно положио са бугарским царем Јованом II Асеном. Догађаји који су уследили, видећемо у наставку, показали су да је на тај начин направио судбоносну грешку.

Историчар Никејског царства Георгије Акрополит у свом делу има један поучан пример како Бог кажњава оног ко је погазио положену заклетву. Бугарски цар Јован II Асен је пренебрегао договор са никејским василевсом Јованом III Ватацем и напао је град Цурулон 1237. године. Међутим, у току опсаде му је стигла вест да су у Трнову изненада преминули његови супруга и дете, као и трновски патријарх. Према Акрополитовим

[34] Chon. Historia, 642. Уп. Культура Византии, III, 344 (*Г. Г. Литаврин – И. П. Медведев*).

[35] Још увек није изгубила на актуелности и значају позната расправа коју је о овој породици написао *Г. Острогорский*, Возвышение рода Ангелов, Юбилейный сборник Русского археологического общества в Королевстве Югославии, Белград 1936, 111-129 (=СД, III, 325-342).

речима, Јован II Асен је њихову смрт схватио као знак божијег гнева због прекршеног споразума са Никејцима. Стога је одмах наредио да се спале опсадне справе, вратио се у бугарску престоницу и предузео кораке да обнови уговор са Јованом III Ватацем, што је благочастиви василевс Никејског царства прихватио.[37] Ипак, модерни истраживачи су склони да обрт у политици трновског цара тумаче политичким разлозима. Према њиховом мишљењу, Јован II Асен се вратио споразуму са никејском државом када је постало јасно да су преговори са папском столицом изневерили бугарска очекивања.[38]

Познато је да је византијски василевс Михаило VIII Палеолог, прекршио заклетву којом је јемчио да неће нанети никакво зло младом Јовану IV Ласкарису.[39] Уздизање Михаила Палеолога забринуло је патријарха Арсенија који је себе сматрао заштитником младог наследника престола. Према казивању Нићифора Григоре, ромејски првосвештеник је био веома узнемирен и помишљао је да новопроглашеног цара једноставно екскомуницира. Ипак, превагнуло је мишљење да Палеолога обавеже најстрожим заклетвама и на тај начин обезбеди сигурност младом престолонаследнику из царског дома Ласкариса. Одлучио се чак и да крунише Михаила VIII Палеолога уз обавезу да овај препусти трон када Јован IV Ласкарис постане пунолетан. Као залогу добио је заклетвене обавезе новог василевса.[40] Међутим, није прошло много времена а Михаило VIII Палеолог је наредио да се десетогодишњи дечак ослепи и на тај начин потпуно дискредитује као кандидат за престо.

Наравно, саблазан злочина који га је попео на престо обновљене Византије прогањала је Михаила VIII Палеолога. У покушају да на неки начин ублажи грех који је починио цар је

[36] О полубраћи Михаилу и Теодору Анђелима в. *Nicol*, Despotate, I, 11-46, 47-112; *Varzos*, Genealogia, II, No. 168, 548-637 (Теодор I Анђео).
[37] Acrop. 56-57. Уп. История на България, III, 178 (*Г. Цанкова-Петкова*); Культура Византии, III, 344 (*Г. Г. Литаврин – И. П. Медведев*).
[38] *П. И. Жаворонков*, Никейско-болгарские отношения при Иване II Асене (1218-1241), Византийские очерки, Москва 1977, 209; *В. Гюзелев*, Българската държава и Никея в борба срещу Латинската Цариградска империя, Известия на Националния исторически музей 2 (1978) 18; *Божилов*, Асеневци, 84.
[39] Pachym. (F), I, 135.
[40] Greg. I, 78-79.

уприличио један гест горког покајања пред многобројним световним и духовним великодостојницима. Георгије Пахимер је подробно описао церемонију после литургије 2. фебруара 1267. године којом је василевс требало да постигне искупљење. У понизном ставу и гологлав Михаило VIII Палеолог је клекнуо пред ноге патријарха Јосифа I (1266-1275, 1282-1283) и пошто је гласно исповедио свој грех затражио је опроштај. Свечано стојећи и с опроштајном формулом у рукама византијски архипастир је најпре потанко изложио Палеологов преступ према цару Јовану IV Ласкарису и онда разговетно изговорио опроштење. Затим је Михаило VIII клекнуо пред сваког архијереја и тражио опроштај, а они су као и патријарх читали исти текст који је василевса ослобађао тешке кривице. Ако је веровати Пахимеру, у овом патетичном мизансцену многи од присутних су засузили и тако читавом призору дали обележја свеопштег прочишћења.[41] На овај начин се окончала својеврсна византијска „Каноса".

Георгије Кипарски, односно цариградски патријарх Григорије II, доноси занимљиве претње ономе ко прекрши положене заклетве. Угледни духовник је упозоравао Јована I Анђела (1268-1289), севастократора и владара Тесалије, који се оглушио о клетвене обавезе не само да је смртан и да ће због непоштовања присеге стићи у пакао него и да ће његови потомци испаштати због почињеног вероломства.[42] Ромејски писац XIV столећа Алексије Макремволит је оштро негодовао против кршења положених заклетви и такво понашање је сматрао једном од болести позновизантијског друштва.[43]

О озбиљности са којом се у средњем веку схватала заклетва, односно њено изневеравање, казује и догађај који описује каталански писац Рамон Мунтанер. Турци, који су били уз Каталанце док су ови жарили и палили европске провинције Византијског царства, после завршетка пустоловине шпанских најамника и образовања Каталанске кнежевине у средњој Грчкој, године 1311, враћали су се кући. Дошавши до Хелеспонта, који Мунтанер назива Бока д' Авер, договорили су се са Ђеновљанима да их пребаце на обалу Мале Азије. При том су се пред-

[41] Pachym. (F), II, 397-399.
[42] Gregoriou tou Kypriou, Epistolai, No. 131, 8. Уп. Виз. извори, VI, 588-589 (*Н. Радошевић*).
[43] Antilepseis, 237. Уп. *Поляковская*, Портреты, 219.

ставници лигуријске републике – наглашава каталански хроничар – заклели на свето јеванђеље да ће Турке превести безбедно и сигурно! Најпре су их укрцали на један брод док су њихово оружје ставили на други, а онда су тако разоружане муслиманске ратнике напали и више од половине побили. Остатак су нагурали у бродско складиште и касније многе од њих као бело робље одвели пут Апулије, Калабрије, Напуља.[44] Остављајући по страни чињеницу да византијски историчар Нићифор Григора другачије описује повратак Турака, каталанских савезника[45] – у овом случају за нас је то од споредног значаја – првенствено наглашавамо огорченост и негодовање с којима Рамон Мунтанер пише о „Ђеновљанима који су издајом и вероломством уништили Турке".[46]

Као што се може видети, заклетве су се давале, поштовале, али каткад и кршиле. Наравно, није увек било једноставно погазити дату реч, па би се могло рећи да је код оних који су се оглушивали о клетвене споразуме у најмању руку морала постојати извесна грижа савести, а неретко и неспокој, зебња или чак страх због учињеног. Говорећи о раскиду савеза византијског узурпатора Јована Кантакузина и српског краља Стефана Душана, до којег је дошло у пролеће 1343. године, Нићифор Григора бележи да је владар Србије био незадовољан што је испустио велику прилику коју је донедавно држао у рукама, те се сада премишљао шта даље да ради. „Желео је да покрене рат против њега (sc. Јована Кантакузина) и да почне отворену борбу, али уплашен да се, ако сам први раскине заклетве, не огласи јавно као противник Божји и тако постане пример велике несреће и одмах предмет људског потсмеха, задржа се на садашњем стању, тајним слутњама морећи душу."[47]

Византијски писци истичу како су Албанци били склони да не поштују положене заклетве. Тако Нићифор Григора каже да су се они навикли на кршење присега и вероломство.[48] Сличну оцену о Албанцима доноси и Георгије Сфранцес. Византијски историчар из XV века нарочито истрајава на оцени да су они

[44] Muntaner, Crònica VI, No. 241, p. 109-110.
[45] Greg. I, 254 sq.
[46] Muntaner, Crònica VI, No. 241, p. 110.
[47] Greg. II, 656. Превод: Виз. извори, VI, 247 (*Б. Ферјанчић*).
[48] Greg. I, 544-545.

најгори и најневернији народ који је два пута недељно прелазио од једног господара другом.[49]

Са великим негодовањем Константин Михаиловић из Островице, Србин из Новог Брда који је заробљен и постао јаничар код османског султана, говори о вероломству Мехмеда II Освајача и истиче да своју заклетву никада није испуњавао „јер је био издајица, а о заклетви или о вери мало се старао".[50]

Ослобађање од заклетвених обавеза

Византијски писци казују и о могућности да црквени великодостојници некога разреше обавеза преузетих заклетвом. Већ је наведен случај „покајања и опроста" василевса Михаила VIII Палеолога који је згрешио тако што је ослепео десетогодишњег дечака и легитимног наследника престола Јована IV Ласкариса. Веома илустративан пример је и ахајски кнез Виљем II Вилардуен (1246-1278). Познато је да је овај француски племић и владар франачке државе на Пелопонезу био заробљен после битке код Пелагоније 1259. године,[51] када су никејске трупе поразиле војску једне широке али нехомогене коалиције.

Како бележи савременик Георгије Акрополит, Латин је ухваћен у прилично недостојанственој позицији. Он се сакрио на некаквом гумну, али га је по огромним предњим зубима, који су вирили из усана, препознао један војник и свезаног одвео цару.[52] Георгије Пахимер записује да су ахајског кнеза ухватили у некаквом шипражју где је покушао да се сакрије и избегне заробљавање.[53] Виљем II Вилардуен је наводно заборавио на гордост и признајући подаништво и предлажући висок откуп за сво-

[49] Sphrantzes, 154. Уп. *Б. Ферјанчић*, Албанци у византијским изворима, Илири и Албанци (Научни скупови Српске академије наука и уметности, књ. 39, Одељење историјских наука, књ. 10), Београд 1988, 301.

[50] Јаничарове успомене, 52.

[51] О овој бици в. *Geanakoplos*, Michael VIII, 47-74; *К. Аџиевски*, Пелагонија во средниот век, Скопје 1994, 154-160.

[52] Acrop. 270. Cf. *J. Longnon*, L'Empire latin de Constantinople et la principauté de Morée, Paris 1949, 223 sq.

[53] Pachym. (F), I, 121. Cf. *D. Zakythinos*, Le despotat grec de Morée, I (Histoire politique), Paris 1932, 16 sq.

је ослобођење пао је пред цареве ноге. Ахајски кнез се покорио и обећао Ромејима неке градове на југу Пелопонеза, а споразум је учвршћен најстрашнијим заклетвама. Виљем II се придржавао дате присеге док га папа није ослободио преузетих обавеза уз образложење да су оне биле изнуђене у тамници а не драговољно прихваћене.[54]

Опомена на ратној застави

Неколико сачуваних изворних података сведоче о једном занимљивом маниру не само у Византијском царству него и у осталим деловима средњовековног света. Реч је о обичају да се уочи битке на ратне заставе извесе текстови заклетвених споразума које је противничка страна прекршила, као опомена и упозорење да ће уследити казна за почињено вероломство.

Тако је учинио бугарски цар Јован II Асен када је кретао у битку на Клокотници 1230. године. Претходно је владар епирске државе Теодор I Анђео склопио мировни споразум са трновским владарем, али га је прекршио и изненада пошао на Бугаре верујући да ће се они уплашити и да неће издржати његов први удар. Како бележи Георгије Акрополит, Бугари нису ни помислили да подлегну страху. Напротив, Јован II Асен као да је једва дочекао вероломство епирског владара, па је спремно своју војску, појачану одредима Кумана, повео у одлучујућу битку. При том је трновски цар наредио да се писмена заклетва његовог такмаца Теодора I Анђела извеси на ратну заставу.[55]

Сличну приповест о истицању заклетвених обавеза на бојни стег, како би се као на длану супротној страни указало на њено вероломство и наговестила праведна одмазда због прекршеног договора, доноси и Јован Кантакузин на страницама свог историјског дела. У опису треће, односно завршне и одлучујуће фазе грађанског рата између Андроника II и Андроника III Палеолога,

---

[54] Pachym. (F), I, 121-125. Cf. *A. Bon*, La Morée franque. Recherches historiques, topographiques et archéologiques sur la principauté d'Achaïe (1205-1430), Paris 1969, 122 sq.

[55] Acrop. 41. Уп. *Златарски*, История, III, 339; Культура Византии, III, 344 (*Г. Г. Литаврин – И. П. Медведев*).

василевс-писац бележи да је млађи цар у децембру 1327. године боравио у Грацијанопољу када му је стигла вест да се војска са запада, лојална старом цару, утаборила код македонских градова Филипа и Драме. Стање је било такво да није трпело оклевања, па је Андроник III узвратио на врло делотворан начин. У својим мемоарима Јован Кантакузин је забележио следеће: „Помоливши се Богу и његовој пречистој мајци и приневши им жртве захвалности, (sc. Андроник III) нареди да се заклетва старог цара на уговоре, које је био уверен да сам поштује, извеси на ратну заставу и крену право на непријатеље."[56] Занимљиво је напоменути да је и друга страна пребацивала противничкој кршење заклетви. Наиме, како бележи Нићифор Григора, василевс Андроник II Палеолог је рекао следеће: „Јер нечувено је, рече, да човек, који тако бестидно гази уговоре и који припрема ствари које би могле да упропасте државу, истодобно покушава да прикрије своје намере."[57]

У још једном великом боју забележен је истоветан пример. Била је то битка код Варне где је турски султан Мурат II 10. новембра 1444. – на дан Светог Мартина како бележе неки извори – потпуно разбио крсташку војску коју су предводили млади угарски краљ Владислав I Јагелонац (1440-1444), угарски великаш Јанош Хуњади и фанатични папски кардинал Чезарини. Неопходно је нагласити да су том приликом хришћани прекршили недавно склопљени мир у Сегедину. Додуше, имали су благослов папе који их је ослободио положених заклетви.[58] Није на одмет подсетити да се османлијски емир Мурат II заклео над Кураном, а краљ Владислав над јеванђељем.[59] Изненађени султан, који се ипак веома добро снашао у тешкој ситуацији, наредио је да се текст Сегединско-једренског мира истакне на копље тако да га сви могу видети.[60] На тај је начин, макар и

[56] Cant. I, 260. Превод: Виз. извори, VI, 321 (*С. Ћирковић*).
[57] Greg. I, 393-394. Превод: Виз. извори, VI, 200 (*С. Ћирковић*).
[58] О Сегединском миру в. *М. Спремић*, Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба, Београд 1994, 292-294.
[59] *Ренсимен*, Пад Цариграда, 62.
[60] *Б. Цветкова*, Паметна битка на народите (Европейският югоизток и османското завоеванне – края на XIV и първата половина на XV в.), Варна 1979, 309; *Никол*, Бесмртни цар, 70.

симболично, упозорио хришћане да су прекршили дату заклетву и наговестио им праведну казну која их неће мимоићи.[61]

Напослетку, ваља рећи да су у сва три побројана случаја они који су погазили заклетву доживели тешке војничке поразе.

Примери из повеља

Према једном указу цара Јустинијана I, који је објављен 535. године, било је предвиђено да заклетва државних чиновника буде пропраћена веома строгим и опомињућим клетвама. Сагласно донетом обрасцу, они су се заклињали Богом, Исусом Христом, Светим Духом, Богородицом, јеванђељем и Светим Михаилом и Гаврилом. У анатеми се, с друге стране, наводе будући живот, суд божији, Исус Христос, Јуда, Каин и други.[62]

У познатој хрисовуљи цара Андроника II Палеолога, која је издата братству манастира Хиландара октобра 1319. године, остало је записано: „Царство ми очитује и прописује и унапред навештава страх, уздајући се у милост Христову, да свесно и праведно чини колико чини, те кад би се они цареви, који ће бити после нас, усудити откинути нешто или отргнути макар и најмање од свих имања и осталих тековина речене часне обитељи Хиландара, биће осуђени на Страшном суду господњем у време Суда и биће предати на вечну ону казну и осуду, и сврстаће се са кривоклетницима, с онима, који се усуђују дрско разарати богољубива и богоугодна дела, и уопште речено, са самим непријатељима Истине и Правде и Лепоте, па чак и самог свеблагог и свемогућег Бога. Само, дакле, да не би на такву осуду били осуђени на Страшном оном суду Господа Спаситеља Христа, објављује-

---

[61] Осим радова наведених у претходним напоменама о бици код Варне в. *O. Halecki*, The Crusade of Varna. A Discussion of Controversial Problems, New York 1943, 13-93; *H. Inalcik*, Pitanje Segedinskog mira i kriza turske države 1444. godine, Prilozi za orijentalnu filologiju 12-13 (1962-1963) 269-306; A History of Crusades, ed. *K. Setton*, vol. VI, The Impact of the Crusades on Europe, ed. *H. W. Hazard – N. P. Zacour*, Madison 1989, 276-310 (*M. Chasin*); Културни, исторически и етнополитически отношения между християнство и исляма на Балканите XIV-XV век – Материали от Международната научна конференция посветена на 550-годишната от битката на народите край Варна, Варна 2-3 юли 1994 г., София 1995, 7-263.

[62] *V. Mošin*, Sankcija u vizantijskoj i u južnoslavenskoj ćirilskoj diplomaciji, Anali Historijskog instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku 3 (1954) 27.

мо и заповедамо, да се нипошто не полакоме на поништење нечег од оног што је наведено редом и раније насталим хрисовуљама царства ми за наведену часну обитељ.“[63]

У чувеној повељи деспота Јована Угљеше о измирењу са цариградском патријаршијом, из марта 1368, у завршном делу се каже: „Отуд и овај повраћај божијих права и измирење са саборном црквом и потчињење имаће сталност и неразоривост до свршетка векова, уколико црква Христова не буде пакленим дверима надвладана. Ако ко од свих оних, који сада или убудуће преузме ову моју власт, не рачунајући ни у шта своје спасење, презревши божије право и пренебрегавши божанске и свете каноне, опет буде дрско и безбожно builtграбио цркве и лишио их заједничке мајке, нека испадне из духовне заједнице, благодати и живота сина Божијег, јер је откидање удова од тела растављање од главе, јер тело је црква а глава Христос, па нека навуче на себе проклетство три стотине осамнаест богоносних отаца никејских, јер су се они састали ради црквеног уједињења и измирења, а овај насупрот ступа.“[64]

У грачаничкој повељи краља Милутина из 1321. године, којом српски краљ оснива и дарива манастир Грачаницу, у завршној формулацији стоји: „Ко ли ово преступи или потвори или разори, да је проклет од Господа Бога Сведржитеља, и од пречисте Матере Богородице, и да буде убијен силом часног и животворног крста Господњег и од 318 светих отаца никејских и од 12 апостола и од свих светих, који су Христу Богу угодили, амин; и издајнику Јуди да буде прибројан, и од мене грешног Стефана Уроша краља да буде проклет на веке будуће, амин.“[65]

[63] Actes de Chilandar, I, Des origines à 1319, éd. *M. Živojinović – V. Kravari – Ch. Giros*, Paris 1998, No. 42, 267. Up. *Mošin*, n. d. 45-46.

[64] *А. Соловјев – В. Мошин*, Грчке повеље српских владара, Београд 1936 (=VR, Greek Charters of Serbian Rulers, London 1974), бр. 35, 112. Уп. *М. Петровић*, Повеља-писмо деспота Јована Угљеше из 1368. године о измирењу српске и цариградске цркве у светлости номоканонских прописа, Историјски часопис 25-26 (1978-1979) 29-51. О разликама између санкције у византијској и српској дипломатици в. С. Станојевић, Студије о српској дипломатици, из Гласа Српске Краљевске Академије 90-132 (1912-1928), Београд 1928, 299-346; Lj. Maksimović, Das Kanzleiwesen der serbischen Herscher, Kanzleiwesen und Kanzleisprachen, Herausgegeben von *Ch. Hannick*, Köln – Weimar – Wien 1999, 39.

[65] *М. Павловић*, Грачаничка повеља, Гласник Скопског научног друштва 3 (1928) 105-141 (издање); Задужбине Косова. Споменици и знамења српског народа, Призрен – Београд 1987, 323-325 /*Д. Богдановић*/(превод).

Само овлашно навођење примера из три повеље показује како је у званичним писменим исправама, изашлим из владарских канцеларија, изражавана претња онима који би у будућности могли да их не поштују и који би покушали да преиначе неке од предвиђених одредби.

Неприкосновеност олтарског простора

У недељу 11. јануара 532. године избила је у Цариграду чувена побуна „Ника". После испада на хиподрому ухапшено је неколико присталица странака „плавих" и „зелених". У жељи да се предупреде даљи немири власт је заповедила да се тројица најгрлатијих осуде на казну вешањем. Један је одмах издахнуо, док су друга двојица – један „плави" и један „зелени" – имали среће да их спаси огромна група народа која се затекла на месту догађаја. Озлојеђени суровошћу градског епарха, они су буквално са вешала скинули двојицу осуђеника и почели да вичу: „Однесите их у цркву!" Чувши повике на улици, монаси манастира светог Конона су прихватили на смрт осуђене и користећи се правом црквеног прибежишта спасли им животе.[66]

У Византији је постојао такозвани азил (’ασυλία) који је црква пружала свим хришћанима који су тражили заштиту пред претњом да буду одведени у затвор или да буду физички повређени.[67] Најранији помен ове институције забележен је још у првој половини IV века, а она се одржала све до краја царства Ромеја.[68]

Веома је занимљива прича из првих месеци 1081. године када су браћа Алексије и Исак Комнини, решени да преотму трон василевсу Нићифору III Вотанијату (1078-1081), напустили престоницу. Њихова мајка Ана Даласена, у страху од цареве одмазде, са свим преосталим женским члановима породице Комнина и децом одмах у зору се склонила у цркву Свете Софије. Предлог

[66] История Византии, I, 288-289 (*З. Удальцова*).

[67] О установи азила у Византији в. *E. Herman*, Zum Asylrecht im byzantinischen Reich, Orientalia Christiana Periodica I (1935) 204-238.

[68] ODB, I, 217 (*A. Papadakis – R. J. Macrides*). Такође в. Две византийские хроники X века: Псамафийская хроника – Иоанн Камениата взятие Фессалоники, Москва 1959, 136 н. 11 (*А. Каждан*).

Нићифора III да дође у царску палату одбила је и тако се чврсто ухватила за иконостас рекавши василевсовим људима да јој само могу одсећи руке и одвести је. Напослетку, цар јој је јемчио да им се ништа неће догодити без обзира на то како се догађаји буду развијали.[69]

Познато је, на пример, да се у страху од цара Андроника I Комнина угледни аристократа и потоњи василевс Ромеја Исак Анђео склонио у храм Свете Софије. Претходно је мачем усмртио царевог човека, веома омрзнутог Стефана Агиохристофорита, док је једном од његових слугу одрубио ухо а остале натерао у бекство. Онда је на цариградским улицама јавно обзнанио шта је учинио и, прибојавајући се последица, запутио се ка храму Свете Софије. Застао је у амвону на којем убице отворено исповедају своје грехе и траже опрост од оних који улазе у божију кућу или пак из ње излазе. Радознали престонички плебс је у великом броју почео да се окупља око знамените богомоље у знатижељи да му не промакне шта ће се даље десити са Исаком Анђелом. Будући добро свесни силовитости василевса Андроника I Комнина и његовој склоности ка одмазди, нису веровали да ће великодостојник који је лишио живота царевог сарадника дуго поживети на слободи. Напротив, с разлогом су претпостављали да Исака Анђела очекују хапшење и паклене муке. У цркви Свете Софије ускоро се појавио и Исаков стриц Јован Анђео са својим сином који се такође звао Исак. Премда и сами у великом страху, они су не само подржали блиског рођака него затражили и помоћ окупљеног живља. То им је пошло за руком па су тако ободрени са великим бројем становника престонице провели читаву ноћ у храму Свете Софије. Како вели Никита Хонијат, Исак Анђео није маштао о царској титули него једино о властитом избављењу из критичне ситуације. На његову молбу, неки од присутних су затворили црквена врата, упалили бакље и у напетом ишчекивању пробдели читаву ноћ.[70] Догађаји који су уследили добро су познати: цариградска светина се дочепала Андроника I Комнина и буквално га је растргла на престоничким улицама док је Исак Анђео постао нови василевс.

[69] Ann. Comn. I, 77-78.
[70] Chon. Historia. 342-344. Up. *Radojčić*, Dva Komnena, 92-93.

Право прибежишта у цркви Свете Софије помиње и шпански изасланик Руј Гонзалес Клавихо који је почетком XV столећа боравио у Цариграду. Он каже да је у њој могао да се склони и заштити било какав преступник, без обзира да ли је извршио пљачку, убиство или крађу, и без обзира да ли је Грк или припадник неког другог народа.[71] Ипак, за престрављене становнике Цариграда што су се, бежећи од Турака који су 29. маја 1453. провалили у град, склонили у храм Свете Софије, није било спаса. Неки су побијени а највећи део је одведен у робље.[72]

У опису норманског освајања Солуна, у августу 1185. године, Никита Хонијат, између осталог, наглашава како је део локалног живља спас потражио у тамошњим православним храмовима. Међутим, варвари нису показали било какво разумевање за божије ствари, те нису поштедели животе оних који су се склонили у богомоље. Њих није снашла судбина боља од оне коју су доживели становници другог града Царства пострадали у својим домовима. Штавише, у ужасној душегупки – храмови су били препуни оних који су се уздали у моћ црквеног прибежишта! – они су се растајали од живота на најгрознији начин. Очигледно да нормански војници који су их лишавали живота не само да нису уважавали избезумљену светину него, како пише Хонијат, нису се бојали ни Бога.[73] Да је знатан број људи страдао по солунским црквама, сазнајемо из списа који је изашао из пера Евстатија, митрополита другог града Царства, очевица и сведока крвавих догађаја.[74] Његов спис, напоменимо, није остао непознат историчару Никити Хонијату.

Вероватно најпознатији случај непоштовања црквеног прибежишта је убиство браће Музалон у манастиру Сосандра код Нимфеја 25. августа 1258. године. Тога дана је даван деветодневни помен тек упокојеном василевсу Теодору II Ласкарису који је старање о државним пословима и бригу о малолетном наследнику престола Јовану IV Ласкарису поверио Георгију Музалону. Реч је о човеку незнатног порекла који је за владе

---

[71] Clavijo, 73.

[72] *Рансимен*, Пад Цариграда, 177.

[73] Chon. Historia, 299. Cf. *Radojčić*, Dva Komnena, 92-93; *Brand*, Byzantium, 70-71.

[74] Eustazio di Tessalonica, 8.

Теодора II Ласкариса стекао василевсово пуно поверење и постао његов најближи сарадник. Међутим, опозиција коју су сачињавали аристократски кругови окупљени око Михаила Палеолога није била задовољна таквом василевсовом одлуком. Наглашена антиаристократска политика Теодора II Ласкариса створила је цару многобројне непријатеље у редовима магнатских породица. Ипак, притајено незадовољство највиших слојева никејског друштва остало је запретено за царева живота пошто су се аристократски кругови прибојавали његовог ауторитета и поготово његове напрасите природе. Смрћу Теодора II Ласкариса, сматрали су представници племства, отворио се пут да се остваре неки њихови витални интереси. Стога је и положај Георгија Музалона, који је био прави *homo novus*, од самог почетка био крајње несигуран. Расплет је уследио веома брзо и са изненађујућом свирепошћу. На дан помена тек упокојеном василевсу, за време службе, одред страних најамника упао је у цркву и отпочео крвави обрачун. Намах су замукле црквене песме, а појци су се у великом страху разбежали покушавајући да спас нађу у неком од углова богомоље. Неосетљиви на чињеницу да су наоружани упали у божију кућу, војници су се устремили на Георгија Музалона и двојицу његове браће. Неке од престрављених жртава су побегле у олтар, али им ни то није помогло: нарушивши право прибежишта и неприкосновеност олтарског простора, најамници су их исекли на комаде.[75]

Бежећи од гнева цара Михаила VIII Палеолога, с којим су 1264. године дошли у сукоб, сигурност у цркви потражили су и нашли хартофилакс Свете Софије Јован Век и велики економ Теодор Ксифилин.[76] Севастократор Константин Торник, тадашњи градоначелник Цариграда,[77] премда свестан тежине намераваног – али и раздражен попут лава, како вели Георгије Пахимер – био је склон да чак мимоиђе строге прописе и упадне у цркву да би ухапсио угледне духовнике. Ипак, на патријархов савет одустао је од таквог подухвата, што је донело толико жељено олакшање Веку и Ксифилину.[78]

[75] Acrop. 154-156; Pachym. (F), I, 81-89; Greg. I, 65-68.

[76] О Теодору Ксифилину в. PLP 8 (1986) No. 20944.

[77] *Б. Ферјанчић*, Севастократори у Византији, ЗРВИ 11 (1968) 178-179.

[78] Pachym. (F), I, 297-299. Cf. *Failler*, Chronologie, II, 148-155.

Познато је да је Григорије Палама, лидер исихаста у Царству,[79] током грађанског рата који се у Византији водио четрдесетих година XIV столећа морао да користи право прибежишта. Знаменити богослов се нашао у веома неповољној ситуацији будући да је цариградско регентство, пре свега патријарх Јован XIV Калекас (1334-1347),[80] било ненаклоњено исихастичком учењу. Григорију Палами је запретила опасност да допадне затвора, па се он са шеснаесторицом ученика склонио у цркву Свете Софије и тамо провео два месеца. Овај догађај је имао за последицу издавање једне простагме, датоване у март 1343. године, у којој се потврђује право азила у Светој Софији, али се предвиђа да бегунци не могу да бораве у самој богомољи, како не би реметили божију службу, него на местима традиционално предвиђеним за такве случајеве.[81] Остало је нејасно да ли је речени документ имао за циљ да заштити Паламу и његове присталице или је, напротив, требало да послужи за њихово истеривање.[82] Како било, вођ исихаста није избегао заточеништво које му је припремио васељенски патријарх Јован XIV Калекас.[83]

После убиства Алексија Апокавка, којег су приликом обиласка затвора 11. јуна 1345. године усмртили његови политички противници, заточеници нису успели да побегну из Цариграда. Гасмули су побили највећи број напрасно слободних затвореника, а мањи део је побегао у манастир звани Неа Мони уздајући се у право црквеног прибежишта. Међутим, Апокавкови људи су их у слепом бесу секли по читавом храму, па чак и у олтарском простору. Уз то, велика скупина народа, која се ту окупила привучена свирепим обрачуном, бесрамно је опљачкала богомољу.[84] Овај масакр помиње и Дука, историчар из XV столећа, који истиче да је један од шест преживелих био и његов деда Михаило Дука. Избегли заточеници су се преобукли у свештеничке мантије, заварали прогонитеље и успели да умакну.[85]

[79] За најважнију литературу о Григорију Палами в. *Радић*, Време Јована V, 109 н. 150.
[80] О њему в. PLP 5 (1981) No. 10288.
[81] MM, I, No. 104, 232-233.
[82] *Meyendorff*, Gregory Palamas, 69-70.
[83] *Радић*, Време Јована V, 153-154.
[84] Greg. II, 737-738, 739. Уп. *Максимовић*, Алексије Апокавк, 182-183.
[85] Ducas, 47. О Михаилу Дуки, деди познатог историчара, в. PLP 3 (1978) No. 5697.

Баварски ратник Јохан Шилтбергер доноси застрашујућу причу о томе како је Тамерлан по освајању Дамаска ликвидирао знатан део тамошњег живља. Пред монголског владара изашао је врховни свештеник и молио освајача да поштеди животе духовника. Тамерлан је дозволио да се они склоне у храм, али се ту слегло наводно тридесет хиљада људи у нади да ће бити спасени. Онда је окрутни кан затворио храм, наредио да се око њега скупи пуно дрва и да се, напослетку, божија кућа запали.[86] На тај начин су настрадали сви који су поверовали да су склонивши се у храм нашли безбедно уточиште.

[86] Schiltberger, 47.

IX ЗЕМЉОТРЕСИ И ПОМРАЧЕЊА, КОМЕТЕ, ПОЖАРИ И СТУДЕН

„Године 7147 (=1638), месеца децембра, дана двадесетог, цар Мурат задоби Багдад, и погибе месец једну ноћ, и паде црвен снег на земљу, и завршише се знамења и чудеса месеца децембра, двадесетог дана.".[1] Ово је део записа који је остао сачуван на једној старој штампаној књизи у манастиру Светог Пантелејмона, у Нерезима код Скопља. Премда потиче из знатно познијег времена – састављен је у XVII веку, дакле, два столећа након пропасти Византијског царства – по много чему може послужити као особен симбол „средњовековног" начина размишљања, због чега поседује далеко општији карактер. У сажетој белешци се на веома уобичајен, нећемо изневерити истину ако кажемо и традиционалан начин преплићу један догађај од светскоисторијског значаја, с једне, и две необичне природне појаве, с друге стране. Непознати аутор је осећао потребу да за нека поколења која ће тек доћи остави језгровит запис о једној години из времена у којем је и сам живео.[2] Пад Багдада, који је децембра 1638. подлегао четрдесетодневној опсади турске војске предвођене већ болесним султаном Муратом IV (1623-1640), по свој прилици био је један од најважнијих догађаја који су се збили те године. Допуштено је претпоставити да је непознати састављач, иначе и сам поданик Османског царства, припадао круговима православне цркве. За људе његовог интелектуалног профила, побожно усредсређене на библију као суму свих мудрости овога света и вероватно никако или у најбољем случају слабо упућене у основне тајне небеске механике, помрачење месеца било је равно чуду. И појава црвеног снега, која је у њему изазивала помешано осећање устрептале знатижеље и притајеног страха пред нечим што није умео да објасни, остајала је у истој равни „знамења и чудеса". Једном речју, средњовековни људи

[1] *Стојановић*, Записи и натписи, I, 338, бр. 1317.

[2] О значају историјских података које доноси ова врста извора в. *Р. Михаљчић*, Изворна вредност записа и натписа, Право и лажно народно песништво (Научни скуп, Деспотовац, 26-27. 8. 1995), Деспотовац 1996, 33-47.

– у које по своме менталном склопу свакако можемо уврстити и анонимног аутора XVII столећа, састављача кратког записа на старој штампаној књизи у манастиру Светог Пантелејмона у Нерезима код Скопља – осећали су страх према појединим природним појавама и временским непогодама. Понекад је тај страх био сасвим умесан и оправдан, али је каткад попримао готово смешна обележја.

Земљотреси

У готово свим приручницима из византијске историје може се срести податак да је цар Лав III (717-741), оснивач исавријанске династије и иконоборац, у духу свог времена један јак земљотрес схватио као знак божијег гнева изазваног поштовањем икона.[3]

Веома занимљиву приповест о земљотресу, са сличним наравоучениjем, доносе и двојица ромејских историчара XII столећа, Јован Кинам и Никита Хонијат. Приликом чувене посете иконијског султана Килиџ Арслана II византијској престоници, 1161. године, збио се необичан случај. Цар Манојло I Комнин је велелепно дочекао свог муслиманског госта својски се трудећи – и успевајући у томе! – да на њега остави неизбрисив утисак о сјају и надмоћи Византијског царства. Намеравао је чак да уприличи једну свечану шетњу од акропоља до храма Свете Софије у којој би учествовао и владар Рума, али му се замисао није остварила. Василевсовој намери успротивио се тадашњи васељенски патријарх Лука Хрисоверг (1157-1170) који је нагласио да једном безбожнику није место међу светим и божанским предметима.[4] Јован Кинам, коме дугујемо опис овог догађаја и који је увек био спреман да прославља Манојла I Комнина, неретко и сасвим некритички, на овом месту има потпуно разумевање за поступак цариградског првосвештеника. Још један догађај, наставља византијски историчар, осујетио је план ромејског василевса: у глуво доба ноћи изненада је дошло до страшног земљотреса

[3] *Острогорски*, Историја, 170.
[4] Cinn. 206. О боравку Килиџ Арслана II у Цариграду опширније в. *Cahen*, Pre-Ottoman Turkey, 101; *М. А. Заборов*, Крестоносцы на Востоке, Москва 1980, 158-163.

који је силно продрмао тле, а Ромеји су по томе потресу увидели да је Лука Хрисоверг био у праву и да је реч о знаку да царева жеља није угодна Богу.[5] Слично казивање сачувано је и на страницама Кинамовог млађег савременика Никите Хонијата. Он такође наводи жељу цара Манојла I Комнина да по сваку цену импресионира владара Селџука и настојање да се приреди величанствен тријумф на улицама Цариграда у којем би учествовао и султан Килиџ Арслан II. Али, лаконски примећује ромејски писац, Бог је тога дана укинуо празник.[6] Догодио се земљотрес од којег су се срушила многа здања у византијској престоници,[7] а и стање ваздуха је било врло неприродно и науобичајено. То и друге страшне појаве, које су усковитлале и узбудиле душу, нису дозволиле да се размишља о свечаном опходу. И свештеници и сам цар Манојло I Комнин – цариградски патријарх Лука Хрисоверг се поименце не наводи – у поменутим догађајима су видели да Бог не одобрава да исламски туђинац учествује у планираном тријумфу.[8] Оба византијска писца, Јован Кинам и Никита Хонијат, следе ромејску традицију и верују да је земљотрес знак божјег гнева и недвосмислено упозорење људима да покушавају да ураде нешто што није по вољи Свевишњег.

У веома занимљивом тону, поново са јасном поуком, Никита Хонијат је описао и земљотрес који се десио 17. фебруара 1201. године.[9] Цар Алексије III Анђео се извесно време бавио на Истоку, а на повратку њему и његовој свити умало се није десило да

---

[5] Cinn. 206.

[6] Chon. Historia, 118-119.

[7] Занимљиво је да ни *Downey*, Earthquakes, 596-600 ни *Grumel*, Chronologie, 477-481 не региструју овај земљотрес у Цариграду који се збио 1161. или 1162. године.

[8] Chon. Historia, 119.

[9] Ранији истраживачи су овај земљотрес датовали у 1202. годину. В. *Downey*, Earthquakes, 600 и *Grumel*, Chronologie, 480 који наводи 1. март 1202. године. Међутим *Magoulias*, City of Byzantium, 291 залаже се за 17. фебруар 1201. године. Поменуто хронолошко неслагање, између осталог, предочава потребу једног новог прегледа земљотреса у Византијском царству на шта је већ указано у ODB, I, 669-670 (*B. Croke*). Истина, својевремено је направљена једна допуна познате листе В. Гримела (*Grumel*, Chronologie, 476-481) али без већих претензија. В. *Wirth*, Erdbebenliste, 398-399. Није на одмет напоменути да се у овом случају ради о двема годинама, 1201. и 1202, у којима је било земљотреса, додуше, на простору Сирије, Палестине и Месопотамије. В. *B. Willis*, Earthquakes in Holy Land, Bulletin of the Seismological Society of America 18-2 (1928) 82. Расположиви извори сведоче да је у оба наврата било много жртава, у Сирији и горњем Египту 1201. године више од две стотине хиљада, а 1202. у Јорданији, односно Наблусу око тридесет хиљада. В. LM 3 (1986) 2126 (*D. Mayer-Rosa*).

потону у морским таласима.[10] Некако им је пошло за руком да се докопају Принчевских острва, а потом су прешли у Халкедон, преко пута самог Цариграда. Брзо су, не без злобе примећује Никита Хонијат, заборавили на велику невољу која их је снашла и предали су се страсти коњичких трка.[11] Међутим, када је Алексије III Анђео одлучио да преко морског тесанаца Босфора пређе у Цариград, појавиле су се невоље о којима византијски писац говори са подсмехом. Наши цареви, истиче Хонијат, не смеју да направе ниједан корак а да се претходно не обавесте о положају звезда које управљају људским судбинама.[12] У овом случају савети астролога су казивали да се чак пет дана не креће на пут, без обзира на чињеницу да је реч о релативно кратком путовању – требало је само препловити мореуз. Напослетку, шестог дана, за који је речено да је повољан да се крене, Алексије III је од раног јутра прионуо на припреме за прелазак у Цариград пошто је желео да пре мрака буде у царској палати Влахерне. Брод у дворској луци био је спреман и лагано се љуљушкао на таласима, док су се василевсови рођаци са упаљеним бакљама – још се није било сасвим разданило – скупили око Алексија III Анђела, приправни да се крене на пут.[13] Али Бог је хтео да тада покаже да је једино он господар часова и времена и да само од њега зависи срећа или несрећа наших путева. Никита Хонијат је ове речи исписао са пуно прекора упућених василевсу и утисак је да је код њега било и мало злурадог уживања због оног што је снашло Алексија III и његову свиту. А догодила се велика невоља. Дошло је до земљотреса и под цареве собе се стропоштао тако да се разјапила огромна рупа кроз коју је пропало неколико људи, међу њима и василевсов зет Алексије Палеолог. Сви они су задобили пуно повреда, а један евнух је погинуо.[14] Никита Хонијат завршава своју приповест реченицом у којој каже да му није познато шта је том приликом осећао василевс,[15] али је очигледно да сматра како би Алексије III Анђео поводом

---

[10] О тој епизоди подробније је расправљано у VII поглављу.
[11] Chon. Historia, 530.
[12] Ibid.
[13] Ibid.
[14] Ibid. О деспоту Алексију Палеологу в. *Ферјанчић*, Деспоти, 29-30.
[15] Chon. Historia, 530-531.

оног што се одиграло пред његовим очима морао да осећа грижу савести и кајање због слепог повиновања астролошким препорукама, односно због властитог сујеверја којем је тако лако подлегао. Мора се нагласити да је образовани ромејски интелектуалац упућивао многобројне критичке примедбе астролозима и другим саветницима византијских царева који су подстицали сујеверицу. Није само Алексије III Анђео био склон да верује саветима звездознанаца, него се, примерице, и Манојло I Комнин радо ослањао на њихова предвиђања. Никита Хонијат са горчином и презиром закључује да су астролози проучавали небо не разазнајући земаљске предмете.[16] Међутим, истине ради, потребно је рећи да ни он није остао неотпоран према веровању у дејство виших сила на човеков живот и да се није либио да снове прихвати као предсказање или да каткад чак поверује како комете и звезде доносе несрећу.[17] Упркос големој учености, и Никита Хонијат је био само један од изданака (усуђујемо се рећи и „менталних заробљеника“) византијског друштва и његовог поимања света који нас окружује.[18]

Сеизмофобија

Према једном давном истраживању, подручје Цариграда је у дугом раздобљу од 500. године п.н.е. до 1890. г. наше ере потресло чак пет стотина четрдесет осам земљотреса![19] Не може се поуздано рећи која би се бројка добила када би се слично истраживање извршило за неке друге делове света, али нећемо се преварити ако кажемо да су земљотреси од памтивека до наших дана људима увек уливали велики страх. Ни византијски човек, разумљиво, по том питању није могао да буде никакав изузетак. Изнесена оцена добија на уверљивости поготово ако се има у

[16] Chon. Historia, 51. Уп. Виз. извори, IV, 109 (*Ј. Калић*).

[17] Виз. извори, IV, 109 (*Ј. Калић*) са позивањем на места у историјском делу Никите Хонијата (н. 16).

[18] О византијском сујеверју више ће бити речи у следећем X поглављу.

[19] *G. Maas*, Das Erdbeben von Konstantinopel 1894, Himmel und Erde 7 (1895) 409-426, 458-467. Такође в. *E.K. Platakis*, Οἱ σεισμοὶ τῆς Κρήτης ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων μέχρι τῶν καθ’ ἡμᾶς χρόνων, Κρητικὰ χρονικὰ 4 (1950) 463-526 где је наведен велики број земљотреса који су задесили острво Крит од најстаријих времена готово до наших дана.

виду једноставна чињеница да се Византијско царство, без обзира на околност да је у питању држава променљиве величине и нескамењених граница, налазило на простору који је био подложан земљотресима.[20] Већ је речено да су Ромеји, као и у паганска времена, у потресима земље и у осталим природним феноменима наслућивали обрисе приближавајуће катастрофе или знаке божанског гнева због људских греха.[21] Једном речју, Византинци су на земљотресе гледали као на жалостан део људске судбине који по властитом нахођењу и на начин потпуно недокучив за човека одређује Бог.

Да би се умилостивили Свевишњем, да би некако искупили своје овоземаљске грехе и да би их он поштедео своје љутине коју је испољавао кроз трусове, Ромеји су у знатној мери разгранали различите литургије, држали су процесије и веома често посезали за посредовањем локалних светих људи. Понекад су и мошти светаца биле коришћене као талисман који је требало да пружи заштиту од земљотреса. Да се никад не би смела с ума снага божије јарости, уведен је као нека врста вечите опомене и претње посебан помен на годишњицу разорних земљотреса како у Цариграду тако и у Александрији.[22] Као да се истрајавало на томе да из свести поданика Царства никада не ишчили помисао о могућности избијања земљотреса.

Ваља нагласити и чињеницу да у Византији, сем ретких појединаца у редовима учењака, није постојало неко веће занимање за научно објашњење колебања земљине коре. И они интелектуалци који су се трудили да понуде објашњење за настанак земљотреса у којем се неће помињати Бог и његов гнев углавном су се вртели у зачараном кругу омеђеном античком теоријом чији је творац био Аристотел.[23] Према Аристотеловом схватању, које

[20] *A. Ducellier*, Les séismes en Méditerranée orientale du XIe au XIIIe siècles, problème de méthode et résultats provisoires, Actes du XVe Congrès international d'Études byzantines, IV, Athènes 1980, 103-113.

[21] ODB I, 669-670 (*B. Croke*).

[22] *B. Croke*, Two Early Byzantine Earthquakes and Their Liturgical Commemoration, Byz. 51 (1981) 122-147; *F. Vercleyen*, Tremblements de terre à Constantinople. L'impact sur la population, Byz. 58 (1988) 161-167.

[23] О феномену земљотреса и његовој рецепцији међу појединим круговима византијског друштва, додуше само за ранији период од VI до XI столећа, зналачки је расправљао *G. Dagron*, Quand la terre tremble..., TM 8 (1981) 87-103.

је дуго превладавало, земљотреси настају као последица покрета изазваног ветровима у дубоким подземним спиљама. Ипак, не би се могло рећи да су и сви међу тим малобројним ромејским мислиоцима који су размишљали о трусовима робовали Аристотеловом ауторитету. Тако је, на пример, византијски историчар XI столећа Михаило Аталијат нашао за сходно да оповргне његову теорију. Фотије, чувени интелектуалац из IX века и највећи патријарх који је седео на столици васељенског првосвештеника у Цариграду, држао се традиционалног схватања да су земљотреси казна за људске грехе, а постојало је и необично мишљење да су потреси тла изазвани изобиљем воде.[24]

У раздобљу које се налази у средишту наше истраживачке позорности, а то је период од 1180. до 1453. године, забележено је нешто мање од тридесетак снажнијих земљотреса на територији Византијског царства.[25] Умесно је претпоставити да је стварни број трусних поремећаја тла морао бити већи, али се радило о мањим подрхтавањима земљине коре која нису регистрована у сачуваним изворима. Наравно, већина забележених земљотреса донела је пуно страха и страдања Ромејима, а неки су било захваљујући својој разорној снази или катастрофалним последицама остали у неизбрисивом сећању многих покољења.

Драч сравњен са земљом

Почело је са необичним подземним шумовима, као предзнацима велике несреће, а завршило се катастрофалним земљотресом који је до темеља уништио читав град. То би био сажетак драматичне приповести коју на страницама свог историјског дела доноси Георгије Пахимер. Све се одиграло у Драчу, најважнијој византијској луци на Јадрану и крајњој западној тачки пута Via

[24] ODB, I, 670 (*B. Croke*).

[25] *Downey*, Earthquakes, 600 наводи само седам земљотреса, али он је био усредсређен искључиво на Цариград и околину. *Grumel*, Chronologie, 480-481 који има у виду далеко већи простор помиње нешто мање од четрдесет земљотреса за период 1200-1457, али се само око петнаест односи на територије византијског света. *Wirth*, Erdbebenliste, 398-399 допуњује Гримелову листу са седамнаест земљотреса, од којих се десетак односи на земље византијског света.

Egnatia, по свој прилици у марту 1270. године.[26] Најпре су се непрестано могли чути чудновати подземни звуци налик на хук који наговештава несрећу.[27] Једнога дана неидентификовани шумови су почели да бивају чешћи и снажнији, па су изазвали велики страх међу житељима Драча приморавајући их да напусте град како би у случају неког зла могли да пронађу спас. У ноћи која је уследила после ових дневних узбуђења, наставља своје казивање Георгије Пахимер, дошло је до најстрашнијег земљотреса какав никада није виђен.[28] Иако садрже извесно претеривање, или можда само потребу да се нагласи разорна снага и озбиљност потреса који је погодио Драч, речи византијског писца морамо схватити као веродостојне. Подробности које следе отклањају било какву сумњу у истинитост његове приповести.

То није било обично подрхтавање земље него право колебање и таласање тла које је град једноставно ишчупало из његових темеља и разбацало по површини. Куће и велика здања нису били у стању да се одрже ни за кратко време већ су пропадали и рушећи се у развалинама прекривали становнике Драча који су одустали од тога да напусте град.[29] Они нису знали где да потраже спас јер ако би и излазили из својих домова на сваком кораку их је сачекивала гомила обрушавајућег камења. Изгледало је сигурније да остану у кућама него да их напуштају, мада су и оне могле да пруже само делимичну заштиту. Све у свему, оних који нимало нису страдали није ни било.[30]

Догађало се да се једно здање обрушивало на друго, а уколико неко случајно не би пало само од себе страдало би од развалина суседног. Урушавања до којих је долазило на такав начин била су толико многобројна да није било могуће спасити се бекством. Осим тога, несрећа је многе затекла у сну, па су погинули и пре него што су били у стању да схвате шта се у ствари збива. Како пише Георгије Пахимер, нису могла бити поштеђе-

[26] Својевремено је *Grumel*, Chronologie, 481 датовао овај земљотрес у 1273. годину. Међутим, А. Фајер, данас свакако најбољи познавалац дела Георгија Пахимера, релативно недавно предложио је нову хронологију према којој се катастрофа у Драчу збила у марту 1270. године. В. *Failler*, Chronologie, II, 214-218.
[27] Pachym. (F), II, 457.
[28] Ibid.
[29] Ibid.
[30] Ibid. 457-459.

на ни одојчад и деца: несхватајући зло које их је задесило, она су страдала тако што су се угушила у обрушеним крхотинама. Тресак и шум су наступили изненада и са таквом силином да је ускипело и само море, а они који су се налазили изван града мислили су да то није почетак мука него крај света.[31]

Будући да је Драч био приморски град, да је до разарања дошло сасвим неочекивано,[32] да су људи били у великом страху и да је тресак срушених зграда које су падале једна на другу био тако снажан, житељи из околине, којих је било веома много, осетивши потрес и чувши страховит прасак сматрали су да таква појава није ништа друго него пропаст света. Земљотрес је потрајао толико времена да му ништа није одолело већ се све срушило и затрпало људе, осим акропоља који је издржао потрес. Са наиласком дана, наставља своје казивање Георгије Пахимер, са свих страна су почели да долазе људи са лопатама, пијуцима и другим алаткама и одмах су се латили раскопавања како би спасли унесрећене који су још били у животу. Међутим, признаје византијски писац, није то био главни циљ приспелих спасилаца. Њихов прави мотив није проистицао из човекољубља већ су били руковођени жељом да се докопају разноликог богатства које се крило у рушевинама пострадалог града. После толико погинулих, продужава Георгије Пахимер своју причу о људским слабостима које долазе до изражаја и при оваквим катастрофама, појавило се много наследника, те међу њима није било могуће да се заостала имовина правилно раздели.[33] На тај начин су за неколико дана околни житељи и Албанци све раскопали, скупили велико богатство и отишли, док је град био претворен у праву пустињу.[34]

Печална судбина задесила је и градског првосвештеника Никиту, митрополита Драча, који је потицао из Солуна.[35] Истина, он је преживео земљотрес, али је на телу имао пуно повреда. Обузет страхом због ужасног догађаја, Никита је једноставно

[31] Ibid. 459.

[32] Земљотрес који је разорио Драч региструје *A. Ducellier*, La façade maritime de l'Albanie au Moyen Age. Durazzo et Valona du XIe au XVe siècle, Thessaloniki 1981, 179-180 али га погрешно датује у 1267. годину. Такође в. *Lampakis*, Phainomena, 95-96.

[33] Pachym. (F), II, 459.

[34] Ibid.

[35] О њему в. PLP 8 (1986) No. 20276.

побегао. На тај начин је митрополију, са пуно прекора бележи Георгије Пахимер, лишио не само свог присуства него је оставио и без пастве, без прекрасних здања, без свега што је у њој некада постојало.[36]

У даљем излагању Георгије Пахимер напомиње да су се Албанци – односно Илири како их, следећи уобичајени манир византијских писаца да архаизирају имена народа у своме окружењу, он заправо назива! – отпадили од цара Михаила VIII Палеолога, населили запустели Драч и ступили у савез са сицилијанским краљем Карлом Анжујским,[37] смртним непријатељем обновљене Византије.

Галипољ, 2. март 1354.

У ноћи између 1. и 2. марта 1354. земљотрес огромне разорне снаге, чији је епицентар по свој прилици морао бити негде релативно близу Галипоља, посејао је ужасан страх међу Византинцима који су настањивали подручје Тракије.[38] О његовој силини на најбољи начин казује и чињеница да је са лица земље једноставно нестало неколико тамошњих мањих тврђава. Опасно су били не само уздрмани него делимично и урушени бедеми Цариграда чијем становништву је у свежем сећању још био земљотрес од пре осам година. Застрашујуће подрхтавање земље забележено је у две Кратке хронике, а о њему говоре и савременици Нићифор Григора и Јован Кантакузин.[39]

Да би несрећа била потпуна, земљотрес је био праћен олујним ветром и леденом кишом, тако да се и део оних који су преживели обрушавање зидина смрзао у потрази за било каквим прибежиштем. Известан број житеља Галипоља, најважнијег града на европској страни хелеспонтског мореуза који је веома

[36] Pachym. (F), II, 459-461.

[37] Pachym. (F), II, 641. Уп. *Б. Ферјанчић*, Албанци у византијским изворима, Илири и Албанци (Серија предавања одржаних од 21. маја до 4. јуна 1986. године), Београд 1988, 293.

[38] *Downey*, Earthquakes, 600; *Grumel*, Chronologie, 481; *Wirth*, Erdbebenliste, 398. Опширније о овом земљотресу в. *Радић*, Време Јована V, 237-238.

[39] Greg. III, 220-222; Cant. III, 277-278; Kleinchroniken, 66 No. 13, 613 No. 3.

пострадао, имао је срећу у несрећи да их прихвати брод који је пловио за Мореју, али је променио курс и превезао их у Цариград.

Повољну околност да су Византинци напустили Галипољ одмах је искористио турски принц Сулејман, син емира Орхана и главни заговорник османлијског ширења на европско копно. Он се тада налазио у месту Пиге на малоазијској обали Мраморног мора, не тако далеко од подручја које је било изложено разорном потресу, и без оклевања је прешао теснац Дарданела. Не часећи часа, он је посео полуразрушени и опустели Галипољ, као и неколико мањих утврда. Био је то догађај од светскоисторијског значаја – муслимани су се учврстили на тлу Тракије и у својим рукама су држали мостобран за Европу. У Краткој хроници која је изашла испод пера монаха Григорија Акратоса почетком друге половине XIV столећа и која се данас чува у једном кодексу библиотеке васељенске патријаршије у Цариграду наводи се како је најстрашнији земљотрес до темеља разрушио мноштво тврђава и усмртио пуно људи, а они који су се спасли били су изложени на милост и немилост „безбожних Агарена". „И од тада" – завршава своју белешку забринути духовник – „авај Хришћанима".[40]

Ваља нагласити да је османлијско поседање Галипоља, што је било последица катастрофалног подрхтавања земљине коре, унеколико бацило у засенак и сам земљотрес. То се најсликовитије може уочити посматрањем вести у Кратким хроникама. Пад Галипоља је одјекнуо у чак дванаест Кратких хроника,[41] а само две међу њима казују и о земљотресу.[42] Није чудо што је пад Галипоља ушао у легенду на обема странама, и код Турака и код Византинаца. Ромејски живаљ је сачувао причу у чијем је корену издајство, јер је сматрао да је неки локални чобанин, њихов сународник, показао Османлијама пут те су они заузели неколико околних насеља. Насупрот овој „прагматичној" причи, као њена опречност стоји једна у суштини лирска приповест наглашене оријенталне чаролије. Турци су, наиме, сматрали да им је помогао сам Алах и да је Сулејман био надахнут сном у којем му је прелазак са једног на други континент био обасјан месечевом

[40] Kleinchroniken, 613, No. 3.
[41] *Schreiner*, Kommentar, 283-284.
[42] Kleinchroniken, 66, No. 13; 613, No. 3.

светлошћу.[43] Пад Галипоља, као догађај од велике важности за хришћански свет, одјекнуо је и у српским летописима.[44] У једном тексту је остало забележено: „Преидоше Турци преко мора на Калипоље, и почеше примати србску земљу."[45]

Помрачења сунца

Веома занимљив разговор водио се на никејском двору у лето 1238. између царице Ирине и младог Георгија Акрополита, тада у узрасту од двадесет једне године али већ веома ученог. Повод је било помрачење сунца које се десило управо у то време, некако око поднева, када је сунце било у знаку Рака. Умна и племенита супруга василевса Јована III Ватаца, о којој историчар Никејског царства пише са великим уважавањем и наклоношћу, желела је да јој даровити младић објасни како долази до помрачења. Георгије Акрополит признаје да тада није био у стању да пружи потпуно и тачно објашњење пошто ни сам није најбоље познавао законе небеске механике које је управо почео да учи код Нићифора Влемида. Ипак, он је царици рекао да до помрачења сунца долази када месец дође у положај између сунца и земље, па нам се чини да је оно потамнело док је, у ствари, само привремено заклоњено.[46] С помрачењем месеца, који нема своју светлост већ је добија од сунца, сличан је случај, наставио је понесено млади Акрополит, само је тада он заклоњен земљом и изгледа да је потамнео. У разговору који се веома одужио, изнесену теорију почео је да побија лекар Никола, мало упућен у филозофију али веома искусан у своме послу што му је прибавило високу титулу актуарија,[47] својеврсног дворског физичара.[48] Оповргавајући Акрополитово мишљење, Никола је све више падао у ватру, док је царица Ирина у једном тренутку младића назвала глупаком. Но, брзо је схватила да то није требало да уради,

---

[43] *Nicol*, Last Centuries, 242.
[44] *Стојановић*, Родослови и летописи, 117, бр. 229; 122, бр. 322, 287, бр. 1089.
[45] *Радојичић*, Развојни лук, 148.
[46] Acrop. 62-63. Ово помрачење сунца региструје *Grumel*, Chronologie, 467.
[47] Acrop. 63.
[48] ODB, I, 50 (*A. Kazhdan*).

па се обратила супругу Јовану III Ватацу са питањем да ли је учинила нешто неприлично. „Ништа, одговорио је василевс, он је још дечак.“[49] Цар је очигледно хтео да изглади настали неспоразум, али Георгије Акрополит напомиње да је тада имао двадесет једну годину и да му није баш пристајало да га сматрају недозрелим дечаком. Ипак, царица је врло мудро нагласила да неког ко се бави филозофијом не би требало тако називати и на тај начин је отклонила малу непријатност. Убрзо после тога царица Ирина је преминула. „Ја мислим“ – завршава Георгије Акрополит – „да је помрачење сунца наговестило њену смрт!“[50] На сличан начин је једно помрачење сунца протумачио и Георгије Пахимер. Он је у свом историјском делу записао да је смрт Теодора II Ласкариса (16. август 1258) била предсказана помрачењем сунца којом приликом је густи мрак све прекрио, па су чак биле видљиве и звезде на небу.[51]

Један од најстаријих страхова у човеку је страх од помрачења Сунца који и данас код примитивног човека може да изазове космичку застрашеност.[52] Човечанство је опседао ужас да ће видети како Сунце заувек ишчезава на хоризонту.[53] И Византинци су имали ту врсту страха. Као и остале природне феномене попут земљотреса или комета, Ромеји су и помрачење сунца, односно месеца, сматрали злослутним предзнаком неке несреће.[54] Текстови из којих су Византинци подучавани да помрачења сунца треба схватити као предзнак наступајућих несрећа углавном су похрањени у делима Птоломеја, Хефестиона из Тебе, Јована Лида, Реторија из Египта и Теофила из Едесе, као и у преводима арапских и персијских астронома.[55] У наведеном случају видимо да је таквог мишљења био чак и један од најбољих ромеј-

---

[49] Acrop. 63.
[50] Ibid. 64.
[51] Pachym. (F), I, 59. Модерни истраживачи имају резерве према овој Пахимеровој вести. B. *Lampakis*, Phainomena, 94 n. 6.
[52] *В. Јеротић*, Страх и религија, 105 (=Старо и ново у Хришћанству, 35).
[53] *Delimo*, Strah na Zapadu, I, 121.
[54] О овом феномену посебно в. *R .R. Newton*, Medieval Chronicles and the Rotation of the Earth, Baltimore – London 1972, 515-559 (византијски извори); *I. Draelants*, Éclipses, comètes, autres phénomènes célestes et tremblements de terre au moyen age. Enquête sur le six siècles d'historiograp-.hie médiévale dans les limites de la Belgique actuelle (600-1200), Louvain-la-Neuve 1995, 7-149.
[55] ODB I, 671-672 (*D. Pingree – B. Croke – A. Cutler*).

ских интелектуалаца XIII века – Георгије Акрополит, односно и његов млађи савременик и ученик Георгије Пахимер. Занимљиво је напоменути да је византијским астрономима било веома тешко да прорачунају не само помрачење месеца него чак и помрачење сунца, али су се често и радо упуштали у ову научну дисциплину како би показали своје знање.[56] После полета у раним столећима, дошло је до вишевековне осеке, да би у касновизантијској епоси поново оживело интересовање за прорачуне који су се тицали помрачења сунца, односно месеца.[57] У последњој деценији XIII века, у време такозване „ренесансе Палеолога" на културном и научном пољу, превођени су поједини списи са персијског и арапског који расправљају о поменутим феноменима.[58] Свезнадар Нићифор Григора је својим астрономским прорачунавањима обележио другу,[59] а Јован Аврамије и његови наследници последњу четвртину XIV и прву деценију XV столећа,[60] док је Михаило Хрисокок о помрачењима сунца и месеца писао тридесетих година XV века.[61] Међутим, већина Византинаца, па чак и знатан део ромејске интелектуалне елите, није могао да допре до високих научних сфера поменутих астронома који су на помрачења сунца и месеца могли да гледају трезвено и егзактно као на закономерна правила небеске механике. Сви остали, а реч је о највећем делу популације Византијског царства, у поменутим појавама су видели једино предзнаке несреће и, следствено таквом уверењу, пред њима су осећали исконско неспокојство и страх. Слично земљотресима, кометама или пожарима, и помрачења сунца су ушла у литургијске календа-

[56] Ibid. 64.

[57] *A. Tihon*, L'astronomie byzantine (du Ve au XVe siècle), Byz. 51 (1981) 612 sq. (=Études, I, 612 sq.).

[58] *A. Tihon*, Tables islamiques à Byzance, Byz. 60 (1990) 416 sq. (=Études, VI, 416 sq); Eadem, Les tables astronomiques persanes à Constantinople dans la première moitié du XIVe siècle, Byz. 57 (1987) 471-487 (=Études, V, 471-487).

[59] Nicéphore Grégoras, Calcul de l'éclipse de soleil du 16 juillet 1330, par *J. Mogenet, A. Tihon, R. Royez, A. Berg*, Amsterdam 1983, 31-207. Тридесетих година XIV столећа је и монах Варлаам, Грк из Калабрије који извесно време боравио у Византији написао спис сличне садржине. В. Barlaam de Seminara, Traités sur les éclipses de soelil de 1333 et 1337, par *J. Mogenet, A. Tihon, D. Donnet*, Louvain 1977, 3-161.

[60] *A. Tihon*, Calcus d'éclipses byzantins de la fin du XIVe siècle, La Muséon 100 (Louvain-la Neuve 1987) 353-361 (=Études, VIII, 353-361). За основне податке о Јовану Аврамију в. PLP I (1976) No. 57; ODB, I, 6 (*D. Pingree*).

[61] О њему в. PLP 12 (1994) No. 31145.

ре, те су имала годишње помене приликом црквених служби. Такав је случај био са чувеним помрачењем сунца које се десило 8. августа 891. године.[62] У ствари, и поменути учени астрономи, Нићифор Григора на пример, по том питању се нису много разликовали од својих сународника. И они су, заправо, у помрачењима сунца или месеца гледали наговештаје будућих невоља.

Нићифор Григора је записао да је 25. маја 6775. (=1267) године, три сата пре него што је наступило подне, месец помрачио сунце и да се затамњење простирало на дванаест палчева. На врхунцу помрачења била је таква тама да су се виделе многе звезде.[63] После ове астрономске опсервације следи наравоучије из пера ромејског учењака. Помрачење сунца, наставља Нићифор Григора, указивало је на велике и тешке несреће које се Византинцима спремају од стране Турака. Од тог времена почеле су истинске невоље ромејског народа и непрекидно су, корак по корак, све више нарастале. Учени Византинац наставља у истом тону и наглашава да по његовом мишљењу, сем оних који воле да се узалудно расправљају, нико није у стању да оповргне чињеницу да знамења небеских тела предсказују овоземаљска страдања.[64] Сасвим би беспредметно и неразборито било убеђивати онога ко не верује у изнесену истину и при том се позивати на примере који се одвијају у театру васељене. Јер, нема сумње, то би значило подучавати некога ко није способан да учи. Оно што важи за људски организам, завршава Нићифор Григора своју теорију, може се применити и на устројство целокупног свемира. Космос је налик човеку и представља органску целину састављену из делова и чланова. И као што бол главе или врата доводи до страдања голењаче и пете, тако и у организму свемира „патње" које иду од небеских тела долазе на земљу и могу се осетити и овде.[65] Наравно, ово није једини пут да Нићифор Григора у своме монументалном историјском делу помиње помрачење сунца. Као врсни астроном, потпуно меродаван када су у питању закони небеске механике, он у више наврата наводи

[62] Synaxarium, 878, 9-16. Cf. ODB, I, 672 (*D. Pingree – B. Croke – A. Cutler*).
[63] Greg. I, 108. Cf. *Grumel*, Chronologie, 467; *van Dieten*, Gregoras, I, 250 n. 194.
[64] Greg. I, 108.
[65] Ibid. 108-109.

овај природни феномен. Тако, на пример, приликом описа догађаја који су претходили бици на Велбужду (28. јул 1330) Нићифор Григора прави екскурс и казује о помрачењу сунца 16. јула 1330. године.[66] У овом случају, међутим, он се задржава само у равни астрономских опсервација, без уплитања овоземаљских реперкусија које је поменути феномен могао да има по животе људи на земљи. Трапезунтски хроничар Михаило Панарет помиње два помрачења сунца 3. марта 1337. и 5. маја 1361. године.[67]

Занимљиво је погледати колико пажње су помрачењу сунца посветили писци Кратких хроника – особеног типа касновизантијских извора писаних народским грчким језиком – који можда на најбољи начин одражавају гледишта најширих слојева ромејског друштва. Одмах треба напоменути да су обично непознати састављачи у више наврата регистровали овај природни феномен. Поменута су следећа помрачења сунца: 6. октобра 1241. (у три белешке), 16. јула 1330, који помиње и Нићифор Григора, 14. маја 1333. (једна Кратка хроника), 5. мај 1380. (такође једна белешка), 1. јануар 1384, 1. јануар 1386. (чак у десетак наврата), 16. јуни 1425, 17. јун 1433. (два пута), 18. април 1539, 9. април 1567. године.[68] Из летимичног прегледа може се закључити да су помрачења сунца имала прилично снажан одјек у Кратким хроникама.

Веома је карактеристичан начин на који је помрачење сунца 1. јануара 1386. године забележио непознати састављач једне од такозваних хроника турских освајања. Он је записао следеће: „Године 6984 (=1386), 1. јануара, догодило се помрачење сунца које је, предосећам, најавило пропаст несрећних Ромеја."[69] Оно чега су се прибојавали чак и такви интелектуалци као што су Георгије Акрополит, Георгије Пахимер и Нићифор Григора, наравно, у још већој мери је притискивало обичне људе који ништа нису могли да знају о кретањима небеских тела. Поготово

[66] Ibid. 454-455. Cf. *Grumel*, Chronologie, 467; *van Dieten*, Gregoras, II-2, 327 n. 314; Виз. извори, VI, 208 (*С. Ћирковић*).

[67] Panaret. 65, 73. Cf. *Grumel*, Chronologie, 467, 468.

[68] Kleinchroniken 79 No. 23b, 92 No. 7, 97 No. 36, 379 No. 6, 389 No. 6, 398 No. 7, 541 Nos 75-77, 561 No. 7, 598 No. 2, 619 No. 7, 623 No. 2, 627 No. 2, 656 No. 5; *Schreiner*, Kommentar, 607 No. 14-15, 614 No. 52; *Schreiner*, Addenda, 151 No.5, 158 No. 6, 159 No. 17. Cf. *Grumel*, Chronologie, 467-469.

[69] Kleinchroniken, 389, No. 6.

ако се узме у обзир да је, како стоји у другим Кратким хроникама, сунце поцрнело и наступио је мрак у целој васељени.[70] Такав догађај морао је да пољуља сигурност средњовековног човека и да доведе до појаве исконског страха.

На овом месту је занимљиво и умесно показати како су помрачења сунца пропраћена у старим српским записима и натписима, изворима који су веома сродни византијским Кратким хроникама. Тако је у једном запису у рукопису Народне библиотеке стајало: „Године 6941 (=1433), месеца јуна, дана седамнаестог, помрче сунце. Поп Богдан записа."[71] У другом запису се користи израз „погину сунце".[72] Очигледно је да су на сличан начин реаговали и људи из средњовековне српске државе која је, добро је познато, припадала такозваном „византијском комонвелту", јединственој заједници народа православног света коју су чинили Бугари, Срби, Румуни, Руси, Јермени, Грузини, а који су се развијали под благотворним окриљем рафиниране и надмоћне цивилизације царства Ромеја. Слично је било и са људима који су припадали другим деловима средњовековног космоса. И, најзад, занимљиво је напоменути да су се на сценама Распећа у византијској уметности помрачења приказивала са окренутим главама сунца и месеца.[73]

Комете

Стари Римљани су комете називали „звездама са дугом косом", односно „косматим звездама" и сматрали су их великим злом.[74] Нећемо погрешити ако кажемо да се средњовековни човек још више плашио ових небеских тела. Постоји једна прича која је, бар према схватањима нашег времена, у исти мах и гротескна, и смешна и у крајњој линији тугаљива. Верује се, наиме, да је рим-

[70] Ibid. 561, No. 7; *Schreiner*, Adenda, 151 No. 5.
[71] *Стојановић*, Записи и натписи, I, 85, бр. 258.
[72] Исто, 87, бр. 269.
[73] ODB, I, 672 (*D. Pingree – B. Croke – A. Cutler*).
[74] О кометама в. *S. K. Vsekhsvyatskii*, Physical Characteristics of Comets, Jerusalem 1964, 1 sq. где су дате и историјске листе њиховог појављивања од најстаријих времена до нашег доба (48-51, 91 сл.).

ски папа Калист III (1455-1458) екскомуницирао Халејеву комету као ђаволовог изасланика.[75] Комету која је 1456. године толико уплашила и озлоједила римског првосвештеника видели су и Ромеји, али, ако изузмемо део Мореје и далеки Трапезунт, сада поданици османлијског султана. У међувремену, у мају 1453, Цариград је подлегао Мехмеду II Освајачу и Византијско царство је престало да постоји. Три сажете белешке у Кратким хроникама, особеном виду народне књижевности, сведоче о појави комете. У једној од њих, чији се рукопис налази у манастиру Јована Богослова на острву Патмосу, записано је да се 6964. године од стварења света (=1456), месеца маја, треће године по турском освајању Константиновог мегалополиса, са истока појавила звезда која се димила и дању и ноћу током читавих тридесет дана.[76] Сличног су садржаја и остале две белешке у Кратким хроникама.[77]

Као што је речено, радило се о добро познатој Халејевој комети за коју се сматра да се тада веома приближила планети Земљи и да се њен реп у облику сабље ширио на преко шездесет процената небеске површине.[78] Ако се узму о обзир изнесене чињенице које је наука егзактно утврдила, онда се може изрећи и оцена да прибојавање Калиста III није било баш сасвим умишљено.

Да је страх од комета постојао одувек, и да у неким друштвима и код извесних појединаца постоји и данас, чињеница је која не подлеже било каквој сумњи. Каткад он нараста и поприма обележја праве фобије.[79]

Мада су неки од ромејских учењака, ослоњени на научна објашњења која је о кометама изложио још Аристотел, указивали на природу и узроке њиховог појављивања, већина поданика Византијског царства је наилазак „звезде с дугом косом" тумачила као знак предстојеће несреће. Антички филозоф, чија се теори-

---

[75] *G. F. Chambers*, The Story of the Comets Simply Told for General Readers, Oxford 1909, 208.

[76] Kleinchroniken, 666, No. 1. Cf. *Schreiner*, Kommentar, 488-489.

[77] Kleinchroniken, 253, No. 55; *Schreiner*, Kommentar, 620, No. 81.

[78] The Encyclopaedia Britanica VI, New York 1911,[11] 763 (*S. Newcomb*).

[79] Међу многобројним фобијама у лексиконима и приручницима за психологију може се наћи и такозвана кометофобија. На пример в. *Vl. Hudolin*, Psihijatrijsko psihološki leksikon, Zagreb 1968, 311-315.

ја у Европи одржала до XVII столећа, сматрао је да комете настају од земљине паре која се подиже у вис и сагорева приликом приближавања такозваној „сфери огња", при чему је њихов реп пламен теран ветром. Највећи број Византинаца, поготово они који нису били у прилици да достигну неко више образовање, није следио научно тумачење античког свезнадара већ је као аксиом прихватао да су „космате звезде" предзнак великих људских невоља. Познат је пример с почетка средњовизантијске епохе када су комете наводно најавиле најезду Арабљана тридесетих година VII столећа, што је имало за последицу да је Византија за кратко време изгубила скоро све територије на Блиском истоку.[80] Византијски историчар XII века Никита Хонијат, за кога је речено да је према астролозима заузимао подругљив став, прибојавао се „репатих звезда" верујући слично осталим Византинцима да она не може донети ништа добро. Тако је на једном месту записао да се на небу појавила комета која је навестила будуће несреће оличене у страховлади потоњег василевса Андроника I Комнина.[81] По свој прилици посреди је комета која се појавила 6. августа 1181. године и, судећи према сачуваним савременим изворима, било ју је могуће видети на читавом простору оновременог света.[82] Никита Хонијат наводи да је најпре имала облик змије, потом јој се светлеће тело растегнуло и онда смотало у котур, а понекад се чинило да је налик на разјапљену чељуст и да ће пасти, прогутати све што јој се нађе на путу и напити се људске крви, што је изазвало ужас код великог броја Ромеја. Појавила се у току дана, забележио је византијски писац, била је видљива током следеће ноћи и затим је ишчезла.[83]

Није без значаја упозорити да су и комете, као земљотреси и помрачења Сунца, уосталом, имале годишњи помен у црквеним службама.[84] Оне су, нема сумње, биле сасвим неомиљене у свим слојевима византијског друштва. Једна Кратка хроника јасно и недвосмислено показује да је на простору некадашње Византије страх људи од комета наставио да живи и веома дуго

[80] ODB, I, 486 (*B. Croke*) са позивањем на податке Теофанове хронике.
[81] Chon. Historia, 251.
[82] *Grumel*, Chronologie, 473.
[83] Chon. Historia, 251.
[84] Synaxarium 154 24-26. Cf. ODB, I, 486 (*B. Croke*).

после пада Цариграда и пропасти Царства. У белешци из XVII столећа стоји записано да се 20. октобра 1618. године са источне стране појавило велико и застрашујуће знамење, које се на небу налазило много дана, а да о његовој појави нико ништа није знао.[85] Наравно, и у овом случају реч је о наиласку комете.[86]

Репатица из 1264. године

У Краткој хроници која садржи само пет сажетих вести и чува се у једној од рукописних књига светогорског манастира Велике Лавре светог Атанасија налази се језгровита белешка из које сазнајемо да се године 6772. од настанка света (=1264) појавила комета на небу.[87] Ову звезду репатицу која је извесно време бродила небеским шаром могли су да виде сви савременици ма где да су живели. У великом броју средњовековних извора различитог писма и места настанка помиње се комета из 1264. године. Осим неколико латинских текстова, састављених на тлу западне Европе, сачувана је и вест у једном арапском источнику.[88] У византијском свету о овом необичном догађају, сем наведене Кратке хронике, казују и један савременик, Георгије Пахимер,[89] као и један каснији аутор, Нићифор Григора.

Георгије Пахимер је забележио да је комета била видљива од пролећа до јесени и да је својим огњем, помешаним са димом, веома плашила све који су је посматрали.[90] У складу са оновременим схватањима у византијском друштву, појава звезде репатице наговештавала је некакву несрећу. Године 1264, напоменимо, тада двадесетдвогодишњи Георгије Пахимер налазио се у Цариграду и комету је гледао на небу изнад Босфора. У наставку, он одмах износи своју неверицу да после таквих и сличних небеских знамења следе неке необичне промене и потреси међу

[85] Kleinchroniken, 512, No. 43.
[86] *Schreiner*, Kommentar, 598.
[87] Kleinchroniken, 599, No. 4.
[88] Најважније изворе у којима се помиње комета из 1264. године наводи *Failler*, Chronologie II, 148 n. 8.
[89] *Schreiner*, Kommentar, 202.
[90] Pachym. (F), I, 295. Cf. *Serban*, Peur á Byzance, 187.

народима на земљи.[91] Потребно је упозорити да је ретко који византијски писац као Георгије Пахимер био обазрив и неповерљив када су у питању поједина чудеса.[92] Сувишно је и подсећати да огромна већина његових савременика није имала тако опрезан, може се рећи и критичан став према ономе што доноси појава „космате звезде" на небу. И што су страшније биле комете, а ова је била једна од таквих, тако су очигледније биле несреће које су долазиле.[93] О томе је, наставља своје казивање Георгије Пахимер, сведочила и пословица која упозорава да ниједна комета не долази без ичега, односно сама. Уосталом, упућени људи су пословици додали и стих да је она по природи зла.[94]

Нешто касније, ромејски историчар истиче да је султан Изедин Кајкавус II остварио оно што је појава комете само наговестила. Владар Иконијског султаната се већ дуже време налазио у Цариграду, где је потражио уточиште када је изгубио престо.[95] Упркос угодном боравку у византијској престоници, он није био задовољан јер је његов домаћин цар Михаило VIII Палеолог оклевао да му помогне да се врати на селџучки трон. Због тога се одлучио на тајне преговоре са татарским каном у залеђу Црног мора и успео је да га наговори да заједно са одредима трновског цара Константина Тиха крену против Ромеја.[96] Здружена монголско-бугарска војска је на прелазу из 1264. у 1265. годину провалила у византијске области у Тракији и силно их опустошила.[97] Тако су они који верују да су комете по својој природи зле и да доносе несрећу и овога пута могли да устврде како су били у праву.

Звезду репатицу која се на небу појавила 1264. године помиње и византијски историчар из XIV столећа Нићифор Григора. Истина, он је није могао видети јер је рођен четврт века касније, али је као водећи астроном и уопште интелектуалац свога времена до танчина познавао све тајне небеске механике. У својој

[91] Pachym. (F), I, 295. Cf. *Lampakis*, Phainomena, 93.
[92] *G. Arnakis*, George Pachymeres – a Byzantine Humanist, GOTR 12 (1966-1967) 162-163; Виз. извори, VI, 4 (*Љ. Максимовић*).
[93] Pachym. (F), I, 295.
[94] Ibid.
[95] *Cahen*, Pre-Ottoman Turkey, 279; *Vryonis*, Decline, 466.
[96] Pachym. (F), I, 301-303.
[97] О овој акцији в. История на България, III, 274 (*П. Пеӣров*).

„Ромејској историји" Нићифор Григора је записао да се у време када се цар Михаило VIII Палеолог налазио у Солуну на небу појавило знамење као весник несреће. Била је то комета која се најпре јављала на истоку, пред само свитање и мало изнад хоризонта, али како је сунце ишло напред и она се свакога дана одвајала од обзорја док напокон није достигла свој зенит.[98] Највиши степен видљивости за посматраче на земљи, наставља учени Нићифор Григора, досегла је у летње доба, када је сунце пролазило знак рака, а потамнела је и ишчезла у дане јесење равнодневнице.[99] Као што је речено, цар Михаило VIII Палеолог се тада налазио у Солуну, спреман да нападне господара Тесалије деспота Михаила II Анђела који је прекршио склопљене уговоре и почео да пустоши византијске области.[100] Међутим, василевс је појаву комете схватио као и већина средњовековних људи – као наговештај несреће, односно у овом случају као предзнак неуспеха у предстојећем рату – па је једноставно одустао од похода и вратио се у Цариград.[101] Колебање Михаила VIII Палеолога делимично је било изазвано и гласинама да се Татари спремају да провале у византијске области.[102]

Занимљиво је напоменути да је 1264. године, када је Георгије Пахимер могао да посматра комету из Цариграда, на другом крају средњовековног света исто небеско тело видео и један други интелектуалац. Реч је о енглеском филозофу и научнику XIII столећа Роџеру Бекону, духовнику фрањевачког реда и професору универзитета у Оксфорду.[103] Он је сматрао да наука мора бити уважавана у друштву и заносио се мишљу да учењаци треба раме уз раме са владарима да управљају светом. Поводом комете из 1264. године, која је веома уплашила и људе западне Европе и чија је појава протумачена као наговештај куге и ратова, Роџер Бекон је записао следеће: „Од колике би користи за цркву било да су својство неба у то време пронашли научници

---

[98] Greg. I, 98-99.

[99] Ibid. 99.

[100] *Ферјанчић*, Тесалија, 65.

[101] Greg. I, 99.

[102] Ibid. Cf. *van Dieten*, Gregoras, I, 247-248 n. 176 са указивањем на многобројну литературу.

[103] За основне податке о Роџеру Бекону в. DMA 2 (1983) 35-42 (*J. M. G. Hackett*) где је дата и веома богата библиографија.

и доставили га прелатима и владарима... Не би дошло до таквога помора хришћана, нити би толике душе биле одведене у пакао.“[104] Могло би се рећи да је жеља Роџера Бекона побожна, али и да скрива погибељну утопију.[105] У сваком случају постоји извесна подударност у ставовима византијског монаха и енглеског фрањевца. И један и други нису баш били убеђени да је комета зло и да њена појава на небу човечанству обавезно доноси несрећу. Међутим, Георгије Пахимер и Роџер Бекон су припадали уском кругу учених људи који су чинили мали, могло би се рећи и бројно готово занемарљиви део популације средњовековног космоса. Већина је живела и умирала у убеђењу да је страх изазван појавом комете потпуно оправдан.

Песма о комети

Једна од најлепших византијских песама, између осталог говори о комети. Њен састављач је ромејски песник друге половине X столећа Јован Геометар, а повод настанка је у најмању руку двострук: појава Халејеве комете 989. године,[106] с једне, и истовремени велики успеси цара Самуила на Балканском полуострву,[107] с друге стране. Аутор је искористио повољну околност да је реч о двема речима које се на грчком језику врло слично пишу и истоветно изговарају, али имају сасвим различита значења. Једна означава небеско тело комету, а друга титулу комеса коју је имао Самуилов отац.[108]

Горе је комета палила васионски етар,
а доле је комит огњем пустошио Запад.
Ова звезда, предзнак садашње таме,
била је савладана светлом звезде јутарње,

[104] *J. Le Goff*, Intellectuals in the Middle Ages, Cambridge Mass. – Oxford 1993, 118.
[105] Ibid.
[106] *Grumel*, Chronologie, 472; *D. J. Schove – A. Fletcher*, Chronology of Eclipses and Comets AD 1-1000, Suffolk 1987, 297.
[107] О томе види најновије истраживање *С. Пириватрић*, Самуилова држава. Обим и карактер, Београд 1997, 73 сл.
[108] Виз. извори, III, 24 н. 3-4 (*Б. Ферјанчић*).

а овај [комит] би запаљен заласком Нићифора.[109]
Овај страшни вихор, стваран од злодуха
све је попалио. Где је страхотни глас твоје силе,
вођо непобедивог Рима?
Царе по природи својој, победоносни,[110]
придигни се мало из гроба, рикни, лаве,
и научи лисице да се повуку у јазбине.[111]

Ова песма Јована Геометра која на особит начин говори о комети и о комиту, односно о важним савременим збивањима у Византијском царству крајем девете деценије X столећа уврштена је у поједине антологије свеукупног грчког песништва.[112]

Опажања Нићифора Григоре

Византијски *homo encyclopaedia*, Нићифор Григора, био је одличан познавалац астрономије коју је учио код Теодора Метохита за кога се може рећи да је у правом смислу речи вратио негдашњи сјај унеколико запостављеној научној дисциплини. Ова наука је у приличној мери била тајанствена, повезана са астрологијом, па чак и са магијским вештинама, те отуда помало и сумњива строгим чуварима православља.[113] Због тога су и помињања комета на страницама његове „Ромејске историје" нарочито занимљива. Већ смо видели како је описао комету која се појавила 1264. године, дакле, у време када се он још није ни родио. У свом историјском делу он је описао и комете које је лично могао да посматра зналачким оком.

Једног лета, сваке вечери и одмах по заласку сунца, на небу изнад Цариграда, са северне стране хоризонта, почела је да се

[109] Реч је о византијском цару Нићифору II Фоки који је у децембру 969. године пао као жртва дворске завере, а којем је песник Јован Геометар био веома наклоњен. В. Виз. извори, III, 25 н. 6 (*Б. Ферјанчић*).
[110] И на овом месту византијски песник прави игру речи која је иначе била омиљено средство ромејских писаца. Име цара Нићифора означава оног који носи победу, односно победоносца. В. Виз. извори, III, 25 н. 7 (*Б. Ферјанчић*).
[111] PG, 106, col. 920.
[112] *Trypanis*, Greek Poetry, 46, No. 44.
[113] Виз. извори, VI, 146 (*С. Ћирковић*).

појављује комета.[114] Реч је о комети која се појавила 26. јуна 1337. године.[115] То, у ствари, није била комета, наставља своје казивање Нићифор Григора, већ звезда репатица у облику мача. Онда следи веома учено објашњење да је постала приметна код самих ногу Персеја, са својом дугом брадом која је била окренута ка истоку и налазила се близу хрбата Бика. Затим се сваки дан подизала за три степена ка северном полу. Прошавши северни пол, а после њега сазвежђе Малог медведа и канџе Змаја, она је додирнула десну ногу Херкула и после њега Аријаднин венац. У даљем кретању прошла је леву руку Офиуха[116] и на тај начин се обрела онде где је ширина зодијака, равнодневница и место топлоте. Будући састављена из влаге која је разложена у пару, комета није могла даље да опстане него је, почевши од репа, кренула да се растаче. Напослетку је и сама потпуно ишчезла као да није била звезда него само одблесак звезде.[117]

У наставку, неколико страница после наведеног описа, следи још једно учено тумачење из пера Нићифора Григоре. Он је записао да се након проласка зимског периода, када је сунце већ прошло знак Овна, на небу појавила комета у виду мача, веома слична оној од пре три године.[118] Овога пута радило се о комети која се појавила 24. марта 1340. године, и, као и претходна, била је видљива у свим деловима ондашњег света.[119] Додуше, није била на истом месту, примећује меродавни астроном, и не са истоветним кретањем. Поставши видљива у клештима Рака, она се затим упутила ка „класу" (στάχυς) Девице, подижући се свакога дана за пет ступњева, и, напокон, пошто је достигла сазвежђе Лава, на том месту је потпуно ишчезла.[120] Одмах након ове уравнотежене и смирене астрономске дијагнозе, у којој гоподаре ученост и снага интелекта, за Григорину публику следи једна онесвешћујућа вест. Без било каквог уметка који би његове

---

[114] Greg. I, 542.
[115] *Grumel*, Chronologie, 474; *van Dieten*, Gregoras, II-2, 381 n. 485.
[116] Реч је о сазвежђу Серпентаријус које се састоји из два посебна дела, главе и репа, са Офиухом у средини. Cf. *van Dieten*, Gregoras, II-2, 381 n. 487; Webster's Encyclopedic Unabridged Dictionary of the English Language, New York – Avenel 1996, 1749.
[117] Greg. I, 542.
[118] Ibid. 548.
[119] *Grumel*, Chronologie, 474; *van Dieten*, Gregoras, II-2, 390 n. 499.
[120] Greg. I, 548.

читаоце из хладних простора свемира – у којем по некаквим замршеним путањама плове небеска тела – постепено и лагано вратио овоземаљским стварима и догађајима, византијски писац саопштава један веома важан и по Царство Ромеја поражавајући податак. Као да на својеврстан начин, помало запретен и загонетан, жели да предочи злослутност кометине шетње по небу и да јој припише кривицу за оно што се десило. Попут изненадног ударца топуза, следи реченица у којој се каже да је тада осам хиљада Турака, са мноштвом теглећих животиња, прешло теснац Хелеспонта, и да су опустошили Тракију чак до Мизије, односно до границе са Бугарском. Све су обавили у току једног дана тако да су се, натоварени пленом, увече вратили у Азију. Нису желели да се дуго задржавају у Тракији, записује Нићифор Григора, мада нико није ни покушао да им се на том путу супротстави.[121] При том су, као и у многим претходним случајевима, од области кроз коју су прошли направили праву пустињу.

Византијски историчар из XV века Дука помиње комету са дугим репом налик на разбуктали пламен која се појавила у време битке код Ангоре (јул 1402) као рђав предзнак.[122] Није без значаја да се помене како су комете изазивале колективни ужас у западној Европи 1527, 1577, 1604. и 1618. године.[123]

Студене зиме

У хиљадугодишњој византијској историји било је неколико зима које су забележене по незапамћеној хладноћи и које су поданицима царства донеле велике невоље. Једна од таквих зима била је, на пример, 717/718. године када су Арабљани по други пут покушали да освоје Цариград. Прича се да је тада земља сто дана била прекривена снегом, што је довело и до појаве страшне глади међу исламским ратницима који су да би преживели били присиљени да једу лешеве преминулих другова. И зима 927/928. године остала је упамћена по великој хлад-

[121] Ibid.

[122] Ducas, 93. Cf. *Grumel*, Chronologie, 475.

[123] *Delimo*, Strah na Zapadu. I, 95.

ноћи – Цариград је четири месеца био окован ледом – а умешала се и куга. Уз то, 928. година је била неродна, па се појавила велика глад о којој се приповедало деценијама. Занимљив покушај медицинског објашњења о томе како се на хладноћи понашају тела живих бића доноси Јован Кинам говорећи о студеној зими 1149/1150. године. Он је записао да је било толико хладно да су код многих животиња почели да страдају удови пошто се целокупна природна топлота тела скупила око срца.[124] Исти писац даје још један веома сликовит опис ледене зиме, 1166/1167. године, нагласивши да је нападало толико снега да је затрпао све удолине и горске падине, а од прекомерне студени скоро да су се тела смрзавала. Дивље животиње, које нису могле да нађу место где да се скрију, напуштале су честаре и у гомилама тумарале по снегу; јата птица нису била у стању да се користе крилима (лед им је попут окова опточио крила, слично као што су их лепљивим штапом хватали приликом лова на птице), па су се кретале ножицама уместо крилима и постајали лак плен за животиње и људе.[125]

И за раздобље које је превасходно у нашем видокругу сачувана су сведочанства поузданих савременика која казују о великим хладноћама. Већ је речено да је после периода благе климе и умерених температура, својствених за период од 750. до 1200. године, Европа ушла у један изразито хладан и влажан климатски циклус. Најпре, од 1200. до 1350, било је доба великих студени, а онда почев од 1350. до 1500. године температуре су постале умереније, али се влажност увећала.[126]

Георгије Акрополит доноси застрашујуће податке о једној од таквих ледених зима из времена владавине никејског цара Јована III Дуке Ватаца. Василевс је по обичају зиму провео у Нимфеју, бележи ромејски писац, а одатле је отишао у Лампсак где се задржао током лета и дела јесени. Када се почетком зиме запутио у град Пиге, на путу га је захватио талас страшне хладноће која је почела у време док се налазио у Сигрини.[127] Током пуна два дана цар је страдао од мраза и снежне олује док није

[124] Cinn. 103.
[125] Ibid. 266.
[126] DMA 5 (1985) 3 (*R. S. Gottfried*).
[127] Acrop. 67-68. Поменути градови се налазе у северозападним деловима Мале Азије.

стигао у тврђаву Пиге. На путу је погинуло много мушкараца и жена који нису били у стању да издрже силне налете мећаве. Умрло је скоро три стотине људи, како су утврдили они који су после избројали смрзнуте лешеве поред пута. Нико од оних који су доживели ову студен није се сећао да је икада била толико велика хладноћа. То се десило, стоји у спису Георгија Акрополита, 18. децембра 6741 (=1232) године.[128] Василевс Јован III Ватац је остао у граду Пиге док се невреме није стишало и док мало није отоплило, а онда је отишао у Нимфеј.

Историчар Никејског царства доноси податке о још једној веома хладној зими. Била је то зима 1254/1255. године. На вест да је преминуо василевс Јован III Ватац (3. новембар 1254) Бугари су напали никејске поседе и заузели неколико важних градова.[129] Нови цар Теодор II Ласкарис, испуњен гордим самопоуздањем и жељом да одмах свима стави до знања како по државничким способностима не заостаје за оцем, без оклевања је одговорио походом који је почео у неуобичајено време – на самом крају 1254. – и обухватио је већи део следеће 1255. године. Не обазирући се на студену зиму, никејске трупе су успешно продрле у планинске кланце Родопа и поселе тамошње тврђаве. Како записује Георгије Акрополит, и сам учесник овог похода, цар и његови војници су претрпели велике невоље због зимског времена. Он помиње сурову зиму која је изненада наступила, дубоки снег и негостољубивост масива родопских планина, тако да је василевс морао да се врати у Једрене.[130] У следећим месецима, пошто је зима попустила и прошла, никејски одреди су махом боравили у областима Македоније. Наилазак нове зиме поново је Теодора II Ласкариса затекао у ојевању против Бугара. Као и претходна, зима 1255/1256. била је веома хладна. Студено време није поколебало василевса који се на челу војске запутио против одреда трновског цара Михаила II Асена (1246-1257).[131] Никејске трупе су убрзо морале да се суоче са великом хладноћом која је почела увече, да би се потом преобразила у страшну мећаву која је беснела током читаве ноћи и прекрила тло огромним

[128] Acrop. 68.
[129] Ове догађаје подробно описује *Златарски*, История, III, 446 сл.
[130] Acrop. 112-113.
[131] *Божилов*, Асеневци, 107-108.

наносима снега. Суровост терена, близина непријатеља и неизвесност око тога да ли ће залихе животних намирница бити довољне унеле су неспокој међу војнике Теодора II Ласкариса.[132] Како то бива у сличним ситуацијама, уследио је разговор цара са војсковођама – у никејској војци као испомоћ налазиле су се како латинске тако и татарске чете са својим командантима – и у првом тренутку је превладало мишљење да би најцелисходније било да се нареди повратак у Једрене. Василевс је био против и напослетку је усвојено његово гледиште да се упркос лошем времену започети поход ипак настави. Иако су путеви у Родопима били прекривени дебелом кором леда, трупе никејског василевса су продужиле ка северу.[133] Најгоре је било у току ноћи када је хладноћа постајала готово неподношљива, па су војници били приморани да све време ложе ватру и буду окупљени у круг око ње. Тада се догађало да многи посилни не нађу своје господаре у шаторима, пошто су се сви тискали око распаљене ватре. Густи дим, који није ни могао да се подигне у вис од толико људи скупљених тик уз пламен, силно је нагризао слузокожу очију, те су не само војници него и њихови команданти били обливени сузама. И сам василевс, не пропушта прилику да нагласи Георгије Акрополит, морао је да искуси ову невољу.[134] Познато је да је Теодор II Ласкарис припадао реду оних царева који су на дугим и тегобним походима делили све невоље са својим војницима. У наставку похода Никејци су опустошили неке бугарске области и вратили се у Једрене.[135]

При самом крају XIII столећа, 1298/1299. године, уследила је једна од најхладнијих зима у позновизантијској историји. Ову чувену зиму веома упечатљиво су описала двојица савременика, Георгије Пахимер и Теодор Метохит. Старији од њих, монах и писац Георгије Пахимер, забележио је следеће: „Тада је, дакле, и зима дошла, највећа од зима, па и од оних изузетних, какву ни старци још никада нису видели да је настала. Јер толики се снег нагомилао, да је затворио излазе ниских кућа, па су једни обележавали [куће и улазе] неким знацима и штаповима, а неки

[132] Acrop. 120. Уп. *Златарски,* История, III, 454-455.
[133] Acrop. 120-121
[134] Ibid. 122.
[135] *Златарски,* История, III, 455.

су се служили алаткама да заробљенима отворе куће. Током многих дана нико није могао ни видети земљу, нити на њу ступити, него су путници морали по насталом снегу као по чврстој земљи да се крећу, све до близу пролећа, и узалудно је било јахати на коњу, осим уз опасности сигурног оклизнућа. То је спречавало и цареву експедицију у Солун.“[136] Реч је о василевсу Андронику II Палеологу који је требало да кћи Симониду уда за српског краља Милутина.

Георгије Пахимер наставља свој опис, који упркос његовој богословској вокацији није лишен лирских пасажа, овим речима: „Пошто је наступио месец Линеон (sc. фебруар)[137] над земљом отврдлом под снегом и његовом чврстом леденом кором, као што је [била отврдла] и струја самих река које увек теку, заустављених стегнутошћу у дубини воде, а из тог разлога је и зимом стегнута земља оштетила растиње, а засејано посвуда пропадало, изађе цар касно у петак,[138] при свећама упаљеним по старом обичају у спомен преминулих, и улогори се на неколико дана у Дрипији.“[139]

Још подробнији опис страшне зиме 1298/1299. срећемо у Посланичком слову Теодора Метохита, главног византијског преговарача који је за кратко време морао чак у пет наврата да путује у Србију. Поменуто слово је и настало за време једног од тих путовања – по свој прилици са последњег[140] – и највероватније је било упућено Нићифору Хумну, месазону, односно првом министру Византијског царства. Говорећи о првим деоницама свог пута, Теодор Метохит каже: „А теби је познато да је баш ове године било више него икада хладно, врло снежно и са северним ветровима који су жестоко дували, а тако је било посебно нама који живимо у Цариграду. Заустављали бисмо се по кућама,

[136] Pachym. (B), II, 277-278. Превод: Виз. извори, VI, 49 (*Љ. Максимовић*).
[137] Георгије Пахимер је један од ретких византијских писаца који преузима атичке називе за месеце у години, што понекад може да доведе до извесних хронолошких недоумица у датовању појединих догађаја. О томе в. Виз. извори, VI, 5-6 (*Љ. Максимовић*) са навођењем одговарајуће релевантне литературе.
[138] Био је то петак, 6. фебруар 1299. године. В. Виз. извори, VI, 49-50 н. 98 (*Љ. Максимовић*).
[139] Pachym. (B) II, 278-279. Превод: Виз. извори, VI, 49-50 (*Љ. Максимовић*). По свој прилици Дрипија се налазила неких петнаестак километара западно од Цариграда, на почетку пута Via Egnatia. В. *Janin*, Constantinople, 445.
[140] Виз. извори, VI, 75 (*И. Ђурић*).

као у неким јамама, а нарочито онима које су имале подруме. Јер, друкчије се није могло издржати. И били смо врло често одсечени од свих путева и излаза. А када се ипак коначно морало изићи, пошли бисмо на царски друм и наставили пут пешке, и данима корак по корак, ослањајући се на штапове због клизавице и не користећи се – како се обичава – уопште коњима, пошто се дешавало да они врло често на колена посрћу, њихови управљачи да се сударају и падају јер је снег све учесталије падао па је постао дубок и обасипао је сва кола, и она која су следила са носивим товаром, и није пружао тврдо, стабилно и чврсто тле. Свакако знаш да зима када сам напуштао Град (Цариград) још ни издалека није престала. Напротив, на великом пространству земљу је покривао претходно пали и највећим делом нерастопљени снег, а било је у изгледу да ће се слично време наставити и ми, који смо се спремали на пут кроз Тракију, тако страшно смо то искусили: уосталом, и теби су добро познати трачки ветрови."[141] И, заиста, добро је знано да је област Тракије, упркос чињеници да се ослања на топло Егејско море, почев од античког доба па до наших дана увек била позната по снажним зимским ветровима и обилном снегу.[142] Можда на овом месту није на одмет поменути да и сам Цариград, којег са три стране запљускују морски таласи – Мраморно море, мореуз Босфор и залив Златног Рога – има веома колебљиву климу. Често се догађа да се време за тили час промени, а у зимском периоду могуће су и снежне олује орканске снаге.[143] Позната је прича да су слуге османлијских султана и других високих функционера на Порти приликом шетњи својих господара увек имали спремне три врсте њихове одеће за случај да се временске прилике у току шетње нагло промене.

У продужетку Теодор Метохит каже следеће: „На зимској хладноћи ветрови нам беху најстрашнији. Надирали су на нас и шибали нас са снегом, са кишом, са свих страна, као са неке бескрајне и олујне пучине, по тамошњим пространим и безграничним равницама, без икаквог брда и незаштићеним, пробијајући нас и ударајући дуж читавог пута. Дували су час са

[141] Presbeutikos, 92-93. Превод: Виз. извори, VI, 87-88 (*И. Ђурић*).
[142] Виз. извори, VI, 88 н. 19 (*И. Ђурић*).
[143] Pomorska enciklopedija, I, Zagreb 1954, 539-540 (V. Rogić).

супротне стране и нама у лице, не дозвољавајући победоносним јунацима и војводама на коњима да иду напред, а час су дували са бока збацујући и разбијајући јахаче. Често је бивало да јутром покушавамо да продужимо пут, али по кратком или никаквом путовању морамо или да се вратимо откуда смо кренули или, ако смо већ успели да се докопамо каквог насеља или имања, да ту прекинемо путовање и сјашемо. По најмањем пређеном растојању сваки час смо се распитивали за друм и време до првога села а посебно да ли је оно близу, пошто би ускоро било неопходно заустављање, а и да не бисмо силили себе да у путу напредујемо више него што је могуће. Трпећи овакво зло и заустављајући се уз велику пометњу код сељака и ратара због зиме затворених по кућама, са радошћу смо делили са њима заједнички заклон и огњиште, већајући сви заједно са свима и помешавши се и вртећи се око пепела од ватре, сви заједно о општој невољи и окружујући огњиште, а нико, ма ко (sc. да је био), од других ништа није извољевао. Мислим да нас не би било достојно да мучимо и чинимо неправду несрећном становништву, старицама и голој и уплаканој нејачи која се заједничким удесом мрзнула и злопатила, него смо ми, који смо заједно са њима у њиховим домовима делили исту судбину и њихово огњиште, били дужни да будемо захвални. Ово беше неопходно тамо где је ваљало да се заустављамо. Али, пошто нам је предстојало још дугачко путовање, било је преко потребно да читаво тело увијамо свим оделима која смо могли да поднесемо, супротстављајући се, као што рекох, ветровима, уколико бисмо у некој мери могли, бојим се, да се одбранимо од господареће силе времена. Стога сам ја носио што сам више (sc. од хаљина) могао, више него било којом другом приликом, заштитивши главу, обавивши тело у целини и обувши се, па сам и овако једва издржавао. Чак и тако оштрина мраза је савладавала а ветрови непријатно продирали.“[144] Ваља подсетити да су за средњовековног човека љута хладноћа и зимска тама пуна стрепњи биле веће зло него за људе Новог века.[145]

Две Кратке хронике казују о страшној зими и читавом низу озбиљних невоља које су 17. децембра 1420. године задесиле при-

[144] Presbeutikos, 93-94. Превод: Виз. извори, VI, 88-90 (*И. Ђурић*).
[145] *Хојзинга*, Јесен средњега века, 7.

морски град Навплион на источном ободу полуострва Пелопонез.[146] У оба случаја је реч о такозваним локалним хроникама које су настале на тлу Мореје. Према подацима једне од њих, која је сачувана у четири рукописа и углавном окренута историји суседних градова Аргоса и Навплиона, стоји забележено: „Године 6929 (=1420), дана четвртог (sc. у среду), 17. децембра, догодило се страшно зимско невреме, огромна количина кише и судар муња и громова, у Навплиону. И срушио се нартекс цркве Светог Андрије и отворила су се врата цркве и отвориле су се гробнице и звоно је пало и знамења су се појавила на зидовима и на вратима као од мача."[147] Истоветна вест налази се и у другој локалној хроници, која је сачувана у три рукописа и за коју се верује да је сачињена 1423. године.[148] У ове податке византијских Кратких хроника веома се лепо уклапају језгровите али стога не мање речите вести похрањене у великом броју старих српских летописа. У првој се каже да „године 6916. (=1407/1408) беше зла зима", а у другој да „године 6984. (=1475/1476) беше зла и љута зима".[149] Остало је забележено такође да „године 6905. (=1396/1397) позебоше (смрзнуше се) Турци на Босне".[150] Упркос наглашеној сажетости – сведене су на само неколико речи – наведене вести много казују о односу средњовековног човека према зимском времену.

И позновизантијаски писац и државник Георгије Сфранцес у својим мемоарима доноси податке о једној веома хладној зими. Он је забележио: „Дана 17. децембра 6948. (=1439) године преминула је деспина кира Марија из Трапезунта,[151] а 1. јануара исте године (=1440) упокојила се деспина кира Евгенија, ћерка Гатилузија.[152] Обе су сахрањене у манастиру Пантократора.[153]

[146] О Навплиону в. *Andrews*, Castles, 90-106; ODB, II, 1443 (*T. E. Gregory*).
[147] Kleinchroniken, 234, No. 35. Cf. *Schreiner*, Kommentar, 409.
[148] Kleinchroniken, 240, 247-248 n. 30.
[149] *Стојановић*, Родослови и летописи, 222 бр. 614, 251 бр. 773.
[150] *Радојичић*, Развојни лук, 149.
[151] Реч је о Марији Комнини Палеологини, ћерки трапезунтског цара Алексија IV Великог Комнина (1416/7-1429) и супрузи византијског цара Јована VIII Палеолога. О њој в. PLP 9 (1989) No. 21397.
[152] Евгенија, односно Ирина, била је кћи Франческа II Гатилузија (1384-1403), господара острва Лезбоса, и супруга византијског цара Јована VII Палеолога. О њој в. PLP 9 (1989) No. 21358; *С. Мешановић*, Јован VII Палеолог, Београд 1996, 64 et passim.
[153] Пантократор, који је подигао Јован II Комнин у XII столећу, један је од најчувенијих манастирских комплекса у Цариграду. В. *Majeska*, Russian Travelers, 289-295; ODB, III, 1575 (*A.-M. Talbot – A. Cutler*).

У то време је била сурова зима као никада пре тога."[154] Сфранцесов савременик Критовул саопштава податке о веома хладној зими 1456. године када је Мехмед II Освајач водио поход против града Еноса. Велика хладноћа и обиље снега, уз снажан северни ветар, донеле су много невоља султановој војсци, пре свега пешадијским јединицама. Много војника је нашло смрт у снежним наносима дуж пута, а знатном броју су страдали екстремитети, носеви и уши, па су морали да буду ампутирани.[155] Трапезунтски хроничар Михаило Панарет наводи да је зима 1373. године била веома студена, са пуно снега и однела је известан број људских жртава.[156]

Зимско време, са огромним снежним падавинама, изразито ниским температурама, снажним леденим ветровима и свиме што собом носи ово годишње доба, очигледно је Византинцима доносило много више невоље и они су га теже подносили него што је то био случај са летњим оморинама. Другим речима, поданици Царства су се више плашили зима, које су каткад попримале сва обележја поларних студени, него врелих летњих месеци. Због тога није ни чудно што се у делима ромејских писаца више позорности посвећује хладноћи него несносним врућинама. Додуше, Георгије Сфранцес је на једној од страница својих мемоара забележио: „Дана 17. јула 6953. (=1445) године наступила је свеопшта врућина достојна сећања."[157] Кипарски хроничар Леонтије Махерас доноси податак да је у петак 3. августа 1425. године била велика врућина и да је од жеге преминуло више лица.[158]

Пожари

На скали човекових прастрахова највише место заузимају страх од ватре и страх од помрачења Сунца.[159] Човеку је дуго требало да савлада исконски страх од ватре, али је страх од

[154] Sphrantzes, 86. Уп. *Ђурић,* Сумрак Византије, 362 н. 30.
[155] Critobulos, 106. Уп. *Бабингер,* Мехмед Освајач, 114-115.
[156] Panaret. 77.
[157] Sphrantzes, 94.
[158] Makhairas, I, 634, No. 655.
[159] *В. Јеротић,* Страх и религија, 105 (=Старо и ново у хришћанству, 35).

пожара, односно страх да се не изгори у ватри остао. У византијској епоси, као и у каснијим раздобљима,[160] па и у наше време, уосталом, пожари су представљали реалну свакодневну опасност. У Византији се та опасност пре свега односила на све веће ромејске градове, а поготово на Цариград. Мегалополис на Босфору имао је чету ватрогасаца (такозвани collegiati) – подложних епарху, то јест градоначелнику престонице – у свакоме од својих квартова.[161] Ипак у дугој историји Цариграда, како то наглашава и Нићифор Григора,[162] забележен је велики број пожара, од којих ћемо поменути најважније: у лето 388, 12. јула 400, 20. јуна 404, 25. октобра 406, 15. априла 428, 17. августа 433, 448, 1-2. септембра 465, 475, 498, 509, 510, 6. новембра 512, 15-17. јануара 532. (за време чувене побуне „Ника"), у јулу 548, 13. маја 559, у децембру 560, 12. октобра 561, у децембру 563, у априлу 583, 603, 10. августа 626, у децембру 790, 886/887, у пролеће 912, у лето 931, 6. августа 1040, после септембра 1069. године.[163] И у раздобљу које је у средишту наше истраживачке пажње, а то је период од 1180. до 1453. године, било је више великих пожара у византијској престоници. Тако су пламени језици пре 1194. уништили део града, а онда су уследили пожари: 25. јула 1197, 17/18. јула 1203. (подметнули су га учесници Четвртог крсташког рата), 19-20. августа 1203, 12/13. априла 1204. (приликом крсташког освајања Цариграда), 25. јула 1261. (Византинци који су ослободили град спалили су квартове у којима су становали Латини), у новембру 1291, 1303, 1308, у августу 1351. и 29. јануара 1434. године.[164] Премда сувопарни и огољени, изнесени подаци су уверљиво сведочанство да је опасност од пожара била саставни део свакодневице житеља мегалополиса на Босфору. Некада су пожари могли бити употребљени као претња у византијским међусобицама, као на пример 1057. приликом пада василевса Михаила VI Стратиотика (1056-1057), када су

[160] На пример в. *P. Roberts*, Agencies human and divine: fire in French cities, 1520-1720, Fear in Early Modern Society, 9-27.
[161] ODB, II, 786 (*B. Croke*).
[162] Greg. I, 87-88.
[163] Листу пожара у Цариграду доноси *Schneider*, Brände, 382-403 који хронолошки иде чак до 1941. године. Допуна овој листи је дата у ODB, II, 786 (*B. Croke*).
[164] *Schneider*, Brände, 386-388; ODB, II, 786 (*B. Croke*).

побуњеници узбунили град, начинили нереде, припретили пожарима и другим несрећама.[165]

Узгред, о пожарима у осталим градовима и у осталим областима Византијског царства сачувано је веома мало података. И на овом примеру се види да је у очима ромејских писаца и поданика византијског василевса Цариград у правом смислу био стожер света. Изузетак донекле представља Трапезунт пре свега захваљујући приљежности хроничара Михаила Панарета у чијој хроници се наводи пет пожара, односно догађаја који су изазвали велики страх у престоници понтске царевине и који су се дуго памтили: 1243, 1302, 1303, 1318/1319. и 1341. године.[166]

Међутим, у изворима се могу срести подаци о пустошењима непријатељских војски које су приликом својих похода палиле тврђаве и спаљивале житна поља.[167] Тако, на пример, Георгије Акрополит наводи да је латински цар Хенрих I Фландријски, користећи се пожаром између осталог, успео да завлада малоазијском тврђавом Лентијаном 1211. године.[168]

И пожари су, попут земљотреса, комета или помрачења сунца, били схватани као наговештаји великих невоља. Узоран је пример пожара који се десио 1. септембра 465. године и који је касније ушао у црквене службе и имао свој годишњи помен.[169] Наравно, ватра, односно пламен, имали су важно место у богословским поставкама и теолошкој литератури. У паклу, који је претио порочнима, огањ је био један од најтежих облика кажњавања, док се огроман пожар очекивао са наиласком краја света. У вокабулару Византинаца пожар се често и радо користио у метафоричком значењу, па зато можемо срести изразе као што су пожар гнева, ватра страсти или огањ јереси.[170] Нићифор Григора у својој „Ромејској историји" на једном месту упоређује напредовања и пустошења Татара са шумским пожаром који не уништава само место на којем се појавио него иде даље и

---

165 *Крсмановић*, Војно племство, 178.

166 Panaret. 61, 63-64, 66.

167 О томе је било више речи у IV поглављу.

168 Acrop. 28-29.

169 Synaxarium, 6 3-9. Cf. ODB, II, 786 (*B. Croke*).

170 ODB, II, 786 (*B. Croke*).

прождире све што му се нађе на путу.[171] У схватањима Византинаца у односу према ватри постојала је својеврсна двозначност која се испољавала кроз супротстављања материјалног и духовног, божанског и грешног, обасјавајућег и горућег.[172]

Хонијатови описи

Чини се да је од свих позновизантијских писаца Никита Хонијат највише писао о пожарима у Цариграду. Наравно, то није случајно пошто је био сведок бурних догађаја у годинама пре и после крсташког освајања ромејске престонице. Он, додуше, сасвим узгред помиње пожар који је потпуно уништио северни део града,[173] а о ономе из 17. јула 1203. године казује сасвим уопштено. Приликом продора у Цариград, крсташи су у неким здањима подметнули пожар који се толико разбуктао да је на простору од влахернског узвишења до Евергетидског манастира све било у пламену. На ужас тамошњих житеља пламени језици су се ширили све до кварта Девтерон.[174] И Жофруа Вилардуен, латински очевидац ових догађаја, казује да је пожар био толико велики да византијски браниоци Цариграда уопште нису могли да виде крсташке нападаче.[175] Овај пожар помиње Роберт од Кларија, као и непознати руски писац који је описао крсташко освајање Цариграда 1204. године.[176]

Никита Хонијат је далеко подробнији у опису пожара који је византијску престоницу погодио у августу 1203. године.[177]

[171] Greg. I, 38. Уп. *Каждан,* „Корабль в бурном море", 7 са многобројним позивањем на списе Никите Хонијата и Нићифора Григоре.

[172] ODB, II, 786 (*B. Croke*).

[173] Chon. Historia, 445. Сматра се да је овај пожар био пре 1194. године. В. ODB, I, 786 (*B. Croke*).

[174] Chon. Historia, 545. Cf. *Schneider*, Brände, 386-387; *Brand*, Byzantium, 239-240; *Queller*, Fourth Crusade, 102-104.

[175] Villehardoin, I, 178, No. 176. Cf. *Madden*, Fires, 73-74.

[176] Robert de Clari, No. XLVI, 103; Повесть о взятии Царьграда крестоносцами в 1204. году, Памятники литературы древней Руси: XIII век, Москва 1981, 108.

[177] Када је у питању прецизно датовање овог догађаја постоје извесна неслагања међу истраживачима. *Schneider*, Brände, 387 сматра да се то десило 18. августа, док се *Brand*, Byzantium, 247 залаже за 22. август 1203. године. И, напослетку, у ODB II, 786 (*B. Croke*) овај пожар је датован у време између 19. и 21. августа, а у најновијој литератури овај пожар се датује у 19-20. август 1203. године. В. *Madden*, Fires, 74 sq.

Имајући на уму да не постоји страшнији начин да се освете граду и заплаше његове становнике, пише византијски историчар, крсташи су наумили да после недавног пожара – мисли се на онај који је био 17. јула 1203 – поново Цариград изложе на милост и немилост ватре. Они су на неколико места подметнули пожар који се убрзо неконтролисано проширио на све стране. Гутајући све што му се нађе на путу, пламен је беснео целу ноћ и читав следећи дан, да би малаксао тек са наиласком вечери.[178] И раније је било много великих и страшних пожара у Цариграду, јадикује Никита Хонијат, али у поређењу са овим они су били налик пламичку. Призор овог пожара превазилазио је сваки опис. Ватрени језици су се раздвајали и распростирали у свим смеровима, да би се потом изнова објединили у једну огромну огњену реку. Стубишта су се обрушавала, украси на трговима рушили, велелепни стубови су попут распаљеног шипражја нестајали у пламену. Ништа није било у стању да одоли врелини ватре. Комади жара, откинути из средишта јаре, летели су кроз ваздух наочиглед немоћних и избезумљених становника Цариграда и изазивали нове пожаре на кућама које су до тада биле поштеђене несреће и нетакнуте пламеним језицима. Изгледало је као да су одапети справама за бацање камена и муњевито су савлађивали међупростор до незапаљених здања, а онда, пошто би тамо све уништили, враћали су се назад. Ношена налетима северног ветра, ватра је најпре имала право усмерење, да би затим променила правац, као да се суочила са дувањем јужњака, па се окренула натраг и спржила све што јој се нашло на путу.[179] Пожар је чак стигао и до цркве Свете Софије и у прах претворио простране квартове.[180] Нису одолели ни печена цигла ни дубоки темељи, све је попут лојанице подлегло сили ватрене стихије. Прва варница је била укресана код богомоље Агарена, у народу зване Митатон, то јест из обалног северног дела града, а одатле се пожар ширио у правцу цркве Свете Софије. Идући ка западу дошао је до дела који се зове Перама, на обали Златног рога, и отуда се разлио по целокупној ширини града. Крећући се чудовишним

[178] Chon. Historia, 553 sq. Хонијатов опис пожара подробно доноси *Queller*, Fourth Crusade, 119-121.

[179] Chon. Historia, 554.

[180] *Madden*, Fires, 93 доноси прегледну карту Цариграда на којој је обележено распрострањење пожара.

снагом, пожар, какавог никада није било, уништавао је чак и здања изван бедема, а угљевље које је летело кроз ваздух запалило је брод који је пловио у близини.[181] На тај начин су у пепео претворени пространи делови престонице, а није био поштеђен ни Хиподром – целокупна његова западна страна је потпуно изгорела, као и све што се налазило између њега и цркве Свете Софије. Једном речју, пошто је пожар обухватио град од мора до мора, наликујући на џиновска уста или непрекидну огњену реку, било је немогуће, осим уз велику опасност, пружити помоћ ближњима. Највећи број житеља је једноставно бацао своју имовину пошто се ватра појављивала и тамо где га нико није очекивао. А уколико су неки и преносили ствари на друга места такође нису успевали да их спасу, из простог разлога што би их пожар, који се кретао у свим правцима, најпосле налазио и другде.[182] Једном речју, било је немогуће сакрити се од ватрене стихије. „Авај!" – завршава свој опис Никита Хонијат. – „Где су сада све те прекрасне и велелепне палате с њиховом богатом раскоши, с обиљем богатства и оним што је пленило свакога?"[183] На овом месту, где је ламентирање ромејског писца досегло врхунац, он завршава свој исказ, па веома нагло прави рез и одмах у следећој реченици враћа се излагању даљих догађаја. Утисак је да није без разлога наглашено да је ово изванредан опис једног од најстрашнијих пожара у историји.[184]

Жофруа Вилардуен, други очевидац – али са противничке латинске стране – такође даје слику онога што се тада десило у Цариграду. Он истиче да је ватра била толико велика и ужасна да нико није био у стању да је угаси нити да је савлада. Када су латински барони у логору, који је био с друге стране пристаништа, видели како се руше и у пламену нестају високе цркве, богати дворци и трговачки квартови, они су изразили своје велико жаљење, али нису могли да помогну.[185] Пламен је обухватио кварт изнад пристаништа и у налету је погодио највећи део града до морске обале с друге стране и чак до цркве Свете Софије. Трајао је осам дана и нико није могао да га угаси. Нико не би могао да

[181] Chon. Historia, 554.
[182] Ibid. 555. Cf. *Brand*, Byzantium, 247-248.
[183] Chon. Historia, 555.
[184] *Magoulias*, City of Byzantium, 405 n. 1471. Такође в. *Madden*, Fires, 74-84.
[185] Villehardoin, I, 206-208, No. 203.

израчуна насталу штету, ни новац ни богатство који су том приликом изгубљени, као ни мушкарце, жене и децу који су изгорели.[186] Латини настањени у Цариграду, а по казивању француског ритера било их је петнаест хиљада, на бродовима су бежали на азијску страну босфорског мореуза. Жофруа Вилардуен закључује свој опис пожара, који је истина сажетији од Хонијатовог али му ни у чему не противречи, веома важном констатацијом да је овај догађај уништио поверење и разумевање између Грка и Латина.[187] Био је то само наговештај предстојеће катастрофе не само за житеље Цариграда него и за све поданике Византијског царства.

И, најзад, нови пожар у Цариграду уследио је 12/13. априла 1204, уочи крсташког запоседања византијске престонице. Никита Хонијат бележи да је пожар почео у источним подручјима града недалеко од Евергетидског манастира, а одатле се проширио по другим квартовима уз обалу Златног рога.[188] Жофруа Вилардуен истиче да је то био трећи пожар и да је трајао целу ноћ и следећи дан до вечерњих сати. Изгорело је више кућа него што их има у три највећа града у краљевини Француској.[189] Ову ватрену стихију помиње и духовник Гинтер из Периса.[190] Наравно, данас није лако установити ни приближно тачан број људи који су нашли смрт у три поменута пожара. Ништа лакша није ни процена колико је људи тада остало без својих домова.[191] Нема сумње, радило се о великом броју житеља престонице на Босфору.

Заштитне мере

О последњем већем пожару који је задесио Цариград у византијско време казује нам Георгије Сфранцес. Збило се то 29. јануара 1434, у три сата ноћу, односно три сата после заласка

---

[186] Ibid. 208-210, No. 204.

[187] Ibid. 210, No. 205. Овај пожар је наведен и у анонимном латинском опису Devastatio Constantinopolitana. В. *Ch. Hopf*, Chroniques gréco-romanes inédites ou peu connues, Berlin 1873, 89.

[188] Chon. Historia, 570. Cf. *Madden*, Fires, 85.

[189] Villehardouin, II, No. 247, 48-50. Cf. *Schneider*, Brände, 387.

[190] Gunther von Pairis, 154. Cf. *Madden*, Fires, 84-85.

[191] *Madden*, Fires, 85-89.

сунца, и изгорео је прекрасни божански храм Богородице у Влахерни. Ромејски писац је о овоме сазнао од неког незнанца док се налазио на путу – управо је прелазио реку Месту – два дана касније, то јест 1. фебруара 1434. године. У почетку није поверовао, а поготово у наставку путовања када је прошао чак пет манастира и нико није знао ништа о томе. Међутим, у шестом манастиру који је обишао а који се налазио у трачком граду Радосто схватио је да га непознати човек није лагао. Наиме, ту су му рекли да је вест о страшном пожару у престоници истинита.[192]

Пожари су могли да нанесу велике штете и невоље поморцима, поготово у сукобима у којима је коришћена фамозна грчка ватра. Реч је о течном пламену који се из специјалних сифона, такозваних стрепти, под притиском избацивао и изазивао пожаре на бродовима.[193] У страху од пожара пронађено је извесно одбрамбено средство које је у одређеној мери могло да спречи избијање пожара. Тако, на пример, византијски историчар XII столећа Јован Кинам каже да су Венецијанци облагали своје бродове тканинама натопљеним у сирће како би их заштитили од разорног дејства грчке ватре.[194] Никита Хонијат говори о још једном начину да се бродови заштите од ромејског течног пламена. Део учесника Четвртог крсташког рата који су 17. јула 1203. с мора напали Цариград прекривали су своје бродове волујским кожама.[195] На сличан начин, записао је исти писац, штитили су се од запаљивих стрела и Византинци у Једрену када је у јуну 1205. град опседао

---

[192] Sphrantzes, 72. Cf. *Schneider*, Brände, 388.

[193] Према традиционалном веровању, које почива на податку Теофанове хронике и које је данас у приличној мери поколебано, грчку ватру је изумео архитекта Калиник из града Хелиопоља у Сирији (или можда у Египту). Он је 673/674. донео ово опасно али за Ромеје спасоносно оружје у Цариград и оно је однело превагу у сукобу против Арабљана који су пет ратних сезона, од 674. до 678. године, без успеха опседали византијску престоницу. Никада се није утврдио тачан хемијски састав ове запаљиве смесе, уз чију су помоћ Ромеји однели низ блиставих војничких победа, али се верује да је један од основних састојака била шалитра. Будући да је литература о грчкој ватри велика, наводимо неке од важнијих радова: *J. R. Partington*, A History of Greek Fire and Gunpowder, Cambridge 1960, 1-41; *J. F. Haldon – M. Burne*, A Possible Solution to the Problem of Greek Fire, BZ 70 (1977) 91-99; *A. and N. Vasojević*, Naphtha, Philologus 128 (1984) 208-229; *Th.K. Korris*, „Ὑγρὸν πῦρ". Ἕνα ὅπλο τῆς βυζαντινῆς ναυτικῆς τακτικῆς, Thessaloniki 1985; ODB, II, 873 (*E. McGeer*)1094 (*P. A. Hollingsworth*).

[194] Cinn. 283.

[195] Chon. Historia, 544.

латински цар Хенрих I Фландријски. Они су дрвене скеле на бедемима тврђаве обмотавали кожама.[196] У случају највећег града у Тракији може се нагласити да су његови бранитељи предупредили избијање ватре у тврђави, али нису могли да одбране град. Слично Никити Хонијату, и Георгије Пахимер казује о овој врсти заштите бродова, нагласивши да су Ђеновљани бокове својих бродова облагали осушеним волујским кожама.[197]

[196] Chon. Historia, 622. О Једрену в. *P. Soustal*, Thrakien (Thrake, Rhodope und Haimimontos), Tabula Imperii Byzantini 6, Wien 1991, 164 sq. (са навођењем свих извора и одговарајуће литературе).
[197] Pachym. (F), II, 539.

X ПРОРОЦИ, ЧАРОБЊАЦИ, ЈУРОДИВИ

За византијско друштво се може изрећи оцена да је било пријемчиво на најразноврсније облике сујеверја. Уосталом, по томе се није много разликовало од осталих цивилизација средњовековног света. Штавише, умесно је устврдити да је празноверје – за које Ј. В. Гете каже да је поезија живота – својствено свим друштвима и свим раздобљима људске историје. Да би спознали магловиту и неизвесну будућност, Византинци су прибегавали сваковрсним методама. Они су не само котрљали коцке или бацали зрневље жита него и гледали у пепео и испитивали иконе. Како је духовито примећено, једино је недостајало посматрање талога од кафе.[1]

Једноставна схема коју је установила хришћанска црква, према којој се лепша будућност могла видети једино у загробном животу, показала се недовољном јер је само делимично могла да утеши Ромеје. Поданици византијског цара су желели да дознају своју будућност у стварном, овоземаљском животу. Та жеља, која је сасвим у складу са људском природом, уз занемарљиве разлике била је подједнако својствена обичном пуку и најученој интелектуалној елити Царства.[2] Питања која су Византинци постављали о својој будућности била су уобичајена и општељудска, а односила су се на дужину живота, богатство, здравље, смрт, болест, срећу, склад у породици, успехе, децу, опасности, невоље.[3] Да би се добили одговори на оваква и слична питања, у Византији су састављани хороскопи, а цивилизацији ромејског царства није остала непозната ни хиромантија.[4]

---

[1] *Ch. Diehl*, La société byzantine à l'époque des Comnènes. Conférences faites à Bucarest (avril 1929), Revue historique du Sud-Est Européen 6 (1929) 257; *Breje*, Vizantijska civilizacija, 269.
[2] *Поляковская – Чекалова*, Быт и нравы, 168.
[3] *Walter*, Vie quotidienne, 222.
[4] *Поляковская – Чекалова*, Быт и нравы, 169-170, 258.

Знамења и предсказања

Као део хеленског културног наслеђа Византија је од антике преузела и благонаклон став према пророчанствима. Упркос томе, Ромеји су се трудили да негирају овај континуитет тако што су настојали да дискредитују древна паганска пророчишта, пре свега најчувеније Делфе, чији рад је забранио цар Теодосије I Велики (379-395). Тако је Теодорит Кирски указао да је делфијско пророчиште дало погрешну процену да ће цар Јулијан Отпадник победити Персијанце. Догодило се управо супротно – он је погинуо у рату против њих 363. године.[5]

У делима ромејских писаца има пуно примера који сведоче да су Византинци били склони да изналазе предзнаке будућих збивања и на тај начин тумаче важне догађаје. Тако Никита Хонијат у објашњавању катастрофе из 1204. године и пропасти Византијског царства, не без извесног изненађења, примећује да ниједно знамење, небеско или земаљско, није навестило велику несрећу. Ни крвава киша се није сручила с неба, наставља он, ни сунце се није упрљало крвљу, ни ватрено камење није пало с небеса, нити било шта друго необично. Потом закључује да је правда, која има много руку и ногу, Византинцима дошла потпуно нечујним кораком, и учинила их најнесрећнијим међу људима.[6] У ове речи Никите Хонијата уклапају се упозорења која доноси Нићифор Григора. Он наглашава да Бог за људе има страшна знамења: на небу муње, громове и снажне пљускове, на земљи земљотресе и клизишта, у ваздуху вихоре олује. Свевишњи на северу чува ова хиперборејска страшила да би, уместо другог бича, била послата када и како одреди промисао.[7]

Сам Нићифор Григора на једном месту у својој „Ромејској историји" изричито говори о знамењима која су јасно предсказала будуће несреће. Радило се о 6836. (=1327/1328) години од створе-

---

[5] *E. A. Thompson*, The Last Delphic Oracle, The Classical Quarterly 40 (1946) 34-36; *Тъпкова-Заимова – Милтенова*, Историко-апокалиптичната книжнина, 15.

[6] Chon. Historia, 586.

[7] Greg. I, 32. Према грчкој митологији, Хиперборејци су били народ настањен на крајњем северу Европе. Веровало се да живе у изобиљу, вечном сунцу и трајном миру, а да се до њих не може допрети ни копном ни морем. В. *A. Cermanović-Kuzmanović – D. Srejović*, Leksikon religija i mitova drevne Evrope, Beograd 1996², 232-233.

ња света. Већ 1. септембра 1327, првог дана нове византијске године, дошло је до потпуног помрачења месеца. Еклипса је почела увече и потрајала је до сунчевог изласка, а то је наговештавало неповољне догађаје у Царству. Подсећања ради, било је то време треће, одлучујуће фазе у грађанском рату који се водио између Андроника II и Андроника III Палеолога. Истога дана, наставља Нићифор Григора, за време свечане црквене церемоније, у присуству цара, патријарха и архијереја, однекуд је сасвим ненадано утрчала свиња. Збуњена животиња, потпуно испрскана блатом, дуго је тумарала унаоколо док није нашла излаз. После шест месеци поново је дошло до помрачења месеца, овога пута не потпуног него делимичног. Како је еклипса почела с јужне стране месеца, веровало се да ће и предстојеће невоље доћи с југа Византијског царства. Не много времена касније, на небу се могло видети још једно злокобно знамење: када је сунце досегло највишу тачку, на небу се са западне стране појавио облак беле и црне боје у виду крста.[8] Историјске чињенице казују да је у Византији 6836. године од стварања света, односно 1327/1328, била испуњена бурним догађајима који су пре свега били последица врхунца грађанског рата двадесетих година XIV столећа.[9]

Једно пророчанство с почетка владе Манојла I Комнина наговештавало је дуг живот новом цару. Док је цариградско становништво бучно и радосно клицало василевсу, бележи Никита Хонијат, његов арапски коњ је пре проласка кроз капију громко зарзао, почео да удара копитама и тек пошто је гордо направио неколико кругова прекорачио је праг. Појединци, о којима Хонијат пише са подсмехом, протумачили су необичне поступке царевог коња као наговештај дуговечности владара Византијског царства.[10] Иначе, у историјском делу Никите Хонијата сачувано је више примера сујеверице Манојла I Комнина.[11] На пример, познато је да је приликом похода против Угарске 1167. године василевс сакупио војску у Сердици, али га је поколебао необичан догађај у Цариграду. Било му је јављено да се у престоници срушила јед-

---

[8] Greg. I, 384-386.

[9] *Радић,* Време Јована V, 65 сл.

[10] Chon. Historia, 51.

[11] О некима од њих биће речи у даљем тексту, а неколико примера доноси *Ф. Успенский,* Византийский писатель Никита Акоминат, Санктпетербург 1874, 144-145.

на од две статуе које су представљале Византију и Угарску. На вест да је пала фигура која означава царство Ромеја, што је протумачено као лош предзнак за предстојеће борбе, одлучено је да василевс остане у Сердици а да војску поведе Андроник Кондостефан.[12]

Византијски историчар помиње и једно пророчанство цариградског патријарха Козме II Атичког (1146-1147) о којем пише са пуно уважавања. Према Хонијатовим речима, византијски првосвештеник је био учен, честит, милосрдан и племенит, једном речју, духовник достојан сваког поштовања. Међутим, Козма II је био оклеветан, пао је у немилост и цар Манојло I Комнин га је уклонио са положаја васељенског патријарха. Дубоко повређен неправдом која му је нанета, Козма II је екскомуницирао неке људе из василевсове околине и изнео проклетство да царица неће родити мушко дете. Никита Хонијат наглашава да је Берта од Зулцбаха, прва супруга Манојла I Комнина, доносила на свет само ћерке, али истиче да он поуздано не зна да ли је то била последица патријарховог проклетства, односно да је тако Бог штитио свог верног слугу. За разлику од ученог писца који је био у недоумици, василевс Манојло I Комнин, мучен грижом савести, остао је у уверењу да је патријархова клетва искључиви узрок што није могао да добије сина.[13] Ваља нагласити да је цар добио наследника тек двадесетак година касније – његова друга супруга Марија Антиохијска донела је на свет Алексија (II) Комнина 1169. године.

Никита Хонијат приповеда о евнуху Никити из његовог родног града Хоне који је поседовао дар прорицања будућности и због тога изазивао дивљење савременика. Једном приликом када је Манојло I Комнин, који је тек био овенчан царским венцем, пролазио кроз Хоне посетио је широм Византије познатог духовника. Неки људи који су размишљали о будућности Царства бринули су се да ли је млади василевс, са брадом налик на паперје, кадар да се носи са тешким бременом дужности владара Византије. Да би распршио њихове бојазни, евнух Никита им је упутио умирујуће речи нагласивши да ће Манојло I Комнин вла-

[12] Chon. Historia, 151-152. Уп. Виз. извори, IV, 95 н. 265 (*Ј. Калић*).
[13] Chon. Historia, 79-82.

дати сигурно и вешто. Уз то, додао је и нешто што га нису питали – прорекао је да ће млади цар живети мало дуже него његов деда Алексије I Комнин, али и да ће пред крај живота пасти у лудило. То предсказање било је познато многима, па и самом Никити Хонијату којем је евнух Никита био кум на крштењу. За све је остало унеколико нејасно какво ће бити и у чему ће се састојати то лудило. Једни су у њему видели лудило среброљубља, други пак телесну слабост.[14]

Исти аутор доноси још једно пророчанство које се односи на нешто касније време. Он истиче да се остварило предсказање које се десило при крају владавине Манојла I Комнина. Тада је једна жена, која је живела близу Пропонтиде, родила мушко дете са телесним аномалијама. Удови су му били веома мали а глава абнормално велика. Сматрало се да његово рођење најављује полиархију из које се рађа анархија.[15] У више наврата је речено да је после смрти Манојла I Комнина (1180) дошло до вртоглавог опадања Царства које је окончано његовом пропашћу у априлу 1204. године.

Никита Хонијат доноси још једно занимљиво пророчанство. После битке у којој су Бугари потукли Византинце и заробили севастократора Исака Комнина, 1196. године, међу многобројним заробљеницима био је и један свештеник. Он је молио цара Асена I да му поштеди живот. Бугарски владар је то одбио изговарајући се да је тобоже Бог захтевао да никога од Ромеја не поштеди већ да их све погуби. Кажу да је свештеник, пошто је дубоко уздахнуо и пошто су га облиле сузе, прорекао скору смрт човеку који се није смиловао на сиротог духовника блиског Богу. Та смрт неће наступити мирно и у сну, као што умире већина људи, него ће бити насилна, каква пристаје онима који потежу мач из корица и друге лишавају живота. Предсказање божијег слуге се испунило у потпуности – убрзо по повратку у Трново Асена I је усмртио великаш Иванко.[16]

И Јован Кантакузин у опису покушаја обласног господара Момчила да га зароби истиче да је у борби погинуло неколико

[14] Ibid. 219-220.
[15] Ibid. 225.
[16] Ibid. 468-469. Уп. *Златарски*, История, III, 89; *Божилов*, Асеневци, 34; *Радић*, Обласни господари, 178 н. 4.

људи међу којима и његов одани присталица Михаило Вријеније којем је архијереј Дидимотике пре много времена прорекао да ће пасти борећи се пред царем.[17]

Нека пророчанства су наводно наговештавала да ће Михаило Палеолог бити цар и да ће вратити Цариград у руке Ромеја. О томе пише Георгије Пахимер који истиче да је будућег цара као дете било тешко успавати. У таквим случајевима покушавали су да малог Михаила успавају песмама, али је и то слабо помагало. Тек када су кроз зубе певушили песму у којој се каже да је цар кроз златна врата ушао у град и тамо прославио своје царевање дечак би уснуо. Млади Михаило Палеолог ће постати цар, гласило је тумачење, и ослободиће Цариград од Латина.[18] Слична пророчанства својевремено су постојала и за цара Василија I (867-886), оснивача Македонске династије. Једног дана док су његови родитељи радили, а он заспао на њиви, долетео је орао и заклонио га сенком својих крила. Василијева мајка је наводно у сну видела како из њене утробе излази златно дрво пуно златног цвећа и воћа и постало је огромно да је наткрилило целу кућу. Други пут јој се такође у сну јавио свети Илија Тезбит у виду једног високог старца с белом брадом, из чијих је уста лизао пламен, и предсказао мајци сјајну судбину која је чекала њеног сина.[19]

Наравно, поновно „заузеће“ Цариграда и рестаурација Византијског царства били су исувише важни догађаји да се око њих не би испредао некакав мит. Савременик Георгије Пахимер бележи једно предсказање сабијено у загонетну формулацију „Алексије, Алексопул и са њима Кутрицакис“. Он каже да је о овом старом пророчанству слушао од свог оца који је разговарао са једним пријатељем, много пре него што се оно обистинило. Њих двојица, наставља Пахимер, као некадашњи житељи Цариграда не без носталгије су се сећали својих домова и у вечерњим часовима су маштали и расправљали о могућности да Ромеји поново овладају византијском престоницом. У таквим приликама млади Георгије Пахимер је држао воштану свећу, осветљавао им и слушао њихову причу. И не само да су говорили да ће се

---

[17] Cant. II, 431. Уп. Виз. извори, VI, 464 (*Б. Ферјанчић*).
[18] Pachym. (F), I, 179-181.
[19] *Ш. Дил*, Византиске слике, I, Београд 1927 (репринт 1991), 122-123.

то десити него су тобоже чак и видели када ће то бити. Повратак Цариграда у руке Византинаца збиће се за време неког цара Алексија и још неких о којима казује пророчанство. У ствари, тако се и десило, а лица поменута у предсказању били су цезар Алексије Стратигопул, војсковођа који је заузео „царицу градова“,[20] његов рођак Алексије, који је умногоме допринео успеху, и извесни Кутрицакис, који је пре свих саветовао да се поседне Цариград.[21]

Занимљиво пророчанство доноси Нићифор Григора о томе како је престолонаследник Михаило IX Палеолог са супругом Маријом отишао у Солун, где се после годину дана упокојио. Када је кретао у други град Царства, било му је предсказано да ће тамо и умрети. Ипак, он се није много обазирао на страх који је у њему посејало такво предвиђање већ је у настојању да среди прилике на тој страни отишао у град Светог Димитрија. На двору Михаила IX у Једрену, изнад врата, не много изнад довратка, налазио се круг у којем су биле представљене четири животиње – лав, пантер, лисица и зец. Изнад њихових ликова стајали су стихови који су на загонетан начин указивали да ће један од царева из дома Палеолога умрети у Солуну непосредно након пресељења. Поменути круг се налазио прилично високо, па се чинило немогућим да га је исписао човек који није могао имати ни довољно времена да постави мердевине, ни довољно времена како би се попео и написао спорни текст. Тим пре, што то није могао извести у време царевог боравка и при мноштву људи који су улазили и излазили из двора. Једном речју, закључује Георгије Пахимер, злослутну поруку није могла исписати људска рука.[22]

Занимљиво је напоменути да је и око смрти Михаиловог оца василевса Андроника II Палеолога, који је надживео сина, било исплетено једно бизарно пророчанство. Нићифор Григора бележи да су упокојење старог цара навестила неколика знамења: пре свега помрачење сунца које се десило онолико дана пре његове смрти колико је година он имао, потом помрачење месе-

---

[20] *Острогорски*, Историја, 421.
[21] Pachym. (F), I, 203. Cf. PLP 1 (1976) No. 625 (Алексопул); PLP 6 (1983) No. 13659 (Кутрицакис).
[22] Greg. I, 278-279.

ца, земљотрес до којег је дошло на дан Светог Антонија (17. јануара), родоначелника монаштва у Египту. Подсећања ради, треба рећи да је монашко име цара Андроника II Палеолога било управо Антоније. И, најзад, 12. фебруара 1332, само неколико сати пре василевсове смрти дунуо је веома јак јужни ветар и срушио се стари стуб који је стајао у храму Четрдесеторице мученика. Још раније оштећен у пожару, овај стуб није престајао да плаши посетиоце цркве. Када је једном приликом Андроник II пролазио поред њега, неки људи су упозорили василевса на могућу опасност. Међутим, цар је сасвим лежерно узвратио речима да би волео када би му се дало да поживи као тај стуб. Сада се то и остварило: Андроник II Палеолог се упокојио у току наступајуће ноћи, а они који су се сећали његове изјаве остали су задивљени.[23]

У мемоарима Силвестра Сиропула постоји пророчанство које се односи на црквену унију. Приликом посете Димитрија Хрисолора, изасланика Јована VII Палеолога, василевсу Манојлу II Палеологу, 1407. године, повео се необичан разговор. Цар је упитао приспелог посланика, иначе свог старог пријатеља, да ли захваљујући науци може да открије неки догађај пре него што се он заиста и одигра. Димитрије Хрисолор му је узвратио једним примером, истакавши како је пронашао да ће седми по реду Палеолог склопити унију са Латинима и да ће тада доћи велике невоље за хришћане. Манојло II Палеолог је схватио да се то односи на његовог синовца Јована VII, али га је научник исправио нагласивши да се пророчанство тиче Манојловог сина, будућег цара Јована VIII Палеолога. Имајући у виду неумитне биолошке законе, стари василевс је помало фаталистички закључио да он томе свакако неће присуствовати.[24]

Када се говори о предсказањима, треба упозорити да није било веће разлике између Византије и западне Европе, односно, у оба случаја је реч о готово истоветном начину размишљања. Тако Ајнхард у животопису Карла Великог истиче да су неколики предзнаци наговестили смрт франачког владара: током три послед-

[23] Ibid. 460-461.

[24] Les „Mémoires" du Grand Ecclésiarque de l'Eglise de Constantinople Sylvestre Syropoulos sur le concile de Florence (1438-1439), éd. *V. Laurent*, Paris 1971, 172-174. Уп. *Ђурић*, Сумрак Византије, 155.

ње године његовог живота била су честа помрачења сунца и месеца, на сунцу се седам дана видела нека црна мрља, трем између базилике и дворца се изненада срушио до темеља, дрвени мост на реци Рајни код града Мајнца, који је Карло градио десет година и за који се чинило да ће трајати вечно, потпуно је изгорео у пожару. Сам Карло је видео метеор који се праћен великом светлошћу обрушио са небеса, а његов коњ је пао и збацио старог владара.[25] У схватањима средњовековних људи све су то били предзнаци блиске цареве смрти.

Пророчанства о паду Константинополиса

Генадије Схоларије, први цариградски патријарх по паду Византије, сачинио је збирку хронолошки сређених запажања у којој преовладава схватање да је провиђење одиграло главну улогу у византијској катастрофи 1453. године. Записао је да је хришћанско Царство Ромеја започело са царем Константином I и његовом мајком Јеленом, а и окончало се са василевсом Константином XI Палеологом и царицом-мајком Јеленом Драгаш. Ту је неизбежна аналогија са старим Римом који је основао Ромул, а који је скончао за владе Ромула Августула (475-476). У изналажењу даљих историјских симетрија Генадије Схоларије примећује да се први епископ за владе Константина Великог звао Митрофан (306/7-314), а то је било и име последњег цариградског патријарха Митрофана (1440-1443) који се упокојио 1443. године. Његовог наследника Григорија III (1443-1450), који је 1450. отишао у Рим и тамо преминуо 1459. године, Схоларије никада није признао. Између првог и последњег цариградског патријарха ниједан се није звао Митрофан. Генадије Схоларије износи и давнашње пророчанство да ће Царство и црква дочекати конац када на њиховом челу нађу личности чија имена почињу са Јо (Ιω). Тако се и десило јер су у време склапања Фирентинске уније (1439) на челу државе, односно цркве били цар Јован VIII Палеолог и патријарх Јосиф II (1416-1439).[26] Давнашњих проро-

---

[25] Einhard: Život Karla Velikog, prev. Z. *Sikirić*, Zagreb 1992, 99.

[26] *A. Pertusi*, Fine de Bisanzio e fine del mondo, Rome 1988, 60-61. Уп. *Никол*, Бесмртни цар, 92-93, 118.

чанствава о првом и последњем цару са именом Константин и њиховим мајкама које су носиле име Јелена, коју доносе разнолики извори,[27] сетили су се браниоци Цариграда и она су изазвала мучну нелагоду.

Људи су се такође сетили старог пророчанства да град никада неће пасти у време док месец расте на небу. То јесте охрабрило браниоце, али почев 24. маја 1453. месец је био пун и након тога почео је да опада. Штавише, у ноћи пуног месеца дошло је до помрачења и мрак је трајао три сата. Онда је последња нада била упућена Богородици која је у толико наврата спасила Цариград од непријатељских војски. По заповеди цара Константина XI Палеолога њену чувену икону носили су верници улицама града, а свако коме је било дозвољено да напусти бедеме придружио се свечаној церемонији. Међутим, инцидент који се ненадано збио могао је само још више да забрине ионако узбуђене и напете становнике престонице. Наиме, у једном тренутку икона је испала из постоља на којем је ношена.[28] Унезверени људи су притрчали да је изнова подигну, али им је то једва пошло за руком. Литија је настављена, али се онда на град сручила велика непогода са грмљавином и градом. Улице су се зачас претвориле у набујале потоке, тако да је свечани опход морао бити прекинут.[29] Нови дан је донео нова злокобна знамења. Одједном је читав град утонуо у тешко прозирну маглу,[30] што је била појава сасвим неуобичајена за месец мај. Образложење се свело не онеспокојавајући закључак да се Свевишњи обавио облаком како би прикрио свој одлазак из града Константина Великог. Руски очевидац Нестор Искендер записује да су житеље Цариграда обузели страх и трепет јер су били уверени да их је напустио Свети дух.[31] У ноћи која је уследила могла се приметити нека чудна светлост како титра око кубета цркве Свете Софије и лагано се успиње ка позлаћеном крсту. Видели су је не само житељи Цариграда него и турски војници, па су се и они узнемирили.

---

[27] В. *Никол*, Бесмртни цар, 92-94 са навођењем одговарајућих извора.
[28] Critobulos, 58.
[29] *Рансимен*, Пад Цариграда, 147-148; *Никол*, Бесмртни цар, 84.
[30] Critobulos, 59.
[31] Повесть, 245.

Мехмеда II Освајача су његови учени људи умирили тумачењем да је то знак да ће знамениту богомољу ускоро обасјати светлост праве вере. За Византинце није постојало тако утешно образложење.[32]

У атмосфери у којој су превладавали стрепња и неспокој десила су се један или два лакша земљотреса, а било је и неколико провала облака, што се све тумачило као знамење зле коби.[33] Житељима престонице се све што се догађало чинило као наговештај рушења постојећег поретка и скорог краја света.[34]

Уплашене житеље Цариграда, као можда последње надање, грејало је давнашње пророчанство које саопштава историчар Дука. Према њему, Турци ће ући насилно у град и клати хришћане, али само до стуба Константина Великог. На том месту ће сићи анђео који носи мач и дати га непознатом и сиромашном младићу уз речи: „Узми овај мач и освети народ Господов!" Турци ће почети да беже и хришћани ће их отерати не само из Цариграда него и из Мале Азије, све до границе са Персијом до места званог Монодендрион.[35] Ток историјских догађаја јасно је показао да се ово пророчанство никада није обистинило.

Лажни пророци

У Житију светог Лазара Галесијског који је живео у завршним десетлећима X и у првој половини XI века помиње се један монах, лажни пророк, који је у време устанка Петра Дељана – 1040/1041. године – дошао у област захваћену великим покретом: „Када он тамо стиже и у неки град уђе, војсковођа, дочувши за монаха, позва га себи преко гласника. И чим овај стиже, он му постави питање – спремао се, наиме, да уђе у рат са Бугарима – 'Када је добро да се отпочне рат?' Он одговори: 'Пусти ме ову ноћ и сутра ћу ти одговорити.' Приступивши зором, рече војсковођи: 'Ако желиш постићи победу, отпочни борбу са њима у недељу.' Беше тада среда. Верујући пак речима лажног

[32] *Ренсимен*, Пад Цариграда, 148; *Никол*, Бесмртни цар, 84.
[33] *Ренсимен*, Пад Цариграда, 102.
[34] Critobulos, 37.
[35] Ducas, 363-365. Уп. *Бабингер*, Мехмед Освајач, 82; *Никол*, Бесмртни цар, 120-121.

пророка [војсковођа] објави то читавом народу. И могло се видети како се сви скупљају око скитнице, као свеца и пророка поштујући и клањајући му се. Када је дошла недеља, прикупивши сву војску, војсковођа дође монаху. И поклонивши му се и благослов од њега примивши, изиђу [војници] из града на челу са војсковођом. И чим борба поче први паде војсковођа. Остали видевши њега, одмах се обрате у бекство и Бугари их гонећи скоро све побију. Они који су преживели, као и остали становници града, тражили су монаха да га убију. Али, овај, сазнавши то преко неког, неопажен од икога, умаче из града и оде Бугарима."[36] Напослетку се монах вратио у манастир.

"Растегљиво" пророчанство

О једном веома спорном пророчанству казује нам Георгије Пахимер. Обилазећи обале Меандра, василевс Андроник II Палеолог је наишао на чувени древни град Трал и видевши његов изванредан положај решио је да га обнови пошто је био готово запустео. Намеравао је да врати раније и насели много нових становника, па чак и да граду да име Андроникополис или Палеологополис. Са ентузијазмом се приступило обнови и градњи, а добро расположење је још више подстакао проналазак предсказања уклесаног у мермер. Према њему, појавиће се један човек који ће разрушени град довести у много боље стање него што је било пређашње. Стицај околности је указивао да је несумњиво реч управо о цару Андронику II Палеологу. Због тога је и сам василевс са посебном ревношћу прионуо да се запуштени град обнови, па је пожуривао градитеље како би посао што пре окончали будући да је предсказање давало обновитељу и одређени рок да посао приведе крају. Међутим, горко завршава Георгије Пахимер, предсказање се показало као шала и машта који су коштали живота хиљаде Ромеја. У град је 1280. године наводно било насељено тридесет шест хиљада становника, али су Турци већ 1284. заузели тек обновљену тврђаву која није имала решено питање снабдевања водом. Очигледно, завршава Пахимер једним наравоученијем, није им било познато да, премда је Прометеј

[36] Acta Sanctorum, Novembris, III, Bruxelles 1910, No. 229, 578. Превод: Виз. извори, III, 50 (*Б. Ферјанчић*).

кудикамо паметнији од Епиметеја, оно што се одиграва по неопходности није могуће осујетити размишљањем.[37] О овом пророчанству казује и Нићифор Григора који наглашава да су Турци опсели и освојили град, када још није ни прошло четири године од његове обнове и без обзира на двадесет хиљада становника – Пахимерова бројка је тридесет шест хиљада! – који су да не би умрли од жеђи и глади тврђаву предали непријатељима. Када су они који су обнављали град нашли камен који је од давнина тамо стајао, на њему је било предсказање које је казивало да ће лепота града Трала временом потамнети. Доцније ће од њега остати само безначајан део, али никада неће бити освојен. Обновиће га један моћан човек чије име происходи од победе (παρὰ δυνατοῦ νικωνύμου) и донеће граду раздобље успона и просперитета. Он ће са славом проживети осам пута по девет (=72) година, а у току три пута по седам (=21) година прославиће град Атала. Многи су сматрали да речено предсказање није старо већ да је настало у новије време, али је било и таквих који су га сматрали древним и потпуно веродостојним, па су прорицали цару много година. Они се нису ограничили само на седамдесет две, већ су јој додавали још двадесет једну, што је укупно износило деведесет три године. Али како је предсказања тешко разумети, наставља Григора, зато што су затамњена и допуштају разнолика тумачења и домишљања, тако је и ово предсказање довело у заблуду многе, па и самог цара Андроника II Палеолога. Најпосле, након цареве смрти предсказање се одгонетнуло само од себе. Седамдесет две године проживео је Андроник II, а затим у манастиру још око две године. Наведене три седмице односиле су се на то да је истицала двадесет прва година царевог живота од када је он 1280. обновио и украсио град. Први оснивач града био је неки Атал, угледни досељеник из Троје, који га је саградио у славу древне Троје после њеног заузећа. Ако се подели назив Трал (Τράλλεις) добиће се Τροία ἄλλη то јест друга Троја.[38] Иначе, наведена Григорина етимологија није позната из других извора.[39]

---

[37] Pachym. (F), II, 593-597. Cf. *Vryonis*, Decline, 250-251; *Lampakis*, Phainomena, 83-85. Прометеј је усрећио људски род, а његов брат Епиметеј, онај који накнадно размишља, донео је свету зла и несреће.
[38] Greg. I, 142-144. Cf. *Laiou*, Andronicus II, 24-25; *van Dieten*, Gregoras, I, 261-262 n. 248-249.
[39] *van Dieten*, Gregoras, I, 262 n. 250

Исти писац даје и објашњење о томе одакле потичу и на који начин се појављују пророчанства која круже међу људима, а такође зашто она, стално садржавајући у себи наговештаје будућег, то исказују на веома загонетан начин. Нићифор Григора закључује да у делима историчара и других писаца не налазимо ништа о томе ко је био њихов састављач и ко их је завештао потоњим временима. Сви они се задржавају само на навођењу пророчанстава у одређеном раздобљу и задовољавају се оценом да су касније била потврђена неким догађајима, али нико од њих није умео да објасни како су потекла. По мишљењу појединих аутора, некакве силе, једне добре, друге зле, распростиру се кроз ваздух и земљу и мотре шта се дешава. Пошто на тај начин сакупе сазнања о будућим догађајима, оне их предају људима у сновиђењима, или уз помоћ звезда, преко пророчишта или посредством унутрашњих органа жртвених животиња. Каткад се то обавља гласом, у почетку неодређеним, који се разлеже кроз ваздух, а затим и посебно у ушима свакога појединца. Тај глас су древни мудраци називали божанским. Такође се често догађало да су се на литицама и стенама налазила слова без било каквог трага о томе ко их је написао. Пророчанства се не саопштавају јасно, већ загонетно и замагљено, да би попут царског накита остала света и недоступна за гомилу. Јер, извесно је, оно што је доступно свакоме то се мало цени и уважава. Уколико се пророчанства разматрају површно корист од њих је готово ништавна, па им стога треба прилазити с дужном позорношћу. За једне она служе кажњавању, за друге, пак, доброчинству. У односу на њих неки одраније предвиђају и предузимају разборите мере како би умекшали претеће невоље и чак их сасвим отклонили од себе, тако што ће исправљањем властитог живота умилостивити Бога. Али, за малодушне људе очекивање наступајућих невоља постаје истинска казна. Они унапред страдају од тога од чега би требало да страдају и то управо по божијој промисли да би их строже казнио за оно што су згрешили. Ако се нека пророчанства покажу лажнима и они који рачунају на њих буду обманути, њихов садржај за једне бива тегобан, за друге пријатан. Нићифор Григора даје познати пример из античке историје када је лидијски владар Крез погрешно протумачио пророчанство и довео до рушења своје државе а себе оборио у жалост, док

је Персијанце и њиховог вођу Кира обрадовао. Ромејски полихистор наглашава да такви случајеви не проистичу из својстава самих пророчанстава него услед тога што их нестрпљиви људи брзоплето и погрешно протумаче у своју корист. Неопходно је нагласити да не би било људи који се ругају састављачима предсказања да није таквих који исписују своје стихове по обрасцима пророчанстава и потом их тајно распростиру у народу како би лажљивошћу последњих уништили поверење и у односу на прве. А то су, као што је познато – завршава Нићифор Григора – себи дозволили многи и у наше време.[40] И, најзад, треба напоменути да се по питању пророчанстава нису много разликовали хришћански Исток и хришћански Запад.[41]

Звездочатци

Свети Августин, који је после извесног колебања ипак одбацио астрологију,[42] допуштао је да звезде могу наговестити догађаје, али да не могу утицати на њихов ток. Јер, уколико човек делује под небеском принудом, остаје спорна улога божије промисли која је господар како звезда тако и људи. Свети Тома Аквински је сматрао да није никакав грех бавити се астрологијом да би се предвиделе физичке појаве: бура или лепо време, здравље или болест, обилна или слаба жетва. Али, посебно је важно, људска воља се не налази у власти звезда.[43] У западној Европи, поготово у касном средњем веку – а у Италији, најпросвећенијој земљи Европе, и у доба ренесансе! – астрологија је суверено владала.[44] Нека нам буде допуштено да додамо да њена снага није малаксала ни у наше време.

У Византији се на астрологију у почетку гледало са зазором, као и на магију, уосталом, али су већ од краја IV столећа хришћан-

[40] Greg. I, 150-152.
[41] *M. E. Reeves*, History and Prophecy in Medieval Thought, Medievalia et Humanistica N.S. 5 (1974) 51-75.
[42] Sv. Aurelije Avgustin: Ispovijesti, prev. *S. Hosu*, Zagreb 1973, 65-66, 137-140.
[43] *Delimo*, Strah na Zapadu, I, 92-93.
[44] Ibid. 98. Cf. *J. L. Smarr*, Boccaccio and the Stars: Astrology in the 'Teseida', Traditio 35 (1979) 303-332.

ски писци покушавали да измире ре н лигију са астрологијом.[45] Као што магнет привлачи гвожђе, тако и звезде утичу на човека. Седам планета, чија моћ зависи од њихове природе, састава или изгледа, положаја који заузимају у тренутку нечијег рођења, одређују људску судбину.[46] У Византијском царству се астрологија временом увукла у свакодневни живот, а није мимоишла ни царски двор. Никита Хонијат записује како су скоро сви велики људи прошлог и садашњег времена веровали да кретања звезда и њихов положај, исто као и различите планете, њихова близина и удаљеност, имају утицај на човеков живот. Уз извесно негодовање он истиче да су астролози на штету божије промисли увели судбину с њеним неизбежним и неизмењивим одређењима.[47] Исти писац се на другом месту такође веома неповољно изражава о таквој врсти људи и каже да су навикнути да лажу и више су налик трбухозборцима него астролозима. Они су предсказивали потрес васељене, приближавање и судар највећих звезда, налете страшних ветрова и промену читавог свемира. И не само да су израчунали године, месеце или седмице када ће се то десити, и о свему подробно известили василевса, него су тачно одредили саме дане и, не стидећи се, указивали на час када ће то бити.[48]

Поједини византијски цареви су безрезервно и некритички веровали астролозима, неретко се слепо поводећи за њиховим саветима, али је било и оних који су пренебрегавали упуте звездочатаца. Тако се, на пример, Нићифор I (802-811) оглушио о препоруке зналаца небеске механике и у негативном зодијачком знаку – у време када се Сиријус, највећа звезда у сазвежђу Великог Пса, појављивала на истоку – продро је у Бугарску, где је 26. јула 811. изгубио битку и живот.[49]

У XII столећу астрологија је доживела процват у Византији, а нарочито су њоме били опчињени василевси Манојло I Комнин и Алексије III Анђео. У рату против норманског краља Манојло I је 1154. године послао флоту, али тек пошто су саслушани

---

[45] *Breje*, Vizantijska civilizacija, 266.
[46] Isto, 266-267.
[47] Chon. Historia, 95-96.
[48] Ibid. 220-221.
[49] *Breje*, Vizantijska civilizacija, 271.

астролози. Међутим, пошто су звездочатци у накнадном прорачунавању установили грешку узнемирени василевс је послао брзу галију којом је опозвао ромејско бродовље. Нови полазак је уследио тек када су то одобрили познаваоци кретања звезда, али је експедиција ипак завршена византијским поразом.[50]

Никита Хонијат доноси занимљиву приповест о једном византијском астрологу с краја XII столећа. Било је то у време узурпације војсковође Алексија Бране, који се прославио победама над Норманима код Мосинопоља и Димитрице 1185. године.[51] Он је у пролеће 1187. устао против василевса Исака II Анђела и опколио Цариград с намером да се домогне византијског трона.[52] Узурпација није успела, а Алексије Врана је изгубио живот пред бедемима престонице. У тој бици је копљем у слабину био погођен и један добар и пријазан човек, Константин Ститат, који је уз узурпатора био против своје воље. Премда је био познати оновремени астролог, ни ономе којем се придружио није помогао колико се могло очекивати, а ни себе није спасао од погибије. Ослонивши се на некакав несумњиво веома танан знак који му је указала његова наука, Константин Ститат је спокојно седео у своме шатору и нимало се није плашио непријатељског напада. Кажу да је он убеђено предсказао Алексију Врани да ће управо тог дана ући у град у блиставом тријумфу. Додуше, Никита Хонијат признаје да није сасвим сигуран да је Ститат такво пророчантво заиста изрекао будући да гласине нису увек поуздано сведочанство. Уколико се гласинама ипак поверује, след догађаја је показао да је предсказање звездочатца било погрешно. Истини за вољу, крајње привржени астрологији ће тврдити да се Константин Ститат није сасвим преварио. Што се тиче главе и једне ноге Алексија Бране, они су, истакнути на копља, збиља тог дана свечано ношени по улицама и трговима Цариграда.[53] И овај пример указује на гипку вишезначност и замагљеност астролошких пророчанстава.

Константин Михаиловић доноси причу о томе како су краља Владислава саветовали да прекрши мир склопљен са султаном

---

[50] Chon. Historia, 96. Cf. *Chalandon*, Les Comnéne, II-1, 348; *Breje*, Vizantijska civilizacija, 268.
[51] *ОсШрогорски*, Историја, 377.
[52] *Brand*, Byzantium, 273-274.
[53] Chon. Historia, 388.

Муратом и да нападне Турке. Он бележи: „И тако су звездознанци посматрајући планете, и витезови пијући вино, и Јанко, Матијин отац, који је био намесник (угарске круне) уверили краља да ће га срећа пратити против Турака."[54] Као што је добро познато, ова пустоловина се завршила великом катастрофом хришћана у бици код Варне с јесени 1444. године.

Јуродиви

Посебну врсту људи у Византији чинили су јуродиви, људи који су се из благочастивих разлога претварали да су луди или су околину опчињавали на неки други начин. Православна црква се држи схватања да јуродиви на себе драговољно узима образину лудила како би од света сакрио своје савршенство и на тај начин избегао сујетну световну славу. Према мишљењу богослова, други мотив јуродивости је духовна поука у шаљивом и парадоксалном облику.[55] У византијским текстовима они су се најчешће означавали термином σαλός, што је просто означавало лудог. Јуродиви је човек чије се понашање ни у чему не разликује од понашања лудог, или пијанца, али је његов статус веома висок. С разлогом или не, њега сматрају праведником који ради аскетских и васпитних разлога симулира лудило. Ипак, важно је нагласити да се под јуродивошћу не може подвести свако подражавање лудила. Православни јуродиви ни у ком случају није јеретик или религиозни реформатор будући да он не само да никога не зове да га следи него то чак и непосредно забрањује. Истовремено, он није ни мистик пошто себи не ставља у задатак да своје јединствено искуство општења с Богом подели са осталим људима. И, најпосле, јуродивост подразумева и одређену дозу изазивања и насртљивости.[56]

Јуродивост је у Византијском царству имала веома дугу и занимљиву историју чији почеци сежу у другу половину IV столећа

---

[54] Јаничарове успомене, 27-28. Јанко је Јанош Хуњади, а његов син је угарски краљ Матија Корвин (1458-1490).

[55] *Иванов*, Византийское юродство, 4 сл. Такође в. ODB, II, 795 (*A. Kazhdan*).

[56] *Иванов*, Византийское юродство, 7-9. Cf. *L. Ryden*, The Holy Fool, The Byzantine Saint: University of Birmingham 14th Spring Symposium of Byzantine Studies, ed. *S. Hackel*, London 1981, 106-113; *A. Syrkin*, On the Behavior of the 'Fool for Christ's Sake', History of Religions 22 (1982) 150-171.

и везују се за египатско монаштво. Одатле се овај феномен преко Сирије релативно брзо проширио у градове источног Средоземља. Процват је доживело у раздобљу од краја V до прве половине VII столећа, а познато је да је у XI веку продрло и на Запад. Када се говори о раздобљу које је у средишту наше истраживачке пажње, може се утврдити да је XII столеће представљало доба опадања јуродивости у држави Ромеја. Међутим, у XIV веку, а у вези са бујањем исихазма, уследио је последњи узлет византијске јуродивости.[57]

Карактеристичан сусрет цара Исака II Анђела с једним јуродивим описао је Никита Хонијат. То се десило у пролеће 1195. године, мало пре василевсовог ослепљења и свргавања. Византијски владар је дошао у Радосто, град на трачкој обали Мраморног мора, где је прославио Ускрс који је те године падао 2. априла. Овде је навратио код Василакија, човека необичног начина живота који је уживао славу да има могућност да предсказује будуће догађаје. Отуда је народ, попут марљивих мрава који излазе и улазе, у великом броју долазио код њега и тискао се у његовој изби као у давна времена када се ходило у древна пророчишта. Василаки о будућности ништа није говорио прецизно и одређено, него је мрмљао испрекидане, замршене, противречне и загонетне речи, често дозвољавајући себи и смешне испаде. Упркос томе, примамљивост његових замагљених порука необично је привлачила прост народ – чобане, земљораднике, морнаре. Када су код њега долазиле жене, он им је пипао груди, загледао под одећу и притом изговарао сасвим невезане поруке. На највећи број питања којима су га обасипали придошли он није давао потпуне одговоре него је успехе стицао опсенарским и лажним изговорима и померањем с једног на друго место. Међутим, неколико увек присутних старих жена, његових сродница и следбеница, тумачиле су будућност онима који су тражили одговор и објашњавале Василакијево ћутање као некакву мудру и вишезначну поруку. Он је на тај начин у простом народу, посебице код одређене врсте жена којима су годиле непристојне речи и бестидно задизање одеће, као својеврсна забавна шала, стекао репутацију пророка. За трезвене људе, разумљиво, он је био само радознали, смешни

[57] *Иванов*, Византийское юродство, 115, 125, 185-186.

и блебетави старац, прави времешни сеоски лакрдијаш. Други, међу које Никита Хонијат убраја и себе, веровали су да је Василаки обдарен богомданим пророчким духом.[58]

Када је у његову избу ступио Исак II Анђео, сеоски пророк уопште није обратио пажњу на цара и на његов уљудни и срдачни поздрав: „Здраво, оче Василаки!" није рекао ни реч, па чак није ни климнуо главом у знак одговора. Напротив, почео је да скаче, устумарао се с једне на другу страну, наликујући на ждребе или некаквог лудака, вређао је све који су дошли, па није поштедео чак ни самог Исака II Анђела. Напослетку, умиривши се од бесмислених кретњи, Василаки је палицом коју је држао у руци почео да струже царев портрет на зиду његове одаје, трудећи се да му изгребе очи, и неколико пута је покушао да истргне василевсову капу и да је баци на под. Након оваквих гестова, уверен да је реч о човеку који је сишао с ума, василевс је изашао из његовог дома. Али, они који су били уз њега и својим очима видели све што се десило закључили су да то није наговештавало ништа добро у будућности, а пошто су потоња збивања потврдила њихове слутње, то се сваки од њих уверио у истинску моћ јуродивог Василакија да прориче будућност.[59] Догађаји који су уследили добро су познати: само неколико дана касније, 8. априла 1195. године, извршен је преврат у византијском војном логору у Кипсели, цар је збачен и касније ослепљен![60]

Последњим византијским јуродивим сматра се чувени духовник Максим Кавсокаливит,[61] вероватно најчудноватији међу ромејским монасима XIV века. Рећи за њега да је био необичан значило би бити склон еуфемизирању, а устврдити да је поседовао обдареност пророка значило би остати недоречен у оцени његове изузетне личности. Јер, нема сумње, тај несвакидашњи пустиножитељ је у себи сједињавао разнолике особине. Он је представљао чудесан спој ученог богослова-практичара – чија је ревност не ретко попримала обличје неке врсте махнитости – и

---

[58] Chon. Historia, 448-449. Cf. *A. Kazhdan*, Holy and Unholy Miracle Workers, Byzantine Magic, ed. *H. Maguire*, Washington 1995, 82

[59] Chon. Historia, 449-450. Уп. *Иванов*, Византийское юродство, 114-115.

[60] *Осшрогорски*, Историја, 383; *Brand*, Byzantium, 112. О ослепљењу Исака II Анђела било је речи у VI поглављу.

[61] *Иванов*, Византийское юродство, 133 сл.

јуродивог у коме је енергија сомнабула драматично надрастала обичне овоземаљске опсервације.[62] Максим Кавсокаливит је на Светој Гори провео готово седамдесет година. Навикнут да се лишава луксуза, а ношен идејом да је луксуз све што није гола нужда, он је живео у сагласности са најригорознијим постулатима аскезе, изазивајући због тога код неких монаха чак и подругивање. Причало се да је живео по колибама које је правио од грања. Будући да је често мењао место боравка, Максим их је палио – отуда и надимак Кавсокаливит (Паликолиба) – и, притиснут само њему знаним немиром, одлазио даље. У његовом житију сачувана је занимљива епизода која јарким бојама наглашава богомдану обдареност Максима Кавсокаливита да предсказује догађаје. Он је својој сабраћи рекао да ће га посетити двојица византијских царева, Јован V Палеолог и Јован VI Кантакузин, али не ради духовне поуке, већ из помало прозаичног разлога – да би дознали своју будућу судбину.[63] Василевси су се по свој прилици обрели на Светој Гори у другој половини 1350. године. Максим Кавсокаливит је свесрдно удовољио њиховој љубопитљивости, па се Јовану VI Кантакузину обратио као духовнику, речима: „Гле, игуман у манастиру!“[64] На тај начин је јасно и недвосмислено антиципирао да ће старији василевс поћи стазом монаха. Што се тиче млађег цара, светогорски калуђер му је наговестио дугу и тегобну владавину. Максим Кавсокаливит се Јовану V Палеологу обратио речима: „Владај, раскалашни, и не варај се – царевање твоје биће дуго и тегобно и велику олују носи за тебе!“[65] а, онда, изнебуха и готово напрасито, као неко коме је ћаскање одједанпут постало незанимљиво – па је одлучио да га прекине! – додао је нестрпљиво и на начин који је укидао сваку могућност наставка започетог разговора: „Уосталом, идите с миром!“[66] Није прошло много времена а чудновати атонски подвижник је Јовану VI Кантакузину у

---

[62] О Максиму Кавсокаливиту в. PLP7 (1985) No. 16810; *K. Ware*, St. Maximos of Kapsokalyvia and Fourteenth – Century Athonite Hesychasm, Kathegetria (Essays presented to Joan Hussey for her 80th birthday), Athens 1988, 409-430.

[63] Опширно о овој епизоди в. *Р. Радић*, О боравцима византијског цара Јована V Палеолога на Светој Гори, Друга казивања о Светој Гори, Београд 1997, 65-70.

[64] Deux Vies, 94.

[65] Ibid.

[66] Ibid.

Цариград послао један двопек, главицу црног и главицу белог лука са очигледном поруком да ће бити монах и да је то његова храна.[67]

Даљи развој догађаја – треба ли уопште апострофирати?! – потврдио је пророчке речи Максима Кавсокаливита. После међусобног сукоба, у новом грађанском рату, победио је млади василевс и Јован VI Кантакузин се у децембру 1354. године замонашио у цариградском манастиру Мангана, поставши духовник именом Јоасаф. Јован V Палеолог, на другој страни, био је цар који је најдуже владао у византијској историји: скоро читавих пет деценија, од 1341. до 1391. године. Када је доцније Кантакузин јео двопек и обичну монашку храну, он се сећао пророчанства које је изрекао преподобни Максим и дивио се његовом предсказању. Исто тако, и Палеолог, присећајући се речи атонског калуђера, узбуђено се чудио његовој необичној видовитости.[68]

Иначе, Максим Кавсокаливит се прославио још једним пророчанством – предвидео је смрт васељенског патријарха Калиста који је 1363. године путовао у српске земље. На путу за Сер, где је требало да се састане са удовицом цара Душана, Јеленом у монаштву нареченом Јелисаветом, византијски првосвештеник је најпре походио Свету Гору где је својевремено и сам обитавао као инок. Пре свега, посетио је тамошње часне обитељи и, напослетку, нашао је за сходно да не мимоиђе ни убогу колибу у којој је тренутно становао Максим Кавсокаливит. Пошто је патријарху Калисту упутио речи пуне хришћанског човекољубља, атонски подвижник је присутнима шаљиво прозборио и једну лапидарну мисао налик на спретну загонетку: „Овај старац изгуби своју старицу. Хајде, разгневљени, у село, хајде, несрећниче, у кућу!“[69] Старац је, нема сумње, патријарх Калист, а старица би могла бити метафора за Цариград где се налазила патријаршијска столица. Да не би остала било каква недоумица, Максим је пророчанство исказао и другим речима. Наиме, испраћајући византијског првосвештеника, он је за њим отпојао почетни стих сто деветнаестог псалма: „Благо онима којима је пут чист, који

[67] Ibid.
[68] Ibid.
[69] Ibid. Уп. Виз. извори, VI, 647 (*Н. Радошевић*).

ходе у закону Господњем!“[70] Показало се да се и ово пророчанство Максима Кавсокаливита обистинило. Догађаји су узели непредвиђен ток, патријарх Калист се у Серу разболео и преминуо.[71] Максим Кавсокаливит је предвидео и смрт монаха Атанасија Крокаса нагласивши да ће пасти као жртва упада турских пирата.[72]

Међутим, догодило се да је и смрт преподобног Максима Кавсокаливита навестио један светогорски монах. То је наводно пошло за руком калуђеру Нифону, шест месеци пре упокојења његовог старијег духовног сабрата.[73] Предосетивши Максимову смрт, Нифон је рекао својим ученицима да би требало да посете Кавсокаливита. Када су дошли до испосникове колибе, Максим им је и сам рекао да је његов овоземаљски живот сасвим на измаку. Убрзо се показало да су и један и други монах били у праву.[74]

Снови

Постоји једна животна загонетка којом су се бавиле и коју су покушавале да одгонетну готово све епохе људске историје, а исход је увек био само делимичан и никад до краја изведен. Реч је о сну, опсесивној теми човекове радозналости и његовом настојању да изнађе егзактна тумачења ове појаве у којој се у неразмрсиво клупко уплићу наука, машта, сујеверје. Међутим, увек је остајало понешто недокучиво што је завештавано будућим нараштајима у нади да ће доћи време када ће речена загонетка бити у потпуности разобличена. Сведоци смо да ни наше време, које је дубоко проникло у многе тајне људске психе, није понудило ваљане одговоре на сва питања која проистичу из њеног одгонетања. Многе лепо срочене сентенце подучавају да као што је сан, односно спавање, слика смрти, тако је постеља слика гроба, то јест упозоравају да се увек сетимо смрти када легнемо у кревет. Другим речима, сан треба посматрати као лагану

---

[70] Deux Vies, 94. Уп. Псалам 119, 1.
[71] *Радић*, Време Јована V, 295-297.
[72] Deux Vies, 51, 92. Cf. PLP 6 (1983) No. 13818.
[73] О овом атонском монаху XIV столећа в. PLP 8 (1986) No. 20687.
[74] Vie de saint Niphon, 19.

смрт, а смрт као дубок сан. Уосталом, у грчкој митологији Сан (Хипнос) и Смрт (Танатос) су браћа.[75]

И у средњем веку сан је био тема која није остављала равнодушним оновремене људе без обзира да ли је реч о најученијим свезнадарима или о онима који нису савладали ни основе писмености. На сан се, између осталог, могло гледати као на један од начина да се оде у лепши свет! А, добро је знано, свако доба је имало тежњу да трага за лепшим светом. Уколико је земаљска стварност збиља била тако безнадежно болна, средњовековни људи су је неретко доживљавали управо на тај начин, а одрицање од света тако мучно, онда се прибежиште тражило у сновима који су ублажавали тешку свакодневицу.[76] С друге стране, постојала је и тамна страна сна, она која је, бар према схватањима средњовековних људи, наговештавала нове невоље и несреће.[77]

Византинци су веровали у снове, па чак и филозоф Михаило Псел, упркос блиставом уму и чињеници да је извргавао руглу људе који су сматрали да могу предвидети будуће догађаје, није био отпоран према веровању у пророчку моћ снова.[78] Међутим, за Симеона Новог Богослова се веровало да не види Бога у сну већ на јави. Штавише, чувени мистик је снове сматрао производима демонске силе. Занимљиво је напоменути да је у XII столећу византијски роман на својеврстан начин успео да рехабилитује снове, дајући им значење истинитих а не лажних визија.[79]

Сан се помиње и у појединим византијским загонеткама. Тако, на пример, имамо следећу:

> Бесмртник сам, свима сладак и пресладак.
> Противиш се, ал' ме тражиш, драг сам ти и када ме мрзиш;
> ако ли ме много љубиш, сиромаштво ти не гине.[80]

---

[75] *Д. Срејовић – А. Цермановић-Кузмановић*, Речник грчке и римске митологије, Београд 1979, 399, 485-486.

[76] *Хојзинга*, Јесен средњега века, 46-47.

[77] *Breje*, Vizantijska civilizacija, 271; ODB, I, 661 (*S. M. Oberhelman*); *G. Calofonos*, Dream Interpretation: A Byzantinist Superstition? BMGS 9 (1984/1985) 215-220. Такође в. *Ž. Le Gof*, Srednjovekovno imaginarno. Ogledi, Sremski Karlovci – Novi Sad 1999, 253 sl.

[78] *Полякoвская – Чекалова*, Быт и нравы, 171-172.

[79] *Каждан*, Предварительные замечания, 35 п. 75.

[80] *Миловановић*, Византијске загонетке, 47, бр. 60.

Или друга која вели следеће:

„Невидљив сам и неприметан, свуда стижем и непозван: ко ме жарко љуби, лоше му се пише. То је сан.“[81]

Јован Кинам описује један сан који је Манојло I Комнин уснио као дете и који би требало да објасни како је он као четврти и најмлађи син постао василевс. Јован II Комнин је намеравао да престо остави најстаријем сину Алексију, али када се родио Манојло почели су да кружe гласови о предзнацима да ће он царевати. Једном је Манојло заспао и у сну му се јавила некаква жена достојанствене спољашности, у црној одећи, држећи у руци ципеле које обично носе цареви. Она их је пружила Манојлу и наредила да своје ципеле плаве боје претходно изује и обуче царске. Пробудивши се узбуђен и не нашавши ципеле које је видео у сну, Манојло, будући још дете, почео је да плаче и помислио је да је царску обућу однео неко од послуге.[82] И Никита Хонијат у прилог оваквом исходу доноси један сан. Он каже да је василевс Јован II Комнин у сну видео како његов најстарији син Алексије, предвиђен за наследника трона, седи на лаву и управља њиме хватајући га за уши јер ништа друго није имао како би животињу држао у потчињености. Смисао овог сновиђења је био да ће Алексије бити само проглашен за цара, али стварно неће добити царску власт. Тако се и догодило пошто је недуго затим Алексије преминуо.[83]

Никита Хонијат је описао и сан који је Манојло I Комнин имао уочи византијског пораза против Селџука код Мириокефалона 1176. године. Византијски историчар износи опаску да је људима тешко да се заштите од будућих догађаја и да човеку није лако да избегне невоље које прете. Једини спас је да се непрекидним молитвама умилостивимо Богу како би их он по свом човекољубљу одстранио или ублажио. Када је василевс решио да крене у поход против Селџука, уснио је да је на броду са многим сарадницима пловио Мраморним морем. Одједном су се планине Азије и Европе преврнуле, брод је потонуо и сви су погинули осим цара

[81] Исто, 110, бр. 181.
[82] Cinn. 23.
[83] Chon. Historia, 17. О несуђеном престолонаследнику Алексију Комнину в. *Varzos*, Genealogia, I, No. 74, 339-348.

којем је пошло за руком да доплива до обале. Тог дана када је василевс кретао у поход појавио се известан човек који се презивао Мавропулос, пришао му је и рекао оно што је видео у сну. Ушао је у цркву и молио се пред иконом Богородице, а онда је чуо глас који је од ње долазио и рекао да је сада цар у највећој опасности. Потом је глас запитао ко ће поћи да му помогне. Неки невидљиви глас је одговорио: „Нека иде Георгије!", алудирајући на светог Георгија. Међутим, одговор је био да је он тром. Глас је предложио да иде Теодор, такође свети ратник. Богородица је одбила и овај предлог и обузета болом рекла да нико не може осујетити предстојеће зло.[84]

Према Георгију Акрополиту, сан је на неки начин био кобан за бугарског цара Калојана. Он бележи да је трновски владар дошао до Солуна, где је умро од убода у слабину, или како су неки говорили од божијег гнева. Њему се наводно у сну јавио наоружани човек који га је копљем ударио у слабину. Уистину, нико Ромејима није нанео толико несреће као владар Бугара, због чега су га они изједначавали са псом, и сви су га звали Скилојанис (Пас-Јован).[85] Он је пак себе називао Ромејоубица, по угледу на византијског цара Василија II који је уништио Самуилово царство и био назван Бугароубица.

Георгије Пахимер наводи да је смрт неколицине црквених угледника, који су се упокојили у релативно кратком раздобљу, претходно „видео" у сну Јован Век, хартофилакс и потоњи цариградски патријарх. Он је уснио да су великодостојници јахали на коњима по некаквом равном пољу. Преваливши знатан део пута, они су се зауставили на ушћу велике и страшне реке и кренули су да је прелазе у истом поретку у којем су касније у стварности и умирали. Прелазили су не по двојица или тројица већ појединачно. Док је стајао и посматрао тај призор, Век је био поражен и узнемирен мишљу како ће се и сам пребацити на другу обалу. Но, одједном је чуо глас који га је умирио и уверио да не треба да се брине, јер за њега још није дошао тренутак за то већ да има времена које треба да искористи. Пахимер каже да им је Јован Век, задивљен неповредивошћу и делотворношћу божије про-

[84] Chon. Historia, 190-191.
[85] Acrop. 23-24. Уп. *Златарски*, История, III, 258.

мисли, причао тај сан који је на присутне оставио веома дубок утисак.[86]

И у „Ромејској историји" Нићифора Григоре могу се срести описи појединих снова. На једном месту византијски полихистор бележи шта је уснио велики логотет Теодор Метохит. Било је то у време када положај старог цара Андроника II Палеолога више није био тако чврст, па се Метохит, василевсов први министар и саветник, уплашио и за себе. Постао је веома узнемирен и често је мислио о будућности у којој није назирао ништа лепо. Једне ноћи у сну је видео како му је у постељу дошао неки непознати човек који је наликовао лопову и шумском разбојнику. Странац је затим пружио руку под узглавље где су се налазили кључеви од одаје у којој су биле смештене домаће потрепштине, драго камење и новац. Теодор Метохит се пробудио у великој напрегнутости и испуњен страхом. Викнуо је и заповедио слугама да јуре лопова како се не би сакрио са украденим новцем. Он уопште није могао да појми да се то десило у сну а не на јави. Слуге су хитро реаговале, али када су утврдили да су врата била чврсто закључана умирили су усплахиреног господара речима да је све то био плод његове маште и свакодневних послова и обавеза. Пошто је дубоко уздахнуо и дошао себи Метохит је закључио да оно што је видео у сну није последица уобичајених свакидашњих брига колико је предзнак несреће која ће задесити његов дом, па је предузео одређене кораке. Тек што се раздањило, он је највећи део имовине изнео из куће, као да му је судбина већ била решена, и дао на чување својим најповерљивијим пријатељима. Жену и послугу је оставио код куће, а сам се преселио у дворац. Био је толико преплашен да извесно време није ни излазио у страху да не избије побуна против њега.[87] Није на одмет напоменути да је Теодор Метохит по свој прилици био најбогатији Византинац свога времена.[88]

---

[86] Pachym. (F), I, 171. Cf. *Lampakis*, Fainomena, 86-87.

[87] Greg. I, 412-413.

[88] *I. Đurić*, L'habitat constantinopolitain sous les Paléologues. (Les palais et les baraques – quelques remarques), Ἡ καθημερινή ζωὴ στὸ Βυζάντιο. Τομὲς καὶ συνέχειες στὴν ἑλληνιστικὴ καὶ ρωμαϊκὴ παράδοση, Πρακτικὰ τοῦ Α' διεθνοὺς συμποσίου, 15–17. Σεπτεμβρίου 1988, Athina 1989,750-751 (=Živeti u Carigradu pod Paleolozima: palate i daščare, Istorija – pribežište ili putokaz, Sarajevo 1990, 72-73).

И Јован Кантакузин има занимљиву причу о сну. У јуну 1344. године њега је покушао да зароби обласни господар Момчило. Византијски узурпатор је са пратњом од шездесет људи дошао до града Мосинопоља, сада у рушевинама. „А тако с пратиоцима сишавши с коња, најпре посла извиђаче да издалека мотре. Савладан дремежом на кратко заспа; док је спавао зачуо је глас који говори: 'Устани ти који спаваш и васкрсни из мртвих и обасјаће те Христос.'[89] Одмах устаде узнемирен гласом и стао је да прича присутнима. У том и извиђачи стигавши јављаху да долази војска, али да се тачно није могло сазнати одакле би долазила."[90] Ипак, после великих перипетија Јован Кантакузин је успео да се избави из ненадане невоље.

Исти писац доноси још једну занимљиву приповест о сну. Реч је о његовим преговорима са српским царем Стефаном Душаном код Солуна крајем 1350. године. Он бележи следеће: „Па, ипак, Краљ рече да осећа толики страх од цара (sc. Јована VI Кантакузина) да, ако би му се десило да га некад у сну види, одмах би се пробудио из сна; а ако би пре него што га је сан обузе размишљао о њему [цару] како треба да ратује без сна би провео ноћ, запавши од страха у очајање. И није пред другим људима крио разлоге за своју муку него је окупљеним Трибалима (sc. Србима) и Ромејима отворено говорио да се за живота ни с почетка а ни касније никога од људи није тако плашио и бојао као од цара Кантакузина."[91] Неспорно је да су ове речи Стефана Душана могле да годе таштини Јована VI Кантакузина, али питање њихове веродостојности остаје отворено.

Занимљива је приповест о тобожњем сну српског цара Стефана Уроша (1355-1371) коју саопштава Константин Михаиловић. Истина, историјске чињенице које доноси немају много везе са оним што се заиста догодило. На вест да је султан Мурат I опсео Једрене српски владар је наводно кренуо да нападне Османлије и утаборио се у пољу Жеглигову. Ту је у сну видео како је анђео узео сабљу из његових руку и дао је Турцима. Будући да је био забринут, он се обратио једном пустињаку уз

[89] Посланица Ефесцима, 5, 14.
[90] Cant. II, 429. Превод: Виз. извори, VI, 462-463 (*Б. Ферјанчић*).
[91] Cant. III, 152. Превод: Виз. извори, VI, 535 (*Б. Ферјанчић*).

напомену да се боји очинског греха јер је његов отац Стефан Душан својевремено удавио Урошевог деду Стефана Дечанског. Да га не би растужио, испосник је одговорио умирујућим речима како ће се Душанов грех показати у четвртом колену. Стефан Урош је наставио поход, али не само да је доживео тежак пораз у сукобу са Турцима него је и нашао смрт.[92] Поновимо, језгро ове приче нема потврде у расположивим изворима. Стефан Урош је умро природном смрћу 1371. године и није учествовао ни у једној већој бици против Турака.

Необично је казивање Георгија Сфранцеса о сну који је имао у ноћи између 28. и 29. маја 1451. – тачно две године пре османског заузимања Цариграда. То је било за његовог двогодишњег одсуствовања из Цариграда када је путовао у дипломатску мисију у Грузију и Трапезунт. Он пише како је уснио да стиже у византијску престоницу и да је био спреман да на уобичајени начин клекне и поздрави василевса, али му Константин XI Палеолог то није дозволио већ му је целивао очи. Пробудивши се, Георгије Сфранцес је онима који су спавали поред њега испричао свој сан и упозорио их да запамте тај дан.[93]

Тајанствено преплитање слова

Византинци су веровали да змија неће узнемиравати голубарник уколико се у четири угла напише реч АДАМ, заправо акростих грчких речи исток (ἀνατολή), запад (δύσις), север (ἄρκτος) и југ (μεσημβρία).[94] Уопште, код Ромеја је било раширено убеђење у некакву чудесну, пророчку и заштитничку моћ на различите начине „уплетених" слова. Тако Никита Хонијат записује о једном занимљивом уверењу цара Манојла I Комнина. Он објашњава како је василевс дао име сину којег је после дугог чекања добио 1169. године. Име за које се одлучио, реч је о Алексију, није изабрао по жељи или по имену свог деде Алексија I Комнина, него имајући у виду једно предсказање. Оно се тица-

[92] Јаничарове успомене, 18.
[93] Sphrantzes, 112.
[94] *Е. Липшиц*, Геопоники. Византийская сельскохозяйственная энциклопедия X века, Москва – Ленинград 1960, 18. Уп. *Поляковская – Чекалова*, Быт и нравы, 172.

ло питања колико ће трајати род Комнина на цариградском престолу и било је збијено у једну реч – αἷμα (крв). Када се појединачно чита, свако слово означава почетно слово имена владара из царског дома Комнина. Тако слово алфа (α) означава оснивача династије Алексија I, слово јота (ι) његовог наследника Јована II, док слово ми (μ) представља Манојла I. Последње, четврто слово алфа (α) у загонетној формули αἷμα требало је да буде почетно слово имена Манојловог наследника. Са тих разлога, наглашава Хонијат, василевс је дао име сину Алексије.[95] Ваља напоменути да је ова формула имала дугу традицију у Трапезунтском царству којом је владала династија Великих Комнина, потомака византијског цара Андроника I.[96]

Исти писац казује о још једној сличној сујеверици у Византији која се тицала Манојла I Комнина. Како тврди Никита Хонијат, реч је о једном старом предсказању према којем су два последња слова василевсовог имена представљала бројку која показује колико ће година владати. Реч је о словима ηλ (Манојло – Μανουήλ) која означавају бројку тридесет осам.[97] И, заиста, Манојло I Комнин је ступио на престо у априлу 6651. (=1143) године од стварења света, а преминуо је 24. септембра 6689. (=1180).

Сличну заокупљеност словима која, наводно, предсказују будуће догађаје имао је и Манојлов брат од стрица и велики такмац Андроник I Комнин који се на византијски престо попео пошто је већ увелико превалио шездесету годину живота. Будући у поодмаклој доби, он је према речима Никите Хонијата размишљао о наследнику цариградског престола. Избор је пао на Алексија Комнина, ванбрачног сина цара Манојла I,[98] стаситог и наочитог младића који је пленио пријатном спољашношћу и углађеним манирима. Због тога га је Андроник I Комнин, после много противљења цркве, оженио својом ванбрачном ћерком Ирином.[99] На тај начин му је дао предност у односу на властите синове.

---

[95] Chon. Historia, 169.

[96] *R. Shukurov*, AIMA: the blood of the Grand Komnenoi, BMGS 19 (1995) 161-181.

[97] Chon. Historia, 222.

[98] О њему в. *Б. Ферјанчић*, Севастократори у Византији, ЗРВИ 11 (1968) 160-161; *Varzos*, Genealogia, II, No. 156, 481-496.

[99] *Varzos*, Genealogia, II, No. 165, 537-539.

Ипак, касније се предомислио и за наследника је предвидео свог сина Јована уз објашњење да власт не може да пређе са слова алфа (Андроник I) на исто слово (Алексије), него на слово јота (Јован).[100] На тај начин је требало да отпочне нови круг владара које повезује загонетна реч αἷμα.[101]

Врло занимљиву причу саопштава Георгије Пахимер. Последње године своје владавине (1258) Теодор II Ласкарис је подозревао од способног и амбициозног војсковође Михаила Палеолога који је још од раније, не без разлога, изазивао сумњу владарског дома никејских царева. У време док је Михаило Палеолог командовао никејским трупама на Западу василевс је сковао план да га на неупадљив начин ухапси. Михаило је дочуо за такве планове и био је у недоумици шта да чини. Боравећи у Солуну, он је наводно потражио савет драчког епископа. Овај је пре било каквог савета желео да одржи божију службу, па је најпре наредио „молчание" клиру и у једном од солунских манастира у беспрекорној тишини читао у себи проскомидију. Тада се десило чудо јер је одједном чуо глас који је, у размацима, три пута, на језику који није био грчки него страни, поновио неразумљиву реч „марпу" (μάρπου) и ништа више. Збуњени драчки епископ није био у стању да понуди било какво објашњење ове загонетне речи, па се посаветовао са солунским митрополитом Манојлом Дисипатом.[102]

Првосвештеник града Светог Димитрија је дуго размишљао о ономе што му је рекао епископ Драча, а онда се сетио да се слично у Византији десило за време патријарха Фотија, негде средином IX века, када је наводно византијски архипастир чуо загонетно „веклас" (βέκλας) које је предсказало долазак на престо Василију I Македонцу и садржавало почетна слова његове најуже породице (Василије, Евдокија, Константин, Лав, Александар, Стефан). Ослоњен на овај чувени Фотијев акростих, Манојло Дисипат је разрешио загонетку чији је смисао измицао мање ученом епископу Драча. Он је дао тумачење да фамозно „марпу" предсказује царски престо Михаилу Палеологу. Према његовом

[100] Chon. Historia, 425-426.
[101] *Shukurov*, o. c., 166.
[102] Pachym, (F), I, 47-49. О Манојлу Дисипату в. PLP 3 (1978) No. 5544.

мишљењу, кључ загонетке је следећи: Μιχαὴλ Ἄναξ Ῥωμαίων Παλαιολόγος Ὀξέως Ὑμνηθήσεται – Михаилу вођи Ромеја Палеологу гласно кличите. Међутим, наставља Пахимер, неки тврде да драчки епископ уопште није чуо поменуту реч, и да Манојло Дисипат није пророковао, него се овај други занимао књигама у којима је предсказивано ко ће бити цар у будућности. Стога је у жељи да Михаилу Палеологу укаже да ће постати василевс и да олакша његову забринутост због претње да допадне затвора, а свестан да Палеолог књигама много не верује, прибегао измишљању приче о акростиху са драчким епископом јер би у том случају пророчанство о будућем Михаиловом царевању долазило од самога Бога. Из Пахимерових реченица провејава благи прекор према поменутим црквеним великодостојницима који су Палеолога ободрили надом, а у случају да се њихово пророчанство покаже као нетачно увек би имали могућности да се оправдају како су погрешно протумачили божанску поруку.[103] Занимљиво је напоменути да је овај акростих, измишљен у византијском свету 1258, доспео у Србију и 1296. године је исписан у цркви у Ариљу.[104]

И Нићифор Григора казује једну необичну причу из времена када се василевс Андроник III Палеолог озбиљно разболео у јануару 1330. године. Уплашени да млади цар не подлегне болести, његови најближи сарадници су присилили царевог деду Андроника II, тада полуслепог старца који је превалио седамдесету годину, да прими монашки завет. Са наиласком ноћи болесног василевса су закључали у скривеној одаји бојећи се да у случају његове смрти не дође до метежа у народу. При том су се посебно прибојавали деспота Константина Палеолога, стрица Андроника III и сина Андроника II, јер су у Византији већ одавно кружиле приче о слову капа (κ). Наиме, постојало је некакво веровање да ће име наследника престола почињати тим словом.[105] Премда начин на који Нићифор Григора пише о томе казује да он није много полагао на такву врсту пророчанстава, остаје добро знана истина да су Византинци били склони да у њих верују.

103 Pachym.(F), I, 49-51. Cf. *Lampakis*, Phainomena, 78-81.
104 *С. Радојчић*, Натпис на арильским фрескама, Текстови и фреске, Нови Сад 1965, 148-157.
105 Greg. I, 441.

„Крај света"

За разлику од паганског Рима за који се сматрало да ће вечно живети (Roma aeterna), код хришћана је постојала идеја о крају света. Веровало се у други долазак Исуса Христа и утемељење новог и вечитог царства на земљи. Од времена Старог завета, који садржи слутње и прорицања пропасти, мисао о неизбежности свеопште катастрофе искристалисала се као тема многих аутора. Постоје десетине византијских писаца у чијим се делим налазе пророчанства о крају света (τέλος τοῦ κόσμου) обично везана с пропашћу Цариграда и супротстављена западној тези о вечном Риму.[106]

Византијска, а касније и словенска апокалиптичка литература, представљају наставак традиције коју су створили ранохришћански аутори у духу касноантичке цркве, која је наследник јудејске апокалиптике.[107] На основу библијких текстова не може се одредити тачан прорачун о времену наступања катастрофе. У Новом завету је записано: „Небо и земља ће проћи, али моје речи неће проћи. А о оном дану и часу нико не зна, ни анђели небески, него само Отац."[108] Ова неодређеност је отварала различите могућности да приликом било каквог догађаја у друштвеном животу или неког природног феномена одмах покрене талас најцрњих есхатолошких слутњи и туробног расположења.[109]

Византинци су покушавали да израчунају датум пропасти света било по распореду небеских тела или на основу проучавања Библије. Исходиште таквог рачунања лежало је у библијској легенди према којој је Бог створио земљу и људе за шест дана, док је седмог дана починуо од дела својих. Реч је о такозваној *великој космичкој недељи* у којој сваки дан траје хиљаду година.[110] Упориште

---

[106] *A. A. Vasiliev*, Mediaeval Ideas of the End of World: West and East, Byz. 16 (1942-1943) /1944/ 462-502; *B. McGinn*, Visions of the End. Apocaliptic Traditions in the Middle Ages, New York 1979, 66 sq.; *Поляковская*, Портреты, 234 сл.

[107] *P. J. Alexander*, The Byzantine Apocaliptic Tradition, ed. with an introduct. by D.de F. Abrahamse, Berkeley – Los Angeles – London 1985, 13 sq.; *Тъпкова-Заимова – Милтенова*, Историко-апокалиптичната книжнина, 11.

[108] Јеванђеље по Матеју, 24, 35-36.

[109] *Поляковская*, Портреты, 234-235. Такође в. *P.J. Alexander*, Medieval Apocalypses as Historical Sources, American Historical Review 73 (1968) 997-1018 (=VR, Religious and Political History and Thought in the Byzantine Empire, XIII, London 1978).

[110] *Ćirković*, Kraj veka – Kraj sveta, 13.

оваквог рачунања поново је Библија где се може прочитати: „Јер је тисућа година пред очима твојима као дан јучерашњи, кад мине и као стража ноћна“,[111] односно још одређеније: „Али ово једно да вам не буде непознато љубазни, да је један дан пред Господом као хиљада година и хиљада година као један дан.“[112] Аналогија између стварања и трајања света подразумевала је да свет има крај. Отуда уверење да као што се стварање завршило седмим даном одмора, тако се и постојање света завршава другим доласком Христовим после седам хиљада година.[113]

Будући да је раздобље од седам хиљада година истицало крајем XV века – 7000. години од стварања света одговара период од 1. септембра 1491. до 31. августа 1492. године Христове ере – а имајући у виду неповратно опадање Царства, јасно је што су у епоси Палеолога есхатолошка расположења добила на замаху.[114] Уопште, почев од XIV столећа у Европи се појачао страх од краја света.[115] Један од веома значајних и умногоме типичних продуката таквог интелектуалног усмерења јесте и спис Алексија Макремволита поводом оштећења цркве Свете Софије од честих земљотреса.[116] По мишљењу састављача, земљотреси и друге сличне непогоде и невоље, као што су најезде скакаваца, помрачења сунца и месеца, град, пљускови и поплаве река, била су знамења којим је Створитељ наговештавао пропаст света.[117] Наравно, сви поменути догађаји доведени су у везу са сличним библијским призорима који се поглавито налазе у Књизи пророка Данила.[118]

---

[111] Псалам 90, 4.

[112] Друга посланица апостола Петра, 3, 8.

[113] *Ćirković*, Kraj veka – Kraj sveta, 13; *Тъпкова-Заимова – Милтенова*, Историко-апокалиптичната книжнина, 16; *Maksimović*, Telos tou Mesaiona, 147.

[114] *P. J. Alexander*, Historiens byzantins et croyances eshatologiques, Actes du XIIe Congres international d'études byzantines, II, Beograd 1964, 1-8 (=VR, Religiuos and Political History and Thought in the Byzantine Empire, XV, London 1978); *Поляковская*, Портреты, 235.

[115] *Delimo*, Strah na Zapadu, II, 277-278, 295. Такође в. *S. Stanbury*, Visions of Space: Acts of Perception in Pearl and Some Late Medieval Illustrated Apocalypses, Mediaevalia 10 (1984) /1988/ 133-158; *F. Mormando*, Signs of the Apocalypse in Late Medieval Italy: The Popular Preaching of Bernardino of Siena, Medievalia et Humanistica N.S. 24 (1997) 95-122.

[116] Antilepseis, 235-240. Текст је састављен после земљотреса који је био 19. маја 1346. године. В. *Поляковская*, Портреты, 236-238 н. 17.

[117] Antilepseis, 235, 236-237.

[118] *Поляковская*, Портреты, 239. Подробније о значају Књиге пророка Данила в. *Тъпкова-Заимова – Милтенова*, Историко-апокалиптичната книжнина, 19 сл.

Тешко можемо и да замислимо какве су мисли заокупљале оне који су доживели и преживели византијску катастрофу 1204. године. И у овом случају Никита Хонијат је најбољи сведок и очевидац. Он казује о страху Ромеја који су остали у Цариграду, још увек осећајући крај својих груди присуство исуканих латинских мачева и гледајући своју разграбљену имовину. За себе и оне са којима је избегао у Селимврију на Мраморном мору Хонијат каже да су имали утисак да ће подлећи најгорима од зала (τὰ τῶν κακῶν ἔσχατα εἰκάζομεν πείσεσθαι),[119] нечем што наликује на последња времена.

И у волуминозном делу Георгија Пахимера провејава песимистичка нота и спознаја о опадању Византије тако да већ на почетку свог историјског дела истиче тезу о јадном стању у којем се Царство нашло, о претварању историјског процеса у пометњу догађаја (ἡ τῶν πραγμάτων σύγχυσις), што је готово његова идеја водиља.[120] Уопште људи од пера епохе Палеолога нису били утописти јер нису могли да не виде свеопшту кризу коју преживљава стара империја.

Нићифор Григора, не без потиштености и носталгије, казује о занемаривању старих обичаја и наглашава опадање дворског церемонијала у време Андроника III Палеолога. Као својеврсну поенту, он исписује и следеће редове: „Отуда су они мудрији наслућивали известан преокрет и пропаст Царства и крај његових обичаја и његовог поретка. Могло се то још јасније разабрати по царским палатама и оним сјајним здањима, која су сва била развађена и случајном пролазнику су служила као заход и ђубриште. Слично се могло закључити и на основу обичаја и стања у патријаршији, па и по великим и славним грађевинама које су представљали најлепши украс а у исто време и заштиту велике цркве божје мудрости [св. Софија], делом подигнутим од првих твораца, делом што су после складно додате првим грађевинама. Свугде је подједнако узимало маха уништење и пропаст.“[121]

---

[119] Chon. Historia, 617.
[120] Pachym. (F), I, 27; Pachym. (B), II, 12, 257–259. Уп. Культура Византии, III, 281 (*М. В. Бибиков – С. К. Красавина*).
[121] Greg. I, 568. Превод: Виз. извори, VI, 223 (*С. Ћирковић*).

Византијски полихистор је о времену у којем је живео изнео веома неповољну оцену, истичући да је сиромашно мудрим људима и упоредио га је са бесплодном и ничим покривеном пустињом. Према његовом мишљењу, наликовало је Теби у доба разарања Александра Великог. У наше време, истиче Нићифор Григора, има много тога што припада трагедији.[122] Језгровите забелешке филаделфијског митрополита Макарија Хрисокефала, духовника који је средином четрдесетих година XIV столећа боравио у Цариграду, пуне су апокалиптичких визија и савршено се уклапају у Григорине јадиковке.[123]

Са приближавањем византијске цивилизације своме заласку апокалиптичка визија о крају историје се све више ширила међу Ромејима, те есхатолошка литература о свршетку цивилизованог света и о владавини Антихриста доживљава велики успон.[124] Тако се, на пример, позновизантијски аутори неретко обраћају такозваним Сибилиним пророчанствима.[125] Реч је о компилацији предсказања која садржи четрнаест књига и настала је у широком временском распону од II века пре Христа до VII столећа наше ере. Писци који су живели на заласку Византије настојали су да у Сибилиним пророчанствима пронађу тајне о нимало ведрим будућим догађајима.[126] Како је проницљиво примећено, није есхатолошка идеологија довела до неизбежне пропасти старе империје, него је неумитни суноврат ромејске државе створио ту идеологију као спасоносно сидро да би се духовно издржао последњи чин византијске агоније.[127]

Страх од 7000. године код Византинаца није могао да дође до нарочитог изражаја јер је њихово Царство пропало неколико деценија раније. Међутим, зна се да су се и Ромеји прибојавали ове године. Тако је Генадије Схоларије, први цариградски патријарх под турском влашћу, пад Византије довео у везу са 7000.

---

[122] Greg. I, 324. Cf. *van Dieten*, Gregoras, I, 152 n. 79.

[123] Kleinchroniken, 614-617. За основну литературу о Макарију Хрисокефалу в. *Радић*, Време Јована V, 163 н. 170.

[124] *Arveler*, Politička ideologija, 134-135; *Тъпкова-Заимова – Милтенова*, Историко-апокалиптичната книжнина, 58.

[125] ODB, III, 1890-1891 (*F. R. Trombley – A. Kazhdan*).

[126] Chalc. II, 169. Уп. *Поляковская – Чекалова*, Быт и нравы, 256.

[127] *J.-L. van Dieten*, Politische Ideologie und Niedergang im Byzanz der Palaiologen, Zeitschrift für historische Forschung VI-1 (1978) 25 (наведено према *Поляковская*, Портреты, 243).

(=1491/1492) годином једноставно нагласивши да између 1453. и 1492. није нека велика временска разлика.[128]

Загонетни наговештаји

Приликом крунисања Алексија III Анђела 1195. године збио се несвакидашњи догађај о којем пише Никита Хонијат. По изласку из цркве, како је уобичајено, протостратор Манојло Камица је требало да доведе коња василевсу, али се догодило нешто необично. Арапски ждребац се веома узнемирио, очи су му се налиле крвљу, уши укрутиле, ударао јер копитом о тло, пропео се и почео је снажно да рже. Једном речју, као да се прозлио и никако није хтео да прими јахача на себе. Неколико пута је на такав начин осујетио покушаје цара Алексија III Анђела да га узјаше јер се подизао на задње ноге и окретао. Напослетку се ипак некако примирио, зауставио је своју неукротиву жестину и престао је да узвија ногама у ваздуху. Али тек што је василевс скочио на коња и кренуо да га јаше, животиња као да је осетила да су је преварили и да ју је узјахао управо онај коњаник којег није желела да носи. Арапски ждребац је поново отпочео да удара копитима, да се пропиње, да рже из петних жила и није прекидао са непослухом док василевсу није круна склизнула с главе и делимично се разбила. И, најзад, немирни коњ је и самог цара бацио на тле. Довели су другог коња и церемонија је настављена, али је било приметно да круна није била цела и то је протумачено као лош предзнак будућег, односно да по свему судећи неће бити кадар да очува царство и да ће доживети несрећу.[129]

Тугаљив утисак после овог испада није могла да поправи ни једна весела згода која се десила истог дана. У продужетку Никита Хонијат каже да је за царем Алексијем III у процесији међу великодостојницима јахао и његов стриц севастократор Јован Анђео, времешни старац, којем се за време свечане шетње десио сличан неочекивани догађај. Мада нико није дирао коња на којем је јахао, Јовану Анђелу је одједном с главе пао севастократор-

[128] *Никол*, Бесмртни цар, 93.
[129] Chon. Historia, 457-458. Cf. *Brand*, Byzantium, 118.

ски венац. Сви присутни посматрачи су најпре изненађено врис-нули, а онда прснули у смех када је, попут пуног месеца, пред њиховим очима блеснула севастократорова ћела. Јован Анђео, кога је било тешко поколебати, сачувао је прибраност и невољу која му се десила прихватио је са достојанственим миром. У том тренутку он је грохотан смех гомиле престоничког живља схватио као доброћудну шалу и смогао је снаге да се и сам помало осмехује не показујући ни најмање знаке било какве непријатности.[130]

Сто тридесет година касније, поново приликом једног крунисања, десио се непријатан инцидент који није навештавао ништа добро. Радило се о крунисању Андроника III Палеолога, величанственој церемонији која је обављена у цркви Свете Софије 2. фебруара 1325. године. Био је то одређени израз помирења деде и унука и раздобље њихових добрих односа у затишју грађанског рата. Да ни ова свечаност није могла да протекне без испада, који је протумачен као лош предзнак, побринуо се несрећан стицај оклности. Док су оба василевса јахали према цркви Свете Софије, будући да је дан био влажан, коњ старог цара се поклизнуо у блатњавој локви и Андроник II је пао.[131] Доцније се испоставило да су имали право они који су били склони да у томе виде наговештај неповољних догађаја.

Врацбине

У Византијском царству је цветала и магија, то јест веровање да различити предмети, а такође животиње и птице, поседују скривене силе које могу да утичу на људску судбину.[132] Магија је углавном служила двоструком циљу: како да објасни неке од натприродних сила и да на њих утиче или спречи њихово дејство кроз нарочите молитве или амајлије, тако и као помоћ демонима.

---

[130] Chon. Historia, 458-459. О Јовану Анђелу в. *Varzos*, Genealogia, I, No. 90, 641-649.

[131] Greg. I, 373. Уп. *Радић*, Време Јована V, 52-53.

[132] Литература о магији у Византијском царству је велика и наводимо само неке од главних радова: *C. Bruel*, Superstition et magie dans la mentalité religieuse byzantine sous les Paléologues, Mémoire de la Maîtrise d'Histoire, Toulouse 1970; *C. Cupane*, La magia a Bisanzio nel secolo XIV: Azione e relazione, JÖB 29 (1980) 237-262; Byzantine Magic, ed. *H. Maguire*, Washington 1995, 1-177.

Хришћанство је према магији и прорицању имало двојак однос. С једне стране се веровало да свети предмети, као што су мошти или иконе, и светитељи поседују дар да објасне и надзиру натприродне силе. С друге пак стране, традиционална магија је била осуђена и они који су је упражњавали могли су бити и живи спаљивани. Црква се борила против врачбина до краја византијске историје и правила је разлику између светаца који су се ослањали на божију помоћ и чаробњака који су такође поседовали моћ али уз подршку демона.[133]

На пример, веровало се да је могуће убити непријатеља уколико се прободе воштана фигура која га представља а коју је израдио чаробњак. Управо такву људску фигуру прободену ексером кроз груди и са оковима на ногама пронашли су скривену у оклопу корњаче код неког Исака Арона оптуженог за врачбине.[134] Свештеник Димитрије Хлор, оптужен за магију, био је заточен у манастиру Перивлепти седамдесетих година XIV столећа.[135] Монах Јов је у Житију свете Теодоре записао да се епирски деспот Михаило II Анђео под утицајем врачбина заљубио у једну милосницу, по имену Гангрина, па је своју жену Теодору отерао у прогонство.[136]

Гатање су Ромеји вршили и на плећкама јагњета сматрајући да се на основу тога како су испечене може судити о животу и смрти, о рату и миру. Загонетку будућности они су покушавали да одгонетну и помоћу птица, одосно по смеру њиховог летења, по броју кликтаја које испуштају, при чему се парни број кликтаја сматрао срећним, а непарни несрећним, затим по месту одакле су се чули птичји гласови, па је онај спреда наговештавао несрећу, а са стране, напротив, доносио срећу.[137]

У Византији је постојао обичај да се вешају амулети у спаваћим собама и под колевкама новорођенчади, да се над њима

---

[133] ODB, II, 1265-1266 (*A. Kazhdan – F. R. Trombley*).

[134] Chon. Historia, 144-145. Уп. *Поляковская – Чекалова*, Быт и нравы, 170. Такође в. *Greenfield*, Byzantine Demonology, 155 n. 483, 248 n. 816.

[135] MM, I, No. 292, 544-546. Уп. *Поляковская – Чекалова*, Быт и нравы, 258. О Димитрију Хлору в. *Greenfield*, Byzantine Demonology, 94, 158, 178; PLP 12 (1994) No. 30869.

[136] PG, 127, col. 905-908. Cf. *R. Greenfield*, A Contribution to the Study of Palaeologan Magic, Byzantine Magic, ed. *H. Maguire*, Washington 1995, 124. О монаху Јову, писцу Житија свете Теодоре в. ODB, II, 1042 (*R. J. Macrides*).

[137] *Wallter*, Vie quotidienne, 224-225.

изговарају магијска заклињања, да се на дечје вратове стављају амајлије и талисмани. Сматрало се да је то било потребно како би се дете сачувало од зла. Мајке су својој деци око руку и ногу стављале црвене траке или на руке металне прапорце.[138] Амајлије су носили и одрасли људи, па чак и они врло образовани. Тако је Михаило Италик послао једном од својих адресата, лекару, номисму са ликом Константина Великог и његове мајке Јелене, да би га штитила од куге.[139] Да би жетва била што обилнија, требало је за време орања и сејања на плугу написати реч *фриил* (φρύηλ), у чему су модерни истраживачи препознали једног од арханђела – Рафаила.[140]

Данас мора изазвати смех начин на који су Византинци настојали да спрече штету коју им причињавају мишеви. Требало је на папиру написати поруку у којој се мишевима прети на следећи начин: „Заклињем вас, мишеви, који се овде налазите: не наносите ми штету сами и не дозволите другима да то чине. Ја вам одвајам одређено поље. Ако вас још једанпут затекнем овде, кунем се божјом мајком, да ћу вас искидати на седам делова!“[141]

Јован Кинам пише о сујеверици протостратора Алексија Аксуха који је неретко позивао неког Латина, врача веома меродавног у демонским пословима, улазио с њиме у најсрдачније разговоре и саопштавао му своје тајне планове. Тако је, на пример, тражио савет о томе шта да учини да василевс Манојло I Комнин нема деце. С тим циљем он је од овога чаробњака узимао и разне лекарије и није престајао да се бави сличним пословима. Због тога је василевс опет почео да га прекорева и да му приписује лудило. Међутим, Алексије Аксух би се најпре издавао за човека који се покајао, али је касније настављао по старом – поново је себи звао латинског врача и откривао му своје тајне намере.[142] Сујеверни великаш је око 1167. године пао у немилост василевса Манојла I Комнина и живот је завршио у једном манастиру.[143]

---

[138] *Breje*, Vizantijska civilizacija, 264.
[139] *Поляковская – Чекалова*, Быт и нравы, 171.
[140] Исто, 172.
[141] Исто.
[142] Cinn. 267-268.
[143] *R. Guilland*, Études de titulature et de prosopographie byzantines. Le protostrator, REB 7 (1949) 160-161 (=Rechershes sur les institutiones byzantines, I, Berliner Byzantinische Arbeiten, Band 35, Amsterdam – Berlin 1967, 481.

И Георгије Пахимер има интересантну причу о врачбинама и о томе како је никејски цар Теодор II Ласкарис „испитивао" оптужене за чаробњаштво. Под царевим утицајем, није погрешно рећи и притиском, извесни Валанидиотис, василевсов човек који је био незнатног порекла, требало је да склопи брак са Теодором Тарханиотисом, ћерком великог доместика Нићифора Тарханиота и Марте (Марије) Палеологине, старије сестре будућег цара Михаила VIII Палеолога.[144] Обе стране су биле сагласне, а девојци се допао будући младожења који је почео да долази у њену кућу. Међутим, ћудљиви Теодор II Лаксарис је непосредно уочи свадбе одједном променио план и тражио да се млада уда за другог момка, аристократу Василија Каваларија који је био вољан да ступи у брак.[145] Да би прилике постале још више замршене, Василије се није свидео ни девојци ни њеној мајци које су остале наклоњене „првом" заручнику Валанидиотису. Будући да се царска не пориче, венчање Василија Каваларија и Теодоре Тарханиотисе је свечано прослављено 1258. године. Али, догодило се да у првим данима младожења са својом женом није имао било какве телесне контакте. Када је василевс упитао за разлоге таквога понашања, Василије је најпре избегавао да открије праве разлоге, али је на царево упорно наваљивање рекао да је посреди врачбина. То сазнање је одједном у Теодору II Ласкарису пробудило подозрење и у односу на самог себе и у њему је букнуо гнев. Василевс је захтевао да онај ко се послужио мађијом буде сместа откривен. Окривљена је младина мајка Марта Палеологина коју су у оквиру суровог истражног поступка лишили одеће и ставили у врећу заједно с мачкама. Потом су споља убадали мачке које су разјарено забијале нокте својих канџи у сироту жену, па је била принуђена да призна нешто што није урадила. Када су цареви људи увидели да од Марте Палеологине не могу да дознају ништа одређено о тајним врачбинама, у које није ни била упућена, на василевсову заповест су обуставили истрагу.[146] Теодора Тарханиотиса се следеће 1259. године ипак удала за Валанидиотиса који јој се очигледно много више допадао него Василије

---

[144] Pachym. (F), I, 55. Cf. PLP 2 (1977) No. 2057 (Валанидиотис); PLP 11 (1991) No. 27510 (Теодора Тарханиотиса); PLP 9 (1989) No. 21389 (Марта Палеологина).
[145] О Василију Каваларију в. PLP 5 (1981) No. 10037.
[146] Pachym. (F), I, 55-57.

Кавalaрије. Цар Теодор II Ласкарис је у међувремену преминуо док је господар у Никејском царству постао њен ујак Михаило VIII Палеолог.[147]

У покушајима да се објасне османлијски напади на Византију, осим уобичајеног посезања за тумачењем да је то знак божјег гнева због ромејских греха, срећу се и другачија образложења. Тако, на пример, васељенски патријарх Калист склон је да плиму турских насртаја види као исход чаробњаштва, као дело ђаволског безумља.[148]

Демони

У Византијском царству постојао је и страх од злих духова – демона.[149] Одрекавши се веровања да су демони потомци анђела и Каинових кћери, хришћанство је такође одбацило дуалистичку идеју о нествореним демонима који су били ствараоци материјалног света. Бог их је учинио добрим и дао им слободну вољу, али су они због зависти према људима изабрали стазу зла. Демони, који су каткад изједначавани са паганским боговима, насељавали су земљу – нарочито тамна места попут гробница и пећина – и пред људима су се појављивали прерушени у животиње, пре свега у псе и змије, или као лопови. Сигурну и делотворну одбрану од демона представљали су библијски цитати или ругање злим дусима, а прибегавано је и посебним егзорцизмима да би их се опседнуте особе ослободиле.[150] Није на одмет нагласити да је црква учила како се вукова, мора и звезда, куге, глади и ратова треба мање плашити него демона и греха, а смрти тела мање него смрти душе.[151]

[147] Ibid. 155.

[148] PG, 152, col. 1305c. Уп. *Сметанин*, Византийское общество, 221.

[149] *J. Rivière*, Role du démon au jugement particulier chez les Pères, Revue des sciences religiuses 4 (1924) 43-64; *G. Bartelink*, Les démons comme brigands, Vigiliae Christianae 21 (1967) 12-24; *G.D. Müller*, Der Mittagsdämon, Jahrbuch für Antike und Christentum 17 (1974) 95-98; J. B. Russell, Lucifer. The Devil in the Middle Ages, London 1984, 28-51; *J. Chryssavgis*, The Monk and the Demon – A Study of demonology in early Medieval Literature, Nicolaus 13 (1986) 265-279; *Bishop Chrysostomos*, Demonology in the Orthodox Church: A Psychological Perspective, GOTR 33 (1988) 45-61; *Greenfield*, Byzantine Demonology, 3-351; *Dinzelbacher*, Angst im Mittelalter, 23-25.

[150] ODB, I, 609 (*G. Podskalsky – A. Cutler*).

[151] *Delimo*, Strah na Zapadu, I, 34.

У већ поменутом Житију Лазара Галесијског наводи се неколико случајева монаха који су имали велики страх од демона. Црноризац по имену Јован, уздигнутих руку и погледа упртог у небо, једне ноћи у планинском теснацу молио се Богу када се изнебуха појавила крмача са прасићима који су се мотали око његових ногу. Он се толико уплашио да је одустао од молитве и у великом страху хитро напустио то место да се на њега више никада не врати.[152] Други монах, по имену Антоније, извесно време провео је у пећини где су га демони стављали на многа искушења: једном су га гађали камењем, други пут су се обрушили на њега и немилосрдно га тукли, најпосле звали по имену и показивали му разнолике утваре.[153] Сава, трећи калуђер, налазио се у својој монашкој келији када му се учинило да је видео како лопови улазе у манастир. Изашао је и почео да дозива сабраћу, али су лопови тобоже одмах постали невидљиви. Сава је схватио да то нису људи него демони и потпуно ужаснут почео је да се тресе од страха.[154]

Занимљиву епизоду у којој се појављују демони саопштава Никита Хонијат. Једном приликом се извесни Михаило Сикидитис, астролог и врач, посвађао у јавном купатилу са неколицином људи који су тамо дошли да се окупају. Сви они су отишли у друге просторије, али су убрзо у ужасном страху почели да истрчавају газећи један другог. У жељи да се освети, Михаило Сикидитис је наводно позвао у помоћ демоне и из вреле воде се појавио некакав човек, црњи него смола, који је почео да гони купаче ударајући их ногом у задњицу, недајући им времена чак ни да се обуку.[155] О овом догађају су кружиле многе приче и ни код кога се није јавила било каква сумња у њену истинитост. Михаило Сикидитис је признао кривицу и био је лишен вида.[156] На другом месту Никита Хонијат за демоне каже да су ћелави, мајушни и да имају дивљи поглед.[157]

---

[152] Acta Sanctorum, Novembris, III, Bruxelles 1910, No. 44, 523.
[153] Ibid.
[154] Ibid. No. 48, 524. Најсрдачније се захваљујемо госпођи Алис-Мери Талбот која нам је скренула пажњу на ове податке из Житија Лазара Галесијског.
[155] Chon. Historia, 149.
[156] *Поляковская – Чекалова,* Быт и нравы, 171.
[157] *Magoulias*, City of Byzantium, 382 n. 422 са навођењем извора.

Према вестима Георгија Пахимера, никејски цар Теодор II Ласкарис је веровао да је почетак његове епилепсије био повезан са демоном из магије (ἐκ μαγγανείας δαιμόνιον).[158] Нићифор Григора наводи да је цариградски патријарх Јован XIV Калекас у току грађанског рата четрдесетих година XIV столећа обећао награду ономе ко ликвидира узурпатора Јована Кантакузина отровом или егзорцизмом и демонским врачбинама.[159] Исти писац такође износи веровање да демони који су дозвани приликом призивања духова умрлих уколико им се нареди наносе штету људима.[160] Демоне помињу и Евстатије Солунски,[161] Јован Кантакузин,[162] Манојло Палеолог,[163] Леонтије Махерас.[164]

Чудновате појаве

Византинци су били склони да са детињом наивношћу верују у чудеса тако да цркви није било тешко да своју паству убеди у њихово постојање.[165] На пример, Ромеји су били убеђени да уколико се у зубима држи реза којом се затварају врата храма Свете Софије човек може да се избави од отрова.[166] Такође се веровало да статуе шеснаест уличних чистача постављене за владе Лава VI Мудрог (886-912) ноћу заиста напуштају своје постаменте и мету улице да би се ујутру вратиле на своја места.[167]

Никита Хонијат описује једно чудо у Солуну који су у августу 1185. године заузели Нормани и не само страховито опљачкали него и масакрирали знатан део живља, неке становнике чак и у солунским црквама. Ромејски историчар с гнушањем бележи како су Латини миро које је истицало из гроба славнога мученика Димитрија захватали лонцима и зделама, мазали њиме своју

[158] Pachym. (F), I, 53. Cf. *Greenfield*, Byzantine Demonology, 246-247.
[159] Greg. II, 607. Cf. *Greenfield*, Byzantine Demonology, 247.
[160] *Greenfield*, Byzantine Demenology, 247.
[161] Eustazio di Tessalonica, 6, 124.
[162] На пример в. Cant. I, 14; III, 100.
[163] Funeral Oration, 131.
[164] Makhairas, I, 524, No. 532.
[165] *Поляковская – Чекалова*, Быт и нравы, 167.
[166] *Walter*, Vie quotidienne, 210.
[167] Ibid. 218; *Поляковская – Чекалова*, Быт и нравы, 168.

кожну обућу и без било каквог уважавања га употребљавали у сврхе за које се обично користи уље. Међутим, миро као да је текло из непресушног извора, појављивало се у чудесном изобиљу да су и сами варварски Нормани признавали ту појаву за чудо.[168] Занимљиво је напоменути шта се наводно десило са култом светог Димитрија, заштитника града Солуна. Никита Хонијат записује да су вођи бугарских устаника Петар и Асен раширили вест како Свети Димитрије није више желео да буде са Ромејима него је напустио Солун и дошао међу Бугаре. При том је наводно и једна чудотворна икона стигла из другог града Византије, што је представљало силан подстрек за устанике.[169]

Необична знамења, која су могла да узнемире Византинце и можда чак посеју одређену бојазан међу њих, појавила су се 4. септембра 1187. године, а помиње их Никита Хонијат. Он каже да су тада звезде биле видљиве у току дана, ваздух је био усталасан, а око сунца су се могле видети некакве необичне појаве у виду светлих кругова, тако да ни његова светлост није била чиста и сјајна него бледа.[170] Ове наводне промене на унцу су могле да унеколико онеспокоје и забрину Ромеје који су, као и сви народи од памтивека имали посебан однос према Сунцу. О томе на нарочит начин казује и једна византијска загонетка:

> Под мојом је командом све што се види,
> чете силне, али без икаквог реда.
> Огањ носим, непобедиво оружје,
> у царску ложницу слободно улазим
> чак и кад се деси чврсто закључана.[171]

---

[168] Chon. Historia, 305-306.

[169] Ibid. 371. Уп. История на България, III, 119 (*Д. Ангелов*).

[170] Chon. Historia, 384. За датовање в. Niketas Choniates Erläuterungen zu den Reden und Briefen nebst einer Biographie von *J.-L. van Dieten*, Berlin – New York 1971, 77.

[171] *Миловановић*, Византијске загонетке, 91-92, бр. 135. То је, заправо, само први део загонетке чије је решење сунце. Остатак гласи:

Име моје од пет слова сачињено,
има збир што поклапа се с бројем оних
светих боговидних очева никејских,
који уз садејство божје у Никеји
сасекоше безбожнике мачем вере.

Ако хтеднеш прво слово да одсечеш,
прочитаћеш име животиње страшне.
Ако пак наставиш, па још једно скинеш,
змије ме имају и некоје звери.
Све ти рекох, ти сад само име нађи!

Збир бројних вредности свих слова у речи ἥλιος износи 318, што је по традицији број светих отаца који су учествовали на Првом васељенском сабору у Никеји 325. године. За ово објашњење в. *Миловановић*, Византијске загонетке, 152.

Неопходно је нагласити да се став према свему што изгледа натприродно може протумачити као колебање између разумног, природног објашњења, спонтане, побожне афирмације и подозрења у ђаволово лукавство и ђаволову превару.[172]

Француски ритер Роберт од Кларија такође има једну занимљиву причу коју насловљава као чудо. Он је забележио да су у Цариграду постојале две женске статуе изливене од бакра и урађене веома вешто, природно и лепо да се не може и описати. Свака од њих је била висока не мање од двадесет стопа. Једна од фигура је руком показивала ка Западу и на њој су биле исписане речи: „Са Запада ће доћи они који ће освојити Константинополис." Друга статуа је наводно руком показивала на ђубриште и имала натпис: „Тамо ће бити бачени."[173] Модерни истраживачи верују да су фигуре које наводи Роберт од Кларија по свој прилици бронзана статуа богиње Атине и, вероватно, златна статуа Ромула. Што се тиче натписа, они сведоче о распрострањености таквих предсказања, сачињених *post eventum*, међу западним ритерима, с једне, и снажној пропаганди, с друге стране.[174]

Необичан догађај описује Георгије Пахимер који каже да су једне вечери, у мају 1265. године,[175] дошли цареви људи да одведу осуђеног патријарха Арсенија у прогонство. Стари духовник се са подвижничким миром најпре помолио Богу, а онда је спремно кренуо из цркве. Тада се десило чудо: небо које је до тог тренутка било савршено чисто, одједанпут су прекрили густи облаци и почела је јака киша са градом. Муње су парале ваздух, док су заглушујући громови непрестано тутњали. Невреме је потрајало све док свргнути патријарх Арсеније није са пратиоцима стигао до манастира. Ту су провели следећи дан, а увече су на рибарској лађи отпловили према једном острву у Мраморном мору, на домак Кизика, где је византијски првосвештеник живео под стражом и никоме није било дозвољено да га посети.[176]

---

[172] *Хојзинга*, Јесен средњега века, 335.
[173] Robert de Clari, XCI, 190-191.
[174] *Заборов*, Завоевание, 153 п. 352.
[175] За датовање в. *Failler*, Chronologie, II, 155-164.
[176] Pachym. (F), II, 353-355.

Каталански хроничар Рамон Мунтанер говорећи о византијском приморском граду Радосту на трачкој обали Мраморног мора описује једну несвакидашњу појаву у тамошњем заливу. Он каже да се ту увек среће један крвави траг, као некаква мрља величине прекривача за бродску палубу, који некад бива већи некад мањи. Тај залив је непрестано испуњен траговима свеже крви која се ни на једном другом месту не може срести. Морнари који туда плове узимају је као реликвију и носе је од једног до другог краја света. Каталански писац објашњава да је то крв одојчета која је на том месту проливена и додаје да је тако било од давнина до данас, а биће и убудуће. Да би неповерљивије међу својим читаоцима убедио у веродостојност приповести, Мунтанер истиче да је све то чиста и света истина, зато што је и сам био у прилици да властитим рукама дотакне крв у заливу.[177] У покушају да одгонетну ову причу каталанског војника и пустолова, научници су склони да верују да је, у ствари, реч о нагомиланим инфузоријама,[178] хетерогеној групи ситних организама који се појављују у органској материји у распадању, у устајалој води и слично.

Нићифор Григора има занимљиву причу из времена уочи избијања грађанског рата између Андроника II и Андроника III Палеолога. У ноћи 7/8. марта 1321. године велики логотет Теодор Метохит се налазио на свеноћном бдењу са монасима у његовој задужбини Христовом манастиру Хори. Нићифор Григора, који је и сам пратио божију службу, сведочи да се одједном зачуло некакво рзање и присутни су се видно узнемирили будући да је била глува ноћ и нигде у близини није било никаквог коња. У страху и пометњи питали су један другог шта би то могло да значи. Још се није стишало узбуђење када се поново разлегло рзање, али овога пута гласније тако да га је чуо и василевс Андроник II Палеолог који је упутио свог човека по објашњење. Установљено је да се рзање могло чути једино од коња који је био представљен на зиду једне од црквица дворског комплекса. Увек расположен и духовит, Теодор Метохит је на царево питање

[177] Muntaner, Crònica VI, No. 217, p. 50.

[178] *G. Schlumberger*, Expédition des „Amulgavares" ou routiers catalans en Orient de l'an 1302 à l'an 1311, Paris 1902, 173.

одговорио да рзање коња наговештава поход Византинаца против Турака који пустоше малоазијске поседе. Међутим, Андроника II није умирио овакав одговор, па је опет послао човека који је изразио његову недоумицу. Уз то, стари цар је не без забринутости нашао за сходно да подсети великог логотета како старе приче казују да је тај коњ рзао када је василевсов отац Михаило VIII Палеолог решио да ослободи Цариград од Балдуина II Куртенеа. Латински цар, уплашен истоветним рзањем, схватио је да је то за њега лош предзнак, што се убрзо и показало. Сада је Метохит био затечен и поручио је да ће размислити и у току сутрашњег дана дати одговор василевсу. Следећег јутра велики логотет је дошао код цара, али нико није знао о чему су они том приликом разговарали. Изгледа да су гледали неке књиге пророчанстава у којима су непознати аутори затамњено и загонетно казивали о будућности. Затим су урадили астрономске прорачуне уз чију помоћ људи сазнају кретање звезда и домишљају се о ономе што ће се десити. Из свега су извукли закључак да треба очекивати непријатељске нападе, смутње у држави Ромеја и опасност за царску власт. Приметно узнемирени и брижни, они нису ни сањали да ће млади василевс Андроник III бити узрок свему томе. Једноставно, Бог је то сакрио од њих. Вративши се из царске палате, Теодор Метохит је био врло потиштен и дубоко утонуо у мисли о будућности. Дуго ни са ким није проговарао ни речи док су чланови његове породице, навикли да га виде другачијег, очекивали да им саопшти нешто пријатно и весело. На крају је Метохитова супруга изгубила стрпљење, али ипак није смогла снаге да сама започне разговор него је подстакла своју кћи. Она се обратила оцу уз објашњење да његови најближи настоје да му олакшају бреме брига које су га очито биле притисле. Напослетку, и Теодор Метохит се откравио и почео је да прича како велике невоље прете Царству. Очекивао се напад непријатеља, али се није знало одакле ће, с мора или копна, Византији донети силан метеж. Изрекавши то, велики логотет је опет заћутао као да је био поражен тежином изговорених речи. Затим је, потпуно клонуо, кренуо у спаваћу собу, али дуго није могао да заспи. Сутрадан га је лично посетио Нићифор Григора, који не пропушта прилику да каже како је Метохит за њега пуно учинио, опходећи се према њему на исти начин као према властитој деци,

хвалио га је код цара и сматрао наследником његове учености. Григора је покушао да свог учитеља увери да упркос наступајућим невољама задржи пређашњи ведар дух.[179] Добро је познато да је убрзо после ових догађаја Византија потонула у заморни грађански рат у којем су на супротним странама стајали деда Андроник II и његов унук Андроник III Палеолог.

О једном великом чуду казује и баварски ратник Јохан Шилтбергер. Он каже да се чудо десило у време док је био заробљеник султана Бајазита I, што значи у последњем десетлећу XIV или на самом почетку XV века, пошто је османски владар у бици код Ангоре, у јулу 1402, и сам постао заробљеник монголског освајача Тимура. Чудо се збило у граду Самсуну, који се некада називао Амисос, смештеном на малоазијској обали Црног мора.[180] Турци су овај град освојили још 1214. године,[181] и од тада су га непрестано држали али је у њему живело и византијско становништво. Јохан Шилтбергер бележи да је око града дошло толико пуно змија да су прекриле оближњу равницу. Део змија је дошао с мора, а део с велике планине. Сакупљале су се девет дана пре него што су започеле међусобни бој, а за то време нико се није усуђивао да излази из града у страху од толиких гмизаваца, премда оне нису учиниле ништа лоше ни људима ни животињама. Због тога је и тамошњи господар заповедио да се ништа не предузима против змија уз образложење да је све то било знамење свемоћног Бога. Десетог дана змије су се сукобиле и борба је трајала од јутра до заласка сунца. Управник града је наредио да се отворе врата и да мали војни одред изађе како би посматрао рат водених и планинских змија. Показало се да су змије дошле с мора биле у дефанзиви у односу на оне које су сишле с планине. Следећег дана намесник је лично на коњу изашао да провери да ли су гмизавци још увек у равници. Затекао је само страшно попориште, сада већ сасвим мирно и безопасно, па је наредио да се сакупе и преброје убијен рептили. Ако је веровати Јохану Шилтбергеру, било је чак осам хиљада мртвих

---

[179] Greg. I, 302-312. Cf. *van Dieten*, Gregoras, II-1, 133-136 n. 38-55.

[180] О граду Амисосу, односно Самсуну в. *A. Bryer – D. Winfield*, The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos, Washington 1985, 92-95.

[181] ODB, I, 78 (*C. Foss*).

гмизаваца![182] Међутим, када су бројке у питању, чини се, баварски ратник није баш много поуздан. Тако, на пример, он бележи да се у бици код Ангоре борило укупно три милиона људи, милион четири стотине хиљада на турској и милион шест стотина хиљада на монголској страни![183] Наравно, сувишно је и напомињати да је реч о претераним бројкама. Добро је познато да су средњовековни писци имали много муке са оваквим бројкама, чак и када су здушно настојали да буду сасвим прецизни. Уосталом, претеривања у броју учесника и погинулих у биткама и ратовима честа су код свих народа и својствена су свим епохама.[184] Заповедник Самсуна је наредио да се ископа једна рупа и да се у њу баце све убијене змије, а одмах је известио и султана Бајазита I о чуду које се десило. Османски емир је благонаклоно примио посланство и пораз морских змија је протумачио као божији знак да ће владар Османлија, моћан на копну, ускоро постати и силан господар на мору.[185]

Баварски пустолов описује још једно чудо које се односи на гласовити манастир Свете Катарине на Синају.[186] Он истиче да у њему живе грчки калуђери који не пију вино и не једу месо јер су потпуно усредсређени на божија правила и непрекидно посте. Будући да у манастиру имају многобројна кандила троше и много маслиновог уља, за храну и осветљење, али га имају у изобиљу због једног чуда божијег. Када маслине сазру, све птице из околине се скупе и свака од њих носи у кљуну гранчицу маслине и спушта је у манастир Свете Катарине. Донесу их толико много да их има довољно и за јело и за осветљење. То што раде те птице, завршава видно импресионирани Шилтбергер, једно је велико чудо божије.[187]

---

[182] Schiltberger, 33-34.
[183] Ibid. 44.
[184] Гуревич, *Кашегорије*, 75.
[185] Schiltberger, 33-34.
[186] За основне податке о овом манастиру в. *A.S. Atiya*, The Monastery of St. Catherine in Mount Sinai, Cairo 1950, 13-55; *J. Galey*, Sinai und das Katharinen Kloster, Stuttgart – Zürich 1979, 11 sq.; *A. Paliouras*, The Monastery of St. Catherine on Mount Sinai, St. Catherine's Monastery at Sinai 1985, 7 sq.; *J. Kamil*, The Monastery of Saint Catherine in Sinai. History and Guide, Cairo 1991, 1-91.
[187] Schiltberger, 103.

XI СТРАХ ОД БОГА
(Поглед искоса)

Временски смештен, такорећи укљештен између антике и ренесансе – двају раздобља чудесног сјаја и великог узлета цивилизације – средњи век није био миљеник историје. Напротив, он је незаслужено потцењен и на неки начин је постао њено пасторче,[1] тако да је у историјској свести изједначен са својеврсним мрачним тунелом у којем се човечанство заглибило и задржало хиљаду година. Ову неодмерену, неумесну и, у крајњој линији, нетачну оцену, која је налик на неопозиву пресуду, најпре су изрекли хуманисти,[2] а онда је на особен начин потврдили и француски просветитељи. И, напослетку, следбеници вулгарног марксизма као да су се утркивали и нису желели да изостану, па су се са посебном жестином обрушили на средњовековље, посматрајући га као епоху назадњаштва и учмалости.

Истина, и поједини средњовековни људи – наравно, пре свега је реч о учењацима, односно танком слоју оновременог друштва – били су свесни одређене интелектуалне инфериорности у односу на велике мислиоце античког света. Тако, на пример, Ајнхард, животописац Карла Великог, истиче своју недовољну обдареност и поручује читаоцима да не поседује речитост једног Цицерона према коме изражава истинско дивљење.[3] Не можемо порећи да у оваквом ставу има и монашке снисходљивости, али засигурно и спознаје о властитој инфериорности. И у византијском свету имамо један сличан пример. Ромејски свезнадар Теодор Метохит истиче да су му његове студије омогућиле да спозна да су велики људи у прошлости све исказали до савршенства тако да нису ништа оставили за нас. Он истиче да свако ко се не диви двојици великана античке филозофије Платону и

---

[1] *J. Le Goff*, Pour un autre Moyen Age. Temps, travail et culture en Occident: 18 essais, Paris 1977, 7 sq.; *R. Pernoud*, Pour en finir avec le Moyen Age, Paris 1977, 6-14, 142-151; *Е. В. Гутнова*, Средновековье: место в европейской цивилизации, Средние века 53 (1990) 21-43; *Гуревич*, Категорије, 17 сл.

[2] *Th. Mommsen*, Petrarch's conception on the „Dark ages", Speculum 17 (1942) 226-242; *H. Weisinger*, The Renaissance Theory of the Reaction against the Middle Ages as Cause of the Renaissance, Speculum 20 (1945) 461-467.

[3] Einhard: Život Karla Velikog, prev. *Z. Sikirić*, Zagreb 1992, 52.

Аристотелу не изгледа као уман човек.[4] Поменути однос средњовековља и антике најживописније одсликава чувена изјава Бернара из Шартра, познатог француског схоластика из прве половине XII столећа. Свестан величине античких филозофа и неоптерећен таштином, он је изустио следећу оцену: „Ми смо патуљци који су се попели дивовима на рамена. На тај начин видимо више и даље од њих, али не зато што смо оштријег вида или виши растом, већ стога што нас они носе увис и уздижу својом горостасном висином..."[5] Међутим, ово искрено признање, које је у средњовековном периоду наишло на велики одјек, не може бити употребљено као доказ подређености средњег века у односу на друга историјска раздобља, пре свега антику и ренесансу.

Упркос чињеници да су савремени истраживачи – научници друге половине XIX и XX столећа – у знатној мери разбили негативне судове о добу које означавамо као *medium aevum*, оцене проистекле из необавештености и једностраних тумачења, и у наше време извесна сенка прекрива средњи век. То је само још један од доказа да се заблуде и предрасуде веома тешко искорењују. И данас, наиме, када се помене средњи век, прве асоцијације – нешто налик на Павловљев рефлекс! – крећу се у распону омеђеном појмовима као што су: мрак, суровост, примитивизам, верска затуцаност. Пред очима се готово несвесно помаљају неустрашиви оклопници, велелепне богомоље на чијим куполама блистају сјајни крстови, марљиви писари који на коленима држе књиге и исписују калиграфска слова, дворске свечаности наглашеног сјаја и церемонијалне укочености, калуђери без остатка предани Богу који поју црквене химне, али и мемљиве подрумске одаје добро чуваних замкова у којима тамнују брадати и безуби заточеници (погубни учинак скорбута!) чија су тела искривљена костобољом, излокани друмови које пролећне или јесење кише претварају у гњецаве каљуге, губавци који тумарају од једног до другог града, тешко проходне шикаре и бескрајне мочваре – легла маларије и других болештина против којих се средњовековни човек борио с муком и ретко излазио као победник.

---

[4] *В. Татакис*, Историја византијске филозофије, Врњачка Бања 1996, 254.

[5] *S. C. Ferruolo*, The Origins of the University: The Schools of Paris and Their Critics, 1100-1215, Stanford 1985, 154; *J. Le Goff*, Intellectuals in the Middle Ages, Cambridge Mass. – Oxford, 1993, 12.

Међутим, мора се признати, у једноме су били у праву и хуманисти, и француски просветитељи и њихови многобројни следбеници, као и истраживачи који су наступали са позиција унеколико упрошћеног марксизма: средњи век је, нема сумње, био епоха неизмерног утицаја цркве! Марксисти су нарочито наглашавали тај утицај, сматрајући га пресудним, а његову снагу су вредновали до сржи огољеном паролом: „Религија је опијум за народ!". У средњем веку се веровало у Свевишњег као творца свега, а из веровања у његову моћ проистицао је и човеков страх од Бога, за који дански мислилац Серен Кјеркегор каже да је „вртоглавица слободе".

Хришћански појам Бога је настао као средњи пут између паганске идеје о боговима као „старијој људској браћи", бесмртним али подложним људским страстима, и источних веровања о трансцендентном Богу, потпуно различитом од човека.[6] Отуда и неки од његових епитета са префиксом „не" („онај који нема почетка", „онај који се не може схватити"), али и префиксом „све" који подразумевају свемоћ и свезнање (сведржитељ, на пример).[7] У политичкој сфери у Византији Бог је сматран као заштитник и чувар Царства, а поготово његових владара.

Несумњива је чињеница да је средњовековни човек имао посебан однос према Богу. Страх од Бога, и уопште однос Свевишњег и човека, велике су не само теолошке и филозофске него и социолошке и психолошке категорије, о којима се могу написати многобројне студије и књиге. У богословским речницима овај феномен се језгровито објашњава тако што се наглашава да се страхом божјим назива оно стање у којем човек није у неком безглавом страху пред неким моћником већ реално сагледава и процењује

---

[6] О овом сложеном питању постоји огромна литература, али ми ћемо се ограничити само на неколико важнијих радова. В. *R. Leys*, l'image de dieu chez Saint Grégoire de Nysse, Paris 1951, 19-140; *G. L. Prestige*, God in Patristic Thought, London 1952 , 1-301; *R. A. Norris*, God and World in Early Christian Theology. A Study in Justin Martyr, Irenaeus Tertullian and Origen, London 1966, 1-147; *L. G. Patterson*, God and History in Early Christian Thought. A Study of Themes from Justin Martyr to Gregory the Great, London 1967, 1-153; *F. M. Young*, Insight or Incoherence? The Greek Fathers on God and Evil, Journal of Ecclesiastical History 24 (1973) 113-126; *W. R. Schoedel*, Enclosing, not Enclosed: The Early Christian Doctrine of God, Early Christian Literature and the Classical Intellectual Tradition. In Honorem Robert M. Grant, Paris 1979, 75-86; LM 4 (1989) 1581-1583 (*L. Scheffczuk – R. Schenk*) /са библиографијом/; *Y. Torisu*, Gott und Welt. Eine Untersuchung zur Gotteslehre des Irenäus von Lyon, Nettetal 1991, 10-249.

[7] ODB, I, 857 (*G. Podskalsky – A. Kazhdan*).

чињенице. У исто време то је и један од начина на који се Богу исказује поштовање.[8] Није без значаја ни истаћи да је један од мотива хришћанске етике – не пресудних, како се обично наглашава![9] – такозвани страх од Божјег суда. Сматра се такође да страх божији уопште означава једну од човекових врлина и обавеза и да стога поседује разна значења. Пре свега то је бојазан од божије казне, као најнижи степен врлине страха божијег. Потом је то задивљеност, страх, ужас пред величином догађаја, затим богобојажљивост и богобојажљиви живот и, најзад, савршена чистота и светост живота, као највиши ступањ божијег страха који се простире до одсутности страха божијег, до његовог поистовећивања са најсавршенијом синовљевом љубављу према Богу.[10]

Према неким схватањима, страх од Бога подразумева читав сплет психолошких реакција које код верника стварају душевну несигурност и наводе га да се боји божанства из најмање два разлога. Први се односи на његову светост, а други проистиче из једноставне чињенице да Бог, који управља свим збивањима, истовремено сасвим непосредно одређује и човекову властиту судбину. Субјективни моменти долазе до изражаја када је верник свестан сопствене кривице због тога што је прекршио нека од верских начела и да га због тог греха Бог може казнити. Отуда и добро познато уверење да су поједине природне појаве и елементарне непогоде израз божије воље која руководи светом.[11]

Порекло страха Божијег

Поједини мислиоци су одавно упозорили на једноставну – можда помало и поједностављену – чињеницу да је осећање зависности основ религије.[12] У сваком случају може се рећи да је стара теорија о њеном пореклу из страха. Тако је, између осталих, и епски песник Публије Папиније Стације, који је рођен

[8] Biblijski leksikon, izd. Kršćanska sadašnjost, Zagreb 1972, 303.
[9] Isto 318.
[10] Полный православный богословский энциклопедический словарь, Санктпетербург 1913, 2122 (=VR, London 1972). Такође в. ThEE 11 (1967) 1189-1190 (*L. D. Georgopoulou*).
[11] *O. Mandić*, Leksikon judaizma i kršćanstva, Zagreb 1969, 462-463.
[12] *Fojerbah*, Suština religije, 63.

у Напуљу а највећи део живота провео у Риму, још у I веку записао: „Страх је први на свету створио богове!" С друге стране, Цицерон примећује да нико чијој је побожности извор страх није побожан. Мада се не може оспорити да игра велику улогу у религиозном искуству које човек има у сусрету са транцедентним, страх ипак није једина владајућа реакција на тај сусрет.[13] Другим речима, страх није потпун ни довољан разлог за објашњење религије.[14] У покушајима да се ово сложено питање бар донекле разреши може се поћи од односа античке филозофије према вери у богове. Онда када је постала критички настројена према религији, античка филозофија је „открила" да су богови створили страх. Такав однос је касније био почетак свих материјалистичких ставова о постанку религије уопште, почевши од оног најпознатијег да је човек створио религију јер је осећао страх.[15] С друге стране, тешко је порећи истину да је страх најпопуларнија и најупадљивија појава осећања зависности.[16]

Неопходно је нагласити да је религиозно осећање у свим религијама амбивалентно, односно да нуминозно има два вида. Један проузрокује страх, чак и ужас, док други има својство да снажно привлачи.[17] Психолошки израз ове амбиваленције је да се у религиозном осећању сучељавају опречне емоције: страх и љубав, бекство и предавање. При том је страх реакција на страшни, непојамни и премоћни вид трансцендентног – tremendum, а љубав и преданост реакција на онај део који привлачи и мами – fascinosum. У начелу, религија не би требало да се исцрпљује у равни догме, односно учења, већ је пре свега треба гледати као реакцију на провалу трансцендентног.[18] Ипак, за човека је Бог био и остао нешто непојамно, недокучиво, страшно. Отуда је сасвим разумљиво да се у нуминозно доживљавање Бога увлачи и људски страх. Добро свестан сопствене немоћи и ништавности, у које се свакодневно уверавао, човек дуго није налазио други приступ Богу

---

[13] *Јеротић*, Страх и религија, 101 сл. (=Старо и ново у хришћанству, 30 сл.).
[14] *Fojerbah*, Suština religije, 68.
[15] *Јеротић*, Страх и религија, 101 сл. (=Старо и ново у хришћанству, 30 сл.).
[16] *Fojerbah*, Suština religije, 64.
[17] *R. Otto*, Sveto. O vanrazumskom u pojmu božanskog i njegovom odnosu prema razumskom, Sarajevo 1983, 31-39, 56-66. Уп. *Јеротић*, Страх и религија, 102 (=Старо и ново у хришћанству, 31).
[18] *Јеротић*, Страх и религија, 102 (=Старо и ново у хришћанству, 31).

до приступ кроз страх. Уколико је старозаветни, али и новозаветни, човек више био оптерећен осећањем властитог греха, утолико је више његов однос према Богу носио обележје страха. При том су релативно праведни и чисти људи пред Свевишњим осећали мање страх, а више страхопоштовање.[19]

Да би човека пренуло из стања духовне безосећајности, нехајности у односу на свој религиозно-морални живот, хришћанство је грешнику ставило на увид слику вечитих загробних мука. На тај начин га је веома јасно упозорило на могућност да доживи жалосну судбину, и у њему побудило разумљиво осећање страха. Према учењима хришћанских богослова, претња вечним мукама која је за последицу имала појаву трепета, често је бивала спасоносна за човека. Наиме, осећање страха могло је да буде почетак коренитог и потпуног преображаја који се неретко очитовао у промени начина живота верујућих у Христа.[20] Уколико хришћанин непрестано буде избегавао зло из страха и ако буде чинио добро у нади да ће за то бити награђен, сјединиће се с Богом. У том случају га нико неће моћи одвојити од Христове љубави и он ће волети да чини добро не из својеврсног „користољубља“ већ ради самог добра.[21] Како подучава новозаветна порука: „У љубави нема страха, него савршена љубав изгони страх, јер страх има казну; а ко се боји није дошао до савршенства љубави.“[22] Хришћански оци нарочито истрајавају на томе да добро дело мора бити ненаметнуто и драговољно, а не невољно и изнуђено.[23] Предочени путоказ за једног верника, готово углачан до формуле, исувише је савршен да би издржао пробу свакодневног живота који је по много чему замршенији и разуђенији.

Према званичном учењу хришћанске цркве, код верујућих из етичких разлога никада не може да дође до потпуног превладавања страха. Добро се зна да кроз историју није постојала ни једна верска заједница – јеврејска, хришћанска или муслиманска – која у страху није видела један од битних елемената за одржавање морала. Хришћанска црква није без разлога одувек оштро

[19] Исто. Такође в. *Dinzelbacher*, Angst im Mittelalter, 16-23.
[20] *Зарин*, Аскетизм, 168.
[21] Исто, 171.
[22] Прва посланица Јованова 4, 18.
[23] *Зарин*, Аскетизм, 174.

нападала оне који су изражавали сумњу у пакао. Оставићемо по страни недоумицу да ли је то чинила само у верском убеђењу или, напротив, с намером да вернике што дуже држи у страху од пакла. Кроз читав средњи век било је неупоредиво више оних који су се бојали пакла после смрти, него оних који уопште нису веровали у Бога. Можда је и послушност народа према цркви, па делимично и према државној власти, била добрим делом заснована на овоме страху.[24]

У неким разматрањима о коренима и суштини религије постоји гледиште које се умногоме своди на следећу оцену: када човек не би умирао, када би живео вечито, када, дакле, не би било смрти, онда не би било ни религије.[25] Полазећи од таквих ставова, и хришћанско учење према којем је Бог створио човека може се особеном интелектуалном акробатиком окренути наглавце. Другим речима, Бог није створио човека по свом лику него је, напротив, човек створио Бога по свом лику.[26] Отуда се може утврдити да без Бога вера у бесмртност нема свог ослонца, свог почетка, своје основе и свог тла, укратко – нема принципа. Без Бога човек не може замислити бесмртност.[27] Међутим, ваља нагласити да су изречена начела била далека поимању огромне већине средњовековних људи.

Библијска исходишта

Нема сумње да је у средњем веку постојала огромна разлика између високог богословља, с једне, и распрострањене верзије хришћанства коју су припадници парохијског свештенства подастирали својој пастви, с друге стране.[28] Учени теолошки трактати у којима су водећи духовници међусобно полемисали, као и њихови апстрактни, па и сувопарни – а у сваком случају езо-

[24] *Јеротић*, Страх и религија, 122 (=Старо и ново у хришћанству, 52).
[25] *Fojerbah*, Suština religije, 71.
[26] Isto, 224.
[27] Isto, 300-301.
[28] *А. Я. Гуревич*, Популярное богословие и народная религиозность средних веков, Из истории культуры средних веков и возрождения, Москва 1976, 65-66 (=*A. Gurevič*, Problemi narodne kulture u srednjem veku, Beograd 1987, 239).

теријални аргументи! – били су ван зоне поимања не само обичног света него и знатног дела нижег клира и монаштва. Успех проповеди је у великој мери зависио од тога да ли ће свештеници у обраћању верницима умети да савладају тај големи јаз. С друге стране, неопходно је нагласити да је утицај живе речи на простодушан и неук дух био веома снажан.[29]

Све црквене службе, посебно оне које су обављане у дане хришћанских празника, одликовали су театралност, мистична достојанственост и церемонијална узвишеност. Никола Кавасила, византијски богослов из XIV столећа, описао је чин уношења часних дарова у олтар. Он наглашава да свештеник, пошто заврши громогласни славоспев Богу, корача према даровима и испуњен пијететом их подиже, па се онда лагано креће. Уз достојанствен и помало усиљен ход он их носи по цркви и потом свечано и мирно улази у олтар. Истовремено, побожно усредсређени верници певају и клањају се пред духовним пастиром молећи да при уношењу дарова помене и њих. Као незаобилазни део црквеног мизансцена не недостају ни кандила ни смоласта миришљавост тамјана.[30] Ван било какве сумње, оно што се одигравало имало је огромно дејство на вернике, поготово због чињенице да су се они осећали учесницима узвишене и свечане церемоније.[31] Уз то, поједини натписи у црквама су паству непосредно и недвосмислено позивали на богобојажљивост. Тако се, на пример, у базилици Светог Ахилија на Малој Преспи могло прочитати:

> Гледајући постоље трпезе господње
> стани дрхтећи, човече, и дубоко се клањајући.
> Јер Христос се ту приноси на жртву сваки дан
> и сви одреди бестелесних анђела
> чинодејствујући окружују га у страху.[32]

Будући да се у Библији у много наврата и на различите начине помиње страх од Бога допуштено је веровати да трепет пред Свевишњим није био занемарљив део уобичајених порука које

---

[29] *Хојзинга*, Јесен средњега века, 11, 256.
[30] PG, 150, col. 420.
[31] *Поляковская – Чекалова*, Быт и нравы, 241.
[32] *Н. Радошевић-Максимовић*, Један епиграм из базилике Св. Ахилија на Малој Преспи, ЗРВИ 12 (1970) 9-13.

су упућиване пастви.[33] Као илустрацију навешћемо само неколико примера из Светог писма у којима се наводи страх пред творцем света: „Служите Господу са страхом, и радујте се с трепетом" (Псалам 2, 11); „Тајна је Господња у оних који га се боје, и завет свој јавља им" (Псалам 25, 14); „Бојте се Господа, свети његови; јер који се њега боје, њима нема оскудице" (Псалам 34, 9); „Благо човеку који се боји Господа, коме су веома омиљеле заповести његове" (Псалам 112, 1); „Главно је свему што си чуо: Бога се бој, и заповести његове држи, јер то је све човеку" (Књига Проповедникова 12, 13); „А вама који се бојите имена мојега, грануће сунце правде, и здравље ће бити на зрацима његовијем, и излазићете и скакаћете као теоци од јасала" (Књига пророка Малахије 4, 2); „Само се бојте Господа и служите му истинито, свим срцем својим, јер видите, какве је велике ствари учинио за вас" (Прва књига Самуилова 12, 24); „Ко се неће побојати Господе, и прославити твоје име? Јер си само ти свет; сви ће народи доћи и поклониће се пред тобом, јер се показаше твоји праведни судови" (Откривење Јованово 15, 4).

У настојању да се објасни однос верника и Свевишњег важно место заузима људска богобојазност, која је на својеврстан начин темељ здравог верског искуства, проистекла из човекове личне одговорности Богу за све своје мисли, речи и поступке. Христова милост би требало да наведе сваког појединца у пастви да схвати своје стање изгубљености и неизбежне последице које из тога произлазе. Међутим, када се одговори на љубав Исуса Христа, његова милост доприноси преображају људског страха у богобојазност. Другим речима, страх уступа место спознаји да смо слободни управо како се каже у Новом завету: „Стога сад нема осуде за оне који су у Христу Исусу. Јер те је закон Духа живота у Христу Исусу ослободио од закона греха и смрти."[34] У даљем одмотавању овог тумачења долази се до поуке да заједница са божијим сином, заснована на љубави и поштовању према њему, доноси толико прижељкивано осећање сигурности. У том смислу важан је и следећи упут: „И не бојте се оних који убијају тело,

---

[33] Сва места у Библији у којима се помиње страх наведена су у A New Concordance to the Holy Bible. King James Version, New York 1960, 151-153. Такође в. *В. Михајловски*, Библијско-Богословски речник, прев. *Д. Љ. Милетић*, Ниш 1934 (репринт s.d.) 328-329.

[34] Посланица Римљанима 8, 1-2.

а душе не могу убити. „Него се више бојте онога који може и душу и тело да упропасти у паклу."[35] Једноставно речено, нико осим Бога нема истинску власт над нашом савешћу и он нас опомиње да не дозволимо да нас страх од других одврати од вере или спречи да му будемо послушни. Верници треба да буду свесни да страх божији није хладан и строг већ је испуњен милошћу и утехом, па се са тих разлога изједначује са благом. „И тврђа времена твојега, сила спасења твојега биће мудрост и знање; страх Господњи биће благо твоје."[36]

Богобојазност је средство којим се верник ослобађа свих телесних страхова који заробљавају и умртвљују душу. Стога следи поука да уколико се верујући боје Бога, немају разлога да се боје било чега другог и ако чине оно што он жели, осигураће све што је потребно њиховој души. Бојати се Бога значи приступати му с дубоким страхопоштовањем као што се и говори у Библији: „И говораше снажним гласом: бојте се Бога и одајте му славу, јер дође час његовога суда, и поклоните се Творцу неба и земље и мора и водених извора."[37] Међутим, такав страх има својство да изгони све разорне страхове и вернике доводи у мирну присност са Богом. Отуда, бојати се Бога значи волети га, поштовати га и бити му послушан. Управо страх божји подучава верујуће у Христа да љубе Бога и имају поверења у њега.

Божји страх нема свако – њега треба научити и усвојити, па отуда и недвосмислени савет: „Ходите, децо, послушајте ме; научићу вас страху господњем."[38] А онај ко се научи страху господњем више се не боји никаквих привремених недаћа, ни невоља у породици, ни смрти. У ствари, ничега се не боји онај кога Бог огради својим страхом јер је страх божји јачи од сваког другог страха и кадар је да истера све друге страхове који су се населили у срцу. Супротно, они који се нису научили страху божјем боје се свега осим Бога. Уколико желе његову милост морају да се уче страху његовом, јер он своју милост даје само онима који га се боје. У Старом завету стоји: „Него колико је небо

[35] Јеванђеље по Матеју 10, 28.
[36] Књига пророка Исаије 33, 6.
[37] Откривење Јованово 14, 7.
[38] Псалам 34, 11.

високо од земље, толика је милост његова к онима који га се боје“ и: „Као што отац милује синове тако Господ милује оне који га се боје.“[39] У Новом завету се може прочитати: „Него ћу вам указати кога да се бојите: бојте се онога који пошто одузме живот има власт да баци у пакао. Да, кажем вам, тога се бојте“.[40] Како је већ речено, очигледно је да је страх један од библијских феномена који је имао значајно место у егзегези Светог писма.[41]

Јован Лествичник, Исак Сирин и Симеон Нови Богослов

О страху Божијем је на веома занимљив начин размишљао и писао Јован Лествичник.[42] Према његовим схватањима, страх Божији (φόβος τοῦ θεοῦ), као предуслов сваког узрастања у честитости, налази се на самом почетку у психолошкој основици лествице врлина. Реч је о сакралном страху, односно о једној спознаји светога, те је стога страх Божји само израз једног религиозног осећања. У ствари, истинске религиозности без сакралног страха једва да може и бити. Јован Лествичник је склон да тај страх пореди са страхом од власти, што значи са уважавањем ауторитета и апсолутне надмоћи, али и са страхом од звериња. Он допушта могућност да за пример врлина узмемо оно што је врлинама заправо супротно.[43] Страх Божји има снажно прочишћујуће дејство, јер када се осети у дубини душе, он истерује и прождире њену прљавштину.[44]

Према мишљењу Јована Лествичника, ономе ко је стекао страх Божји лаж постаје туђа будући да за неподмитљивог судију има своју савест.[45] Насупрот томе, незнање за страх Божји (ἀφοβία τοῦ θεοῦ) је патолошка последица како гордости тако и блуда, а

---

[39] Псалам 103, 11, 13.
[40] Јеванђеље по Луки, 12, 5. Уп. Начало премудрости, Москва 1894², 6-14, 51.
[41] *B. Moustakis*, Φόβος καὶ ἀνδρεία ἐν τῷ χριστιανικῷ βίῳ. Συμβολὴ εἰς τὴν χριστιανικὴν ἠθικὴν ἐξ ἐπόψεως ὀρθοδόξου, Athina 1965, 31-41.
[42] О Јовану Лествичнику било је речи у уводном поглављу. В. п. 14-16.
[43] PG, 88, col. 1024. Уп. *Д. Богдановић*, Јован Лествичник у византијској и старој српској књижевности, Београд 1968, 64-65.
[44] PG, 88, col. 1157. Уп. *Богдановић*, Јован Лествичник, 65.
[45] PG, 88, col. 856. Уп. *Богдановић*, Јован Лествичник, 60.

њена последица су не само лаж него и утученост.[46] Ишчезавање сакралног, светог страха омогућује појављивање страсти хуљења (βλασφημία) која је врло мучна и опака болест душе.

У изналажењу мотива којим су се руководили они који се одричу свих благодети али и тегоба свакодневног живота и драговољно подвргавају најстрожим захтевима аскезе Јован Лествичник види три основна разлога. Први разлог будућих монаха може бити да би се досегло царство небеско, други проистиче из почињених греха, а трећи из љубави према Богу. Учени богослов износи следећу оцену: „Човек који се покренут страхом одрекао света, личи на упаљени тамјан, који најпре замирише а потом заврши димом. Онај, пак, који је то учинио ради награде, подсећа на млински камен који се свагда једнолично окреће. А човек који из божанске љубави напушта свет, одмах у почетку стиче огањ; а овај, као да је на неку ломачу бачен, за трен ока израсте у огромну буктињу".[47] Осим тога, Јован Лествичник поручује и следеће: „Ко је постао слуга господњи, боји се само свог господара. А ко се Господа још не боји, често се плаши и од своје сопствене сенке."[48]

Значајан допринос разумевању теме страха божијег дао је преподобни Исак Сирин који је живео у VII столећу. О његовом животу познато је само неколико података: рођен је у Сирији – отуда назив „Сирин", односно „Сиријац" – на епископску столицу у граду Ниниви поставио га је антиохијски несторијански патријарх Георгије I (658-680), али се на њој задржао само неколико месеци.[49]

---

[46] PG, 88, col. 1024. Уп. *Богдановић*, Јован Лествичник, 60.
[47] PG, 88, col. 637. Уп. *Богдановић*, Јован Лествичник, 107-108.
[48] PG, 88, col. 945. Уп. Свети Јован Лествичник: Лествица, прев. *Д. Богдановић*, Београд 1963, 125 (репринт: Београд 1988, 181).
[49] О светом Исаку Сирину в. *I. B. Chabot*, De S. Isaaci Ninivitae vita, scriptis et doctrina, Paris 1892, 1-106; *W. Wright*, A Short History of Syriac Literature, London 1894, 110-111; *A. Baumstark*, Geschichte der syrischen Literatur mit Ausschluss der christlich-palästinensichen Texte, Bonn 1922, 223-225; Mystic Treatises by Isaac of Ninebeh Translated from Bedjan's. Syriac Text with an Introduction and Registers by *A. J. Wensinck*, Amsterdam 1923, 1-389; *J. B. Chabot*, Littérature syriaque, Paris 1934, 101-104; ThEE 6 (1965) 1006 (*T. A. Gritsopoulos*); *R. Duval*, La littérature syriaque, Amsterdam 1970, 225-227; Преподобный Исак Сирин о вере, Журнал Московской патриархии 4 (1984) 66-68; *S. Brock*, Isaac of Nineveh: some newly-discovered works, Sobornost 8-1 (1986) 28-33; *C. N. Tsirpanlis*, Praxis and Theoria: The Heart, Love and Light in Saint Isaac the Syrian, The Patristic and Byzantine Review 6 (1987) 93-120; *А. Минчева*, Постническите слова на Исак Сирин в Киевския фрагмент от XIII-XIV век, Palaeobulgarica 14-4 (1990) 19-38; *S. Brock*, The prayers of St Isaac the Syrian, Sobornost 16-1 (1994) 20-31; *В. Јеротић*, Учење светог Исака Сирина и наше време, Београд 1998[2], 15 сл.

Наиме, претпостављајући живот испосника каријери епископа, он се повукао у самоћу планина Хузистан у Ирану и у посту и молитви тамо провео остатак живота. Његови списи су преведени на грчки у IX веку и имали су снажан утицај на касније византијско богословље, пре свега на чувеног мистика Симеона Новог Богослова и његовог ученика Никиту Ститата, као и на родоначелника исихазма Григорија Синаита у првој половини XIV столећа.[50] У науци се још увек воде распре о оригиналности богословског стваралаштва Исака Сирина – западни истраживачи су склони да му припишу зависност од поставки Евагрија Понтијског, а православни, пре свега руски теолози истрајавају на његовој величини и чињеници да је незаслужено занемарен.[51] Црква обележава сећање на преподобног Исака Сирина 28. јануара/10. фебруара.

Према његовом учењу, у људском срцу божијој љубави претходи – страх. На том господњем путу покајање је брод, страх је његов крманош, а љубав је божанско пристаниште.[52] Док се телесни човек боји смрти, а духовни човек страхује од Суда божијег, једино се у човеку који је стекао божанску љубав уништава осећање страха. Свети Исак Сирин је записао: „Док човек непристојно живи осећа страх од смрти. Ако се за живота приближи Богу, он задобија спасоносни страх од Његовог суда. А кад човек заволи Бога, онда Његова љубав гаси оба та страха."[53] Он је такође сматрао да је врхунац људског моралног савршенства љубав – неспорно само љубав! – али до љубави нико не може да дође без страха.[54]

Епископ Ниниве је веровао да страх божији није само претходник него и неопходан услов љубави према Богу. Отуда код Исака Сирина можемо да прочитамо и следеће: „Као што није могућно прећи велики океан без брода, тако нико не може да достигне љубав без страха. Смрадно море страсти, које се простире између нас и мирисног раја, можемо прећи само барком покајања чији веслачи представљају страх. Међутим, ако ови веслачи страха не

[50] *Г. Зяблицев*, Богословие преподобного Исаака Сирина, Журнал Московской патриархии 3 (1993) 41-50.
[51] Исто 41.
[52] *Зарин*, Аскетизм, 170.
[53] *Јеротић*, Страх и религија, 101 (=Старо и ново у хришћанству, 30).
[54] *Зарин*, Аскетизм, 169.

покрећу барку покајања, којом пловимо преко мора овога света ка Богу, потонућемо у смрадни понор."[55]

О страху од Бога (φόβος τοῦ Θεοῦ) расправљао је и Симеон Нови Богослов, чувени мистик чија су најзначајнија дела настала на преласку из првог у други миленијум.[56] Тај је страх, сходно његовим схватањима, потпуно и драговољно потчињавање Богу, односно самоодрицање и властити преображај у „раба Божијег". Ко размишља о томе да без поменутог страха успостави почетак доброг живота, тај машта да изгради кућу у ваздуху, што наравно није могуће.[57]

Чувени мистик је записао и ово: „Тако ће бити, чеда возљубљена, са сваким који је згрешио пред господом Богом Сведржитељем и који је у срцу осетио страх од Његовог суда и одбаченост. Јер страх Господњи и осећање његове праведне награде тако изнурава тело и ломи кости, као што машином подигнути камен гњечи у каци гажено грожђе и потпуно га исцеђује."[58] Симеон Нови Богослов такође врло сликовито примећује да на сличан начин камен страха Божијег, који пада с висине, исушује „сву влажност телесних страсти... изазива струје живе воде... и целога тога човека показује светлијим од снега".[59] Да би се излечили од греха, који преподобни Симеон изједначава са смртном болешћу, пре свега је потребно постати га свестан, односно спознати га, а у томе помаже страх божији. Онда је неопходно да се молимо Богу за наше спасење. Премда је кратак и брз, тај пут ни у ком случају није лак и захтева много душевних и телесних напора од онога који се каје. За утеху, увек доводи до циља јер је Бог човекољубив, али је неопходно да је наше обраћање без колебања и потпуно искрено.[60]

---

[55] *Јеротић*, Страх и религија, 105 (=Старо и ново у хришћанству, 34).

[56] О Симеону Новом Богослову в. *Каждан*, Предварительные замечания, 1-38; Symeon the New Theologian. The Practical and Theological Chapters and three Theological Discourses. Translated, with an Introduction, by *P. McGuckin*, Kalamazoo, Michigan 1982, 11 sq.; *H. J. M. Turner*, St. Symeon the New Theologian and Spiritual Fatherland, Leiden 1990, 9 sq.; *J. A. McGuckin*, St Symeon the New Theologian (949-1022): Byzantine spiritual renewal in search of a precendent, Studies in Church History 33 (1997) 75-90 као и литературу наведену у напоменама које следе.

[57] *Зарин*, Аскетизм, 170.

[58] Syméon le Nouveau Théologien Catéchèses 23-34, éd. *B. Krivochéine – J. Paramelle*, III, Paris 1965, 28-30. Уп. *Архиепископ Василије (Кривошеин)*, Преподобни Симеон Нови Богослов, Београд 1988, 56.

[59] *Krivochéine – Paramelle*, Catéchèses, XXIII, 30. Уп. *Василије (Кривошеин)*, н. д. 56.

[60] *Василије (Кривошеин)*, н. д. 56.

Симеон Нови Богослов каже да многи цареви, архонти и стратези воде живот у страху божијем, смерности и правичности, тако да ће на Страшном суду насупрот царевима-грешницима стајати свети цареви.[61] Уопште, старозаветно учење да је „страх Господњи почетак мудрости"[62] имало је у владарској идеологији источног хришћанства нарочиту популарност.[63]

Смерност је скопчана са страхом и побуђује се осећањем несигурности живота, материјалном нестабилношћу, непрестаном опасношћу да се изгуби све што се има.[64] У схватањима Симеона Новог Богослова заједнички страх се претвара у страх божији о којем он непрестано казује. За њега се праведни живот не може замислити без страха божијег.[65] Напротив, човек који осећа божији страх може неустрашиво да се дружи са рђавим људима јер ће према њима бити као див међу мајмунима или лав окружен псима и лисицама.[66]

За преподобног Симеона страх божији, којег супротставља дечијем осећању плашљивости, није истинско унутрашње осећање, устрептало очекивање испаштања, страх од смрти и посмртних мука. То сећање на смрт (μνήμη θανάτου), која је израсла у опште место византијске монашке литературе, код знаменитог мистика није повезана са страхом божијим. Он подсећа грешнике на претњу будуће казне,[67] али се истовремено подсмева ономе који је прекомерно оптерећен страхом страшног суда и таквог човека упоређује са преступником којег џелат води на губилиште.[68]

Страх од Бога, који поприма сва обележја општег места, помињу и други византијски писци као што су, на пример, песник Манојло Фил[69] и василевс Манојло II Палеолог.[70] Интересантно је

[61] Syméon le Nouveau Théologien Catéchèses 1-5, éd. *B. Krivochéine – J. Paramelle*, I, Paris 1963, 428-430, 436. Уп. *Каждан*, Предварительные замечания, 15.
[62] Псалам 111, 10.
[63] *С. Марјановић-Душанић*, Владарска идеологија Немањића. Дипломатичка студија, Београд 1997, 234 сл.
[64] *Krivochéine – Paramelle*, Catéchèses, XXX, 196. Уп. *Каждан*, Предварительные замечания, 32.
[65] *Krivochéine – Paramelle*, Catéchèses, III, 292. Уп. *Каждан*, Предварительные замечания, 32.
[66] Syméon le Nouveau Théologien, Chapitres théologiques gnostiques et pratiques, éd. *J. Darrouzès – L. Neyrand*, Paris 1996 , I, No. 69, 78. Уп. *Каждан*, Предварительные замечания, 32.
[67] *Krivochéine – Paramelle*, Catéchèses, IV, 360. Уп. *Каждан*, Предварительные замечания, 32.
[68] *Darrouzès – Neyrand*, Chapitres, III, No. 16, 128. Уп. *Каждан*, Предварительные замечания, 32.
[69] Manuelis Philae carmina inedita, ed. *A.E. Martini*, Neapoli 1900, 7, 49.
[70] Funeral Oration, 107.

да је у Византијском царству постојало и име Теофоб (Θεόφοβος – онај који се плаши Бога). Тако се звао један ромејски великодостојник из прве половине IX столећа.[71] Колико је познато, ово име није посведочено у изворима последњих векова византијске историје.

Цртица о идеалном владару

Већ у Старом завету владарска власт се доводи у везу са Богом тако што се истиче да Бог одабире краља као посредника између народа и Свевишњег, а божији дух га испуњава и подстиче на велике подухвате.[72] У делима античких писаца образује се лик идеалног владара који поседује одређене врлине као што су разборитост, храброст, умереност и правичност. Хеленистичка епоха посебно наглашава човекољубље и побожност.[73] Византијска идеологија царске власти, коју је први почео да уобличава Евсевије из Цезареје, почива на истоветним принципима. Временом се ствара слика о непобедивом василевсу, посреднику између неба и хришћанске васељене, коме сам Бог даје моћ. Не улазећи подробније у ово сложено питање подсећамо на чињеницу да је један од ограничавајућих чинилаца цареве власти био и „страх божији". Између осталог ту је и страх греха. Занимљиво је напоменути да чин помазања ослобађа крунисаног монарха од претходних али не и од будућих огрешења.[74]

Агапит, ђакон Свете Софије из доба Јустинијана I,[75] особито истрајава на царевој одговорности и „страху божијем" који непрестано искушавају и проверавају владара.[76] Због тога на прави начин треба схватити писца и монаха Георгија Пахимера који наглашава да је василевс Михаило VIII Палеолог толико пламтео жељом за влашћу да је у тој жудњи пролазну славу уздигао

[71] ODB, III, 2067-2068 (*P. A. Hollingsworth – A. Cutler*).

[72] *W. Harrington*, Uvod u Stari zavjet – Spomen obećanja, Zagreb 1987², 46, 257.

[73] *Н. Радошевић*, Похвална слова цару Андронику II Палеологу, ЗРВИ 21 (1982) 77, 78.

[74] *Г. В. Вернадский*, Византийские учения о власти царя и патриарха, Recueil d'études dédiées à la mémoire de N. P. Kondakov: Archéologie. Histoire de l'art. Etudes byzantines, Prague 1926, 147; *Г. Г. Литаврин*, Идея верховной государственной власти в Византии и древней Руси домонгольского периода, Славянские культуры и Балканы, I, София 1978, 53.

[75] О њему в. ODB, I, 34 (*B. Baldwin – I. Ševčenko*) где је наведена одговарајућа литература.

[76] PG, 86, col. 1163-1186. Уп. Культура Византии: IV – первая половина VII в, Москва 1984, 113 (*Г. Л. Курбатов*).

изнад страха божијег, па се одлучио на чин који је био срамотан и далеко од Бога. Он је заповедио да се ослепи цар-дечак Јован IV Ласкарис, легитимни наследник престола који је тада био у узрасту од десетак година.[77] „Страх божији" је ушао и у слово закона тако да се, на пример, појављује у Еклоги цара Лава III.[78] Како стоји у Евхологиону, литургијској књизи византијске цркве,[79] василевс је између осталог био обавезан да подржава правду, штити сиромашне, покорава варварске народе, а наводи се и страх господњи у његовом срцу.[80]

У животопису цариградског патријарха Евтимија (907-912)[81] забележена је веома интересантна епизода у којој се на особен начин казује о владарском односу према „страху божијем". Будући да се Евтимије нећкао око понуђене почасти да седне на столицу васељенског првосвештеника василевс Лав VI Мудри му је запретио да ће он као цар у противном заборавити на страх, а исход таквог поступка биће читав низ злих дела.[82] Суочен са оваквом аргументацијом ромејски духовник се после много преговора ипак латио одговорне дужности архипастира цариградске патријаршије.

Словенски свет је од Византинаца преузео слику о идеалном владару, а са њом и начело о „страху божијем" као ограничавајућем чиниоцу врховне власти. У Србији је родоначелник династије Стефан Немања словио као учитељ страха Господњег,[83] а у таквом духу васпитавани су и каснији наследници српског престола. Тако се, на пример, за краља Драгутина на једном месту каже: „Јер почину на овом младићу Дух премудрости, Дух страха и разума Божија", а на другом „увек ограђујући свој ум страхом Господњим (који је почетак премудрости)."[84] И у

---

[77] Pachym. (F), I, 257.

[78] Ecloga. Das Gesetzbuch Leons III. und Konstantinos' V. Herausgegeben von *Ludvig Burgmann*, Frankfurt am Main 1983, 162. Уп. Культура Византии, II, 68 (*Г. Г. Литаврин*).

[79] ODB, II, 738 (*R. F. Taft*).

[80] *J. Goar*, Euchologion sive rituale Graecorum, Venetia 1730 (reprint: Graz 1960), 726. Cf. *F. E. Brightman*, Byzantine imperial coronations, The Journal of Theological Studies 2 (1901) 380; *P. Yannopoulos*, Le couronnement de l'empire à Byzance: rituel et fond institutionel, Byz. 61 (1991) 91.

[81] ODB, II, 755-756 (*A. Kazhdan*).

[82] *P. Karlin-Hayter*, Vita S. Euthymii, Byz. 25-26-27 (1955-1956-1957) 102.

[83] *Марјановић-Душанић*, н. д. 234 сл.

[84] Животи краљева и архиепископа, 12, 22. Превод: Архиепископ Данило, Животи краљева и архиепископа српских, прев. *Л. Мирковић*, предг. *Н. Радојчић*, Београд 1935, 13, 21. У оба случаја јасне су алузије на библијске поруке (Исаија 11, 2; Приче Соломонове 1, 7; Псалам 111, 10).

Русији је преузет поменути византијски модел, па се у чину увођења у власт тамошњих владара наглашава да је потребно да у срцу имају „страх божији", да буду правдољубиви и милостивни.[85]

Треба бити богобојажљив

У списима ромејских аутора, хришћански настројених и прожетих дубоком религиозношћу, помињање страха божијег, односно његове воље или суда релативно је често. Тако Георгије Пахимер преноси речи које је наводно изговорио свргнути патријарх Арсеније 1265. године. Радило се о једној врсти монтираног процеса јер је синод под притиском василевса Михаила VIII Палеолога уклонио са столице васељенског патријарха, иначе честитог и доследног калуђера. Духовницима који су дошли да му саопште одлуку о његовом уклањању са столице византијског архипастира Арсеније је одржао пригодно слово. Сломљен али ипак духовно надмоћан, он се очински обратио присутнима рекавши да је све што се са њим догађа у складу са божијим устројством. Такође је упозорио да се божијој вољи морамо повиновати и подносити оно што нам је наменила. Патријарх Арсеније је истакао да их је Свети Дух поставио да буду пастири Христовог стада, а што се њега тиче он поверену дужност можда није чинио добро али у сваком случају у границама својих могућности.[86] На другом месту Георгије Пахимер једноставно каже да се патријарх Манојло I Сарантин (1217-1222) као хришћанин добро пази суда божијег.[87] Византијски писац такође истиче да је божије око, које кажњава зло и не да се заварати лажним расуђивањем, судија свакоме човеку.[88]

Никита Хонијат у свом историјском делу са снисходљивошћу и на више места велича Бога и његову моћ. У опису једног византијског војног неуспеха он с једне стране кривицу приписује

[85] *В. Савва*, Московские цари и византийские василевсы. К вопросу о влиянии Византии на образование идеи царской власти московских государей, Харьков 1901 (reprint: Paris 1969) 127 сл.
[86] Pachym. (F), I, 351.
[87] Ibid. 39.
[88] Ibid. 67.

немарности Ромеја а с друге божијој вољи. Тражећи опроштај што се дрзнуо да говори о судовима Свевишњег, Хонијат објашњава да Бог није био благонаклон према оновременим људима, па се успротивио њиховим напорима.[89] Модерни истраживачи су овде препознали алузију на новозаветну поруку: „Али већина од њих није била Богу угодна, те беху побијени у пустињи.“[90] Реч је о неуспешном покушају василевса Алексија III Анђела да освоји град Просек у коме се учврстио обласни господар Добромир Хрс.[91] Исти писац на другом месту наводи да је Бог господар часова и времена и да једино од њега зависе срећа или неуспешност наших путева.[92] У првом делу изречене оцене може се препознати библијска порука: „А о оном дану и часу нико не зна, ни анђели небески, него само Отац.“[93]

Никита Хонијат је био потпуно ужаснут дивљачким понашањем Нормана који су у августу 1185. године освојили Солун и страховито га опљачкали и који се по његовом мишљењу уопште нису бојали Бога.[94] Западни ритери су направили прави покољ житеља другог града Царства, а многи Ромеји су били посечени у црквеним храмовима где су се у страху склонили. Византијски историчар јадикује како се није могло ни очекивати да они који не поштују светиње и нимало се не боје Бога поштеде животе недужних Солуњана. Хонијат са највећим гнушањем бележи да су Нормани посезали за најсветијим предметима и да су обарали на под иконе са представама Исуса Христа и светитеља, газили их ногама и чинили многе друге скаредне радње.[95]

„Творац неба и земље“

У „Ромејској историји“ Нићифора Григоре можемо прочитати занимљиво сучељавање – двобој који је налик анегдоти! –

[89] Chon. Historia, 506.
[90] Прва посланица Коринћанима 10, 5. Cf. *Magoulias*, City of Byzantium, 402 n. 1365.
[91] О Добромиру Хрсу в. *Радић*, Обласни господари, 193-205.
[92] Chon. Historia, 530.
[93] Јеванђеље по Матеју 24, 36. Cf. *Magoulias*, City of Byzantium, 403 n. 1426.
[94] О норманском поседању Солуна в. *Brand*, Byzantium, 160-175.
[95] Chon. Historia, 299-300.

једног паганског аутора и једног црквеног оца. Византијски полихистор из XIV столећа наглашава да је антички филозоф Платон умео да говори: „Схватити Бога је тешко, а изразити немогуће." Насупрот овој језгровитој мисли, као веома проницљива и луцидна реплика, стоји унеколико модификована формулација коју доноси Григорије Назијански: „Изразити Бога је немогуће, а схватити га је још мање могуће!"[96] У овој занимљивој игри речи коју саопштава Нићифор Григора – Ромеј који се диви мудрости античких филозофа, али ништа мање и проницљивости ранохришћанских отаца! – на особен начин је изречен однос средњовековног, односно византијског човека према Богу, „творцу неба и земље" (οὐρανοῦ καὶ γῆς ποιητὴν), како га на једном месту означава Никита Хонијат.[97] Ова синтагма, наравно, има библијске корене: „Који је створио небо и земљу, море и све што је у њима."[98] Сличну оцену о Свевишњем доноси и историчар из XV столећа Дука који каже да је Бог мудри градитељ свих ствари (ὁ σοφὸς ἀρχιτέκτων Θεὸς τὰ πάντα).[99] Нићифор Влемид у стиховима које је посветио рођењу Јована IV Ласкариса истиче да је Христов отац врховни ум, владар свега, сведржитељ (ὁ πρῶτος νοῦς, παντάναξ, παντοκράτωρ).[100] Јован Кантакузин једноставно каже да Бог управља свим стварима (τὰ πάντα οἰκονομοῦντος θεοῦ).[101] Отуда се Бог непрестано налазио у мисаоном видокругу Византинаца који су му се увек обраћали, како у радосним тако и у тужним догађајима.[102]

Нићифор Григора приписује ромејском василевсу Андронику III Палеологу речи да божија воља покреће све и да јој се све покорава: звезде, ваздух, море, земља, људи, громови, муње, пошасти, земљотреси, жестоке кише, неродица и томе слично што служи или за добробит или за несрећу, боље рећи за нашу поуку

[96] Greg. I, 508. Cf. *van Dieten*, Gregoras, II-2, 355 n. 418-419 са навођењем изворника и коментаром.
[97] Chon. Historia, 214.
[98] Псалам 146, 6.
[99] Ducas, 163.
[100] *R. Cantarella*, Poeti bizantini, I, Milano 1948, 210.
[101] Cant. I, 14.
[102] *Поляковская – Чекалова*, Быт и нравы, 164. Такође в. *М. Арранц*, Как молились Богу древние Византийцы. Суточный круг богослужения по древним спискам византийского евхология (диссертация), Ленинград 1979.

и уразумљивање.[103] Без обзира да ли су то цареве речи или речи Нићифора Григоре, нема сумње да је то био став Византинаца.

О снази коју Бог поседује, а у вези са битком код Пелагоније 1259. године, Нићифор Григора бележи и следеће: „Али они су се глупо понадали да ће постићи оно што се није имало стећи, јер нису схватили да сва људска сила, све мноштво коња и сва ратна опрема не представљају више него рој мрава ако Бог не помаже."[104] Реч је о широкој антивизантијској коалицији у коју су улазили ахајски кнез Виљем II Вилардуен, одреди Манфреда Хоенштауфовца, краља Сицилије и Напуља (1258-1266) и владар Епира деспот Михаило II Анђео.[105] Насупрот самоувереним и надменим противницима стајали су одреди василевса Михаила VIII Палеолога, за које Нићифор Григора бележи: „Ромеји, пак, сматрајући да ништа не значе без Божје помоћи, уздали су се у целом свом подухвату у Бога и његову помоћ и одважили су се на борбу против надмоћније силе и с Божјом помоћу извојевали су блиставу победу као што ће одмах бити изложено."[106] Без божије помоћи, дакле, није било могуће постићи победу против непријатеља на бојном пољу.

Никита Хонијат наглашава да је василевс Манојло I Комнин уочи чувене битке код Мириокефалона, 17. септембра 1176. године, походио храм Свете Софије у Цариграду и затражио помоћ од Бога како би победио невернике. Међутим, исход битке, сажето закључује ромејски историчар, показао је да цар тражену помоћ није добио.[107] Наиме, одреди селџучког султана Килиџ Арслана II потпуно су сатрли византијску војску у фригијским кланцима недалеко од града Мириокефалона.[108]

Историчар Никејског царства Георгије Акрополит за уздизање Михаила VIII Палеолога на царски престо каже да је Бог хтео да га попне на престо василевса.[109] Он такође наглашава да је Бог

---

[103] Greg. I, 422-423.
[104] Ibid. 73. Превод: Виз. извори, VI, 160 (*С. Ћирковић*).
[105] *К. Аџиевски*, Пелагонија во средниот век (Од доаѓањето на Словените до паѓањето под турска власт), Скопје 1994, 154-160.
[106] Greg. I, 73-74. Превод: Виз. извори, VI, 161 (*С. Ћирковић*).
[107] Chon. Historia, 178.
[108] *Остроїорски*, Историја, 366-367; *Vryonis*, Decline, 123 sq.; *E. Eickhoff*, Der Ort der Schlacht von Myriokephalon, VIII Türk Tarih Kongresi, II, Ankara 1982, 679-687; *В. П. Стеианенко*, Византия в международных отношениях на Ближнем Востоке (1071-1176), Свердловск 1988, 187-189.
[109] Acrop. 99.

штитио острвце Дафнусију у Црном мору које су Латини кренули да освоје у лето 1261, па је невелики одред никејских војника успео да у њиховом одсуству заузме Цариград у којем су западњаци владали више од пола столећа.[110] На последњим страницама своје историје Георгије Акрополит бележи да је Ирина Палеологина, сестра Михаила VIII, у монаштву наречена Евлогија, обавестила василевса да је Цариград поново у рукама Ромеја рекавши да му је Христос даровао Константинополис.[111]

Нићифор Григора пребацује царици Ирини (Јоланти) од Монферата, супрузи Андроника II Палеолога, према којој је био прилично нерасположен, да је наносила штете интересима Византијског царства. Међутим, истиче да њени планови неће дочекати остварење: „Али царица није примећивала, предајући се сва људским плановима и уопште не помишљајући на Бога да све зависи од његове руке и да ће имати Бога за непријатеља сваки онај ко, будући само човек, смера оно што превазилази људску меру и остваривање својих планова и подухвата не ставља у руке божје. Тако је и овде царица Ирина полагала велике наде у своју децу, али је покушавала да их оствари без Бога, људским средствима, захватајући, како сам рекао, обема рукама богатства Ромеја и поклањајући их њиховим непријатељима. Ствари нису текле према њеним жељама, већ су показале ништавност њених планова, пошто их је казна божја довела, како се чини, до пада."[112]

Нићифор Григора такође истиче да против онога коме не помаже свевишња десница устају и земља и море и ваздух, жестоко се светећи свакоме ко је замислио да избегне божији суд.[113] Учени ретор из друге половине XIII столећа Манојло Холобол у једном говору у којем велича подвиге цара Михаила VIII Палеолога између осталог каже: „Бог је, како му се свидело, твоју десницу, царе, повео на најбољи могући начин."[114]

Алексије Макремволит је у спису насталом после земљотреса 19. априла 1346. године, када је оштећена црква Свете Софије

[110] Ibid. 183.
[111] Ibid. 184.
[112] Greg. I, 242-243. Превод: Виз. извори, VI, 177 (*С. Ћирковић*).
[113] Greg. I, 225.
[114] Manuelis Holoboli Orationes, II, ed. *M. Treu*, Programm Victoria-Gymnasium, Postdam 1907, 66. Уп. Виз. извори, VI, 580 (*Н. Радошевић*).

чије се кубе урушило, поновио речи Прокопија из Цезареје, историчара Јустинијанове епохе, који је записао да је Света Софија заједничко дело људи и небеских сила. Храм је сада разрушен од стране Бога и у томе је парадокс јер Бог је творац, а разарање му је страно, па је рушење Свете Софије у исти мах раскидање везе Бога и Византинаца, последња у низу несрећа које су се обрушиле на Византију.[115]

И писац трапезунтске хронике Михаило Панарет не сумња да Бог одлучује о свему. У тексту који је изашао из његовог пера можемо да прочитамо следеће: „У петак 3. августа 6849. (=1341) године поново су дошли Турци из Амисе. Али благодарећи Богу нису могли ништа против нас, него су се вратили празних руку."[116]

Византијски писац и државник из XV столећа Георгије Сфранцес у својим мемоарима наглашава да је Бог творац свега и најмоћнији владар на земљи (τοῦ παντὸς ποιητήν, αὐθέντην τὸν ἐπὶ γῆς ἰσχυρότερον).[117] У даљем тексту описујући неслогу браће Томе и Димитрија Палеолога 1459/1460. године у Мореји, уз Трапезунт последњој оази византијског света, он наглашава да су се заклели да ће да живе у миру. Литургију је служио локални митрополит, а на пригодној свечаној церемонији свештеници су се обратили свим присутним хришћанима с позивом да приђу с вером и страхом божијим (μετὰ φόβου Θεοῦ καὶ πίστεως), док су браћа положила свечану заклетву.[118] Сфранцес у наставку наглашава како је после извесног времена примирје међу браћом Димитријем и Томом Палеологом ипак било поново нарушено.[119]

Занимљиву приповест доноси византијски писац из XV столећа Дука о захтеву султана Бајазита I у пролеће 1402. године. Османлијски емир је упутио охолу поруку византијском цару да му буде предат Цариград. У одсуству цара Манојла II Палеолога, који се налазио у западној Европи, са побожном храброшћу одговорио је његов синовац Јован VII: „Идите и реците вашем господару да смо ми слаби и веома погружени, немамо где да

[115] Antilepseis, 238. Уп. *Поляковская*, Портреты, 239-240.
[116] Panaret. 66.
[117] Sphrantzes, 152.
[118] Ibid. 158.
[119] Ibid.

нађемо уточиште осим у Богу који помаже слабе, а тлачи угњетаче. Ваш господар нека поступи како му је воља."[120]

Занимљиво је напоменути да је слично византијском поимању страха Божијег и односа према Богу као демијургу и господару било и схватање у осталим деловима хришћанске васељене и то не само оне коју бисмо могли обухватити познатом синтагмом „византијски комонвелт"[121] него и у латинском свету западне Европе. Неколики примери то доказују на веома речит начин. Тако, француски великодостојник Жофруа Вилардуен, учесник Четвртог крсташког рата и освајања Цариграда у априлу 1204. године, на једном месту у свом историјском делу каже: „Ономе коме Бог хоће да помогне нико не може да науди",[122] а на другом: „Ако Бог нешто жели тако ће и да буде!"[123] Његов сународник Роберт од Кларија, који није био великодостојник већ „обичан" ритер такође износи једно веома занимљиво гледиште. Он сматра да је тежак пораз крсташа код Једрена у априлу 1205. године, када су их потпуно разбили одреди бугарског цара Калојана,[124] уследио стога што им се Господ збиља осветио за њихову надменост и вероломство које су испољили у односу на убоги народ и за грозна огрешења која су починили у граду после његовог запоседања.[125]

У повељи коју је Стефан Немања издао манастиру Хиландару каже се да је премилостиви Бог дао Грцима да имају цареве, Мађарима краљеве, а Србима велике жупане. У овој једноставној формулацији огледа се уверење у богомдани светски поредак који је утемељен по нахођењу Свевишњег који „створи небо и земљу и људе на њој".[126] Наравно, разумљиво је да према творцу света који поседује велику моћ и управља свиме постоји страх. Управо се

---

[120] Ducas, 89. Уп. *Рансимен*, Пад Цариграда, 56-57.

[121] Ову проницљиву синтагму у вокабулар византологије увео је проф. Димитри Оболенски. В. *D. Obolensky*, The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe, 500-1453, London 1971. Српски превод: *Д. Оболенски*, Византијски комонвелт, прев. *К. Тодоровић*, Београд 1991.

[122] Villehardouin, I, 186, No. 183.

[123] Ibid. II, 290, No. 475.

[124] *Острогорски*, Историја, 400; *П. Петров*, Поражението на Латинците при Одрин през 1205. г. и неговото историческо значение, Исторически преглед 4 (1960) 26-51.

[125] Robert de Clari. CXII, 231-232. Уп. *Заборов*, Завоевание, 111.

[126] Списи св. Саве, изд. *В. Ћоровић*, Београд – Сремски Карловци 1928, 1. Уп. *М. Благојевић*, Стефан Лазаревић и суверенитет српске државе, Ресавска школа и деспот Стефан Лазаревић (Округли сто, манастир Манасија, 28. 8. 1993), Дани српскога духовнога преображења I, Деспотовац 1994, 13.

такав трепет наводи у повељи цара Стефана Душана манастиру Светих Арханђела код Призрена (1347/1348), у којој српски владар вели да његови преци „омрзнуше све земаљско, све старање своје усредсредише на духовно сазнање и страх Божји, и заменише земаљско царство за небеско живљење и славу бесконачну".[127]

Пун устрептале побожности али натопљен осећањем страхопоштовања према Свевишњем је Јефимијин текст: „Од оскврњених усана, од мрскога срца, од нечистог језика, од оскврњене душе прими мољење, о Христе мој, и не одгурни мене, рабу твоју, нити ме јарошћу твојом, Владико, обличи у час доласка мојега, нити ме гневом твојим казни у дан доласка твојега, јер пређе суда твојега, Господе, осуђена сам савешћу мојом, ниједне наде спасења нема у мени ако милосрђе твоје не победи мноштво безакоња мојих."[128]

Три поклича

Ко год се у уторак 27. новембра 1095. године затекао изван градских зидина француског града Клермона био је сведок несвакидашњег догађаја. После завршеног црквеног сабора, папа Урбан II (1088-1099) је пред мноштвом окупљеног света одржао свечани говор којим је позвао западне хришћане да ослободе Христов гроб. Надахнуто и ватрено слово римског првосвештеника довело је до верског усхићења тако да се из стотина грла заорио громогласан поклич: „Бог (тако) хоће! Бог (тако) хоће!"[129] Са тим покличем, као некаквом мистичном лозинком, из западне Европе кретале су пут Истока хиљаде људи најразличитијег друштвеног порекла, од најугледнијих племића и представника владарских породица до најсиромашнијих сељака и бескућника. Узвик „Бог (тако) хоће!" сам по себи казује о посебном односу

[127] Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија, III, уредник *В. Мошин*, Скопје 1980, 344. Превод: Задужбине Косова. Споменице и знамења српског народа, Призрен – Београд 1987, 345 (*Д. Богдановић*).
[128] Монахиња Јефимија: Књижевни радови, прир. *Ђ. Трифуновић*, Крушевац 1983, 41 (текст), 43 (превод).
[129] Roberti Monachi. Historia Hierosolymitana, Recueil des historiens des croisades, Historiens Occidentaux, III, Paris 1866, 727-730 (недоступно). Уп. *М. А. Заборов*, История крестовых походов в документах и материалах, Москва 1977, 50-54. Такође в. *М. А. Заборов*, Крестовые походы, Москва 1956, 51-55; A History of the Crusades, ed. *K. M. Setton*, vol. I (The First Hundred Years, ed. *W. Baldwin*), Madison – London 1969, 237-240 (*F. Duncalf*).

који је средњовековни човек из латинског света имао према Свевишњем као творцу свега и господару људских живота.

И у исламском делу средњовековног космоса постојао је поклич који је прослављао Бога и истовремено подстицао верски ентузијазам у ратовима против „неверника“. Код Арабљана био је то узвик „Алах је највећи!“ уз који су „синови пустиње“ постизали своје највеће војне успехе против Византије и Персије и који је, на пример, победоносно одјекивао дворанама древног Вавилона 6. априла 641. године, када је град пао у руке исламских ратника.[130] Ношени тим покличем, који је уливао посебну снагу и са којим су, верујући у Алаха, били спремни да положе свој живот, Арабљани су освајали пространа подручја на три континента, у Азији, Африци и Европи. И њихова „млађа“ браћа по вери, Турци – најпре Селџуци а потом и Османлије – славодобитно су клицали Алаху. Поједини извори бележе како су за време опсаде Цариграда (1453) хришћански браниоци иза градских бедема могли су да чују како чете муслимана громко кличу: „Нема Бога до Алаха, а Мухамед је његов пророк.“[131] И у овом случају је реч о нарочитој привржености своме Богу у односу на којег су муслимански верници имали осећања страхопоштовања и властите ништавности.

А шта је постојало у византијском свету? У Тактици Лава VI Мудрог, спису о ромејској ратној вештини, подсећају се војни заповедници да морају бити спремни да дају живот за отаџбину и за праву хришћанску веру. Исто важи и за византијске војнике који уз поклич „Крст ће победити“ ратују као војници Христа, нашег Господа, за родитеље, за пријатеље, за домовину и за читав хришћански народ.[132] Штавише, иконоборачки цар Константин V је прогласио чистим и племенитим рат у којем се не пролива хришћанску крв.[133]

У три наведена случаја који покривају велики део средњовековног космоса – хришћански Запад, хришћански Исток и

---

[130] *F. Hiti*, Istorija Arapa od najstarijih vremena do danas, Sarajevo 1973², 126.

[131] Pseudo-Phrantzes sive Macarios Melissenos, Chronicon 1258-1481 (Georgios Sphrantzes, Memorii 1401-1477, ed. *V. Grecu*, Bucuresti 1966) 414; Leonardo di Chio, La caduta di Constantinopoli. Le testimonianze dei contemporanei, testi a cura di *A. Pertusi*, Verona 1976, 158. Уп. *Бабингер*, Мехмед Освајач, 83; *Рансимен*, Пад Цариграда, 155.

[132] PG, 107, col. 828 sq., 949 sq. Up. *Arveler*, Politička ideologija, 50-51.

[133] Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae ope ab I. Bekkero, II, Bonnae 1839, 17. Up. Arveler, Politička ideologija, 52.

исламски свет – може се уочити да су за Бога, односно његове симболе, оновремени људи били спремни да ратују и погину.

Господар наших живота

У једном од својих многобројних размишљања о Богу и његовој моћи историчар Нићифор Григора нарочито подвлачи чињеницу да се у људским делима ништа не догађа без божије промисли и да се све одиграва по његовим недокучивим путевима. При томе, ми остајемо у незнању и за оно што се десило проналазимо објашњења недостојна промисли и у нескладу са стварношћу. У жељи да некога казни, да искупи своје старе или нове грехе Свевишњи попут умешног лекара против тешко зацеливих рана употребљава и операционе резове и спаљивање. Плодно тле не добија потребан ваздух, на људе се подиже море, почињу да дувају снажни и непријатни ветрови, путевима се распростире куга. Часни људи који су подвргнути несрећи узалуд се труде да избегну невоље јер сви њихови напори упркос великом труду остају без резултата. На другој страни, срећа се осмехује онима који су претходно били бедни, па недостојне личности избијају на површину. Тако глупаци стичу предност у односу на мудраце, док ниткови и робови добијају власт над часним и благородним људима. Тада људи који оличавају добро и поредак – намесници градова, главе породица, судије, трговци, па чак и духовници – сви као да су се ставили у службу бешчашћа и недела и нису у стању или неће да било шта промене. А све је то одредио Бог.[134] Овако је говорио водећи византијски интелектуалац XIV столећа Нићифор Григора. На другом месту у својој „Ромејској историји", а поново варирајући тему божије свемоћи, византијски полихистор каже: „Он (sc. Бог) често оставља неиспуњена очекивања, а сасвим неочекиваним стварима даје повољан исход."[135]

Божију свемоћ наглашава и Јован Кантакузин који описујући своје преговоре са обласним господаром Хрељом наглашава да му је одасвуд претила несрећа, али је ипак наде за спас и победу

[134] Greg. I, 316.
[135] Ibid. II, 660. Превод: Виз. извори, VI, 250 (*Б. Ферјанчић*).

поверио сведржитељу Богу.[136] Слично Јован Кантакузин вели и у описивању тешког стања с пролећа 1343. године када његове позиције у грађанском рату нису биле тако сјајне, па је последње наде полагао у Бога.[137] Нешто касније исти писац, али у знатно бољем расположењу, „одаје многе захвалности Богу за спасење" и „опази Божју бригу о њему".[138] С јесени 1357. године Јован Кантакузин, тада већ монах Јоасаф, саветује сина Матију Кантакузина, који је заробљеник василевса Јована V Палеолога, да се одрекне царске круне јер је то Божија воља.[139]

Будући да је свемоћан, Бог може да сагласно своме нахођењу награди људе, али и да их казни. Таква оцена, на пример, стоји код Евстатија Солунског који бележи да Бог кажњава Ромеје због њихових греха у односу на Бога.[140] Слично мишљење износи и Георгије Пахимер који говорећи о урушавању државе Ромеја (1204) вели да је по божијој вољи, односно уз његово допуштење, као казна за грехе против Бога пострадао Цариград, срце домовине. Пошто је тако све било умртвљено, Италијани су на једној, а Турци, Бугари и Срби на другој страни разделили земље Ромеја.[141]

У делима позновизантијских писаца постоји велики број примера како за божију казну тако и за награду Свевишњег. Никита Хонијат је описао начин на који је страдала војска немачких ритера, учесника Другог крсташког рата у септембру 1147. године. Они су се улогорили уз реку Мелас,[142] која није особито ни широка ни дубока, а лети готово пресуши и претвори се у поток. Међутим, у зимским месецима услед обилних киша она нарасте, има веома брз и шуман ток, па и плави области кроз које протиче. Уколико је време ветровито, Мелас се усталаса и успенуша, те просто насрће на обале, пустоши и задаје много муке не само земљорадницима него и путницима који туда пролазе.[143] У овом случају река је неуобичајено рано набујала – несрећа за крсташке војнике се збила у ноћи између 7. и 8. септембра 1147.

---

[136] Cant. II, 235-236. Уп. Виз. извори, VI, 372 (*Б. Ферјанчић*).

[137] Cant. II, 350.

[138] Ibid. 361. Уп. Виз. извори, VI, 444 (*Б. Ферјанчић*).

[139] Cant. III, 348.

[140] Eustazio di Tessalonica, 68.

[141] Pachym. (F), I, 209.

[142] Реч је о данашњој реци Карасу у малоазијском делу Турске. Њен грчки назив Мелас значи „црни". В. *Magoulias*, City of Byzantium, 376 n. 171.

[143] Chon. Historia, 64.

године[144] – и буквално затекла на спавању одреде немачког владара Конрада III (1138-1152). Потпуно ненадано Мелас је толико нарастао да се у ноћним часовима излио из свог корита и из немачког логора је однео не само оружје, разнолику опрему, одећу и друге ствари које су они носили са собом него и коње и муле, па и саме коњанике. Био је то жалостан призор, бележи Никита Хонијат, заиста достојан суза: немачки ритери су падали без борбе и гинули без непријатеља.[145] Од несреће нису могли да их спасу ни неуобичајено високи раст ни спретне војничке руке, па су падали као трава, као суво сено и лагано паперје. Позивајући се на један од псалама – „Подижу ријеке, Господе, подижу ријеке глас свој, подижу ријеке вале своје“[146] – Хонијат истиче да је река подигла своје гласове док су крсташи викали на њиховом варварском језику, испуштајући дивље и страшне јауке нимало налик на милозвучне песме пастира са планина и брда поред којих су пролазили. Византијски историчар напослетку истиче да су они који су видели шта се десило нехотице постајали свесни да је гнев божији задесио логор немачких ритера. Набујала вода је једноставно прогутала уснуле крсташе тако да њима није пошло за руком ни да спасу своја тела. Од оних који су спавали у логору једни су збиља и заспали смртним сном док су други били лишени своје имовине.[147]

На сличан начин Никита Хонијат објашњава и неочекивану смрт немачког цара Фридриха I Барбаросе, једног од вођа Трећег крсташког рата. Као што је познато, стари владар се удавио у малоазијској речици Салефу 10. јуна 1190. године.[148] Византијски историчар је нагласио како су непојмљиве и неочекиване околности, или боље рећи за људе недостижни судови божији одвели Барбаросу у смрт: прелазећи једну реку, он је потонуо у њеним таласима.[149]

Упркос изнетим примерима где је Бог, према писању Никите Хонијата, казнио Латине, византијски писац није сматрао да су по том питању Ромеји били у повлашћеном положају у средњо-

---

[144] *Magoulias*, City of Byzantium, 38.
[145] Chon. Historia, 65.
[146] Псалам 93, 3. Cf. *Magoulias*, City of Byzantium, 376 n. 176.
[147] Chon. Historia, 65.
[148] A History of the Crusades, ed. *K. Setton*, vol. II (The Latter Crusades, 1189-1311, ed. *R. L. Wolff – H. W. Hazard*), Madison – London 1969, 49 (*S. Painter*), 114 (*E. N. Johnson*).
[149] Chon. Historia, 416.

вековном свету. Тако он на једном месту у својој историји каже како је Бог његовим савременицима одредио непрестано смењивање немирних дана.[150] И Нићифор Григора у опису догађаја између 1311. и 1313. године, када су Турци пустошили византијске области, наглашава забринутост ромејских царева Андроника II и Михаила IX Палеолога. „Василевсе је то испуњавало дубоким болом и душу им опхрвало бригама. Изгубили су наду да се могу помоћи ромејским трупама. Касно су схватили да их погађа божански гнев, али узрок му нису могли наћи."[151]

Нићифор Григора у првој књизи „Ромејске историје" износи занимљиву оцену битке у којој је Теодор I Ласкарис, оснивач Никејског царства – наследника Византије, 1211. године поразио трупе владара Иконијског султаната. Упркос надмоћи селџучких ратника, малобројнији Ромеји су однели драгоцену победу, при чему цар замало није погинуо. Али, бележи Григора, Бог није тако хтео, него је одлучио да васкрсне византијску државу. Теодор I Ласкарис је био пао с коња и чинило се да му нема спаса, али је устао и не само наставио борбу него и у двобоју убио султана Изедина Кајкавуса I. Василевс је најпре мачем посекао ноге коња којег је јахао селџучки владар. Султан је пао на тле и онда му је Теодор I Ласкарис одрубио главу и подигао је на копље како би је показао непријатељској војсци. Управо тим догађајем, сматра Нићифор Григора, означен је почетак обнове ромејске империје уз суделовање Бога чије силе надмашују људске и који може све.[152]

Византинци, и уопште средњовековни људи, сматрали су да је Бог кадар да нас једног дана уздигне да би нас већ другог срушио. Као подесан пример Нићифор Григора доноси случај византијског војсковође Алексија Стратигопула који се прославио тако што је крајем јула 1261. године преотео Латинима византијску престоницу Цариград, али је убрзо постао заробљеник епирског владара Михаила II Анђела. Византијски полихистор проналази паралелу у античкој историји када је Помпеј после големих успеха неславно завршио. Тако је и цезар Алексије Стратигопул који је досегао највеће трофеје потом постао епирски заробљеник. На тај начин

[150] Ibid. 401.
[151] Greg. I, 262-263. Превод: Виз. извори, VI, 184-185 (*С. Ћирковић*).
[152] Greg. I, 20-21. Cf. *Cahen*, Pre-Ottoman Turkey, 120.

Бог ставља људима до знања да видевши своју немоћ у небитним биткама једино Свевишњем припишу велике и славне победе.[153]

Описујући грађански рат двојице царева из династије Палеолога, деде Андроника II и унука Андроника III, који се водио двадесетих година XIV столећа, Нићифор Григора наглашава да је старији василевс однекуд схватио да се све што се тада догађало збивало по божијој вољи и да за људе остају недокучиви путеви провиђења.[154] У покушају да објасни напрасну смрт владара Трапезунтског царства Василија I Великог Комнина (1332-1340), који се изненада упокојио 6. априла 1340. године, Нићифор Григора такође узрок види у божијој вољи. Он верује да је реч о божијој казни јер је владар црноморске царевине кратко време проживео у браку са законитом женом Ирином, а онда је ступио у незакониту везу са истоименом милосницом која је пламтела мржњом према легитимној царевој супрузи.[155] Као да потврђује Григорине речи, Јован Кантакузин, његов савременик, цар, монах и писац, истрајава на оцени како казна божија очекује све људе који чине неправду.[156]

Алексије Макремволит истиче да оне који се удаље од Бога стиже пропаст у виду земљотреса, поплава, глади, куге́, грађанских ратова. Све је то затекло Византинце његовог времена.[157] Он објашњава пораз Ромеја од Ђеновљана управо уверењем да им је помогао Бог који се окренуо од Византинаца.[158] Исти писац такође наглашава да уништавајући хришћанске иконе муслимани чине мањи грех него хришћани који свакодневно уништавају Бога у својим душама. Истовремено он тврди да су Турци оружје божјег гнева због ромејских грехова.[159]

Посебно место у разматрањима Византинаца пред османлијском опасношћу заузима раширено веровање да су све несреће што сналазе Ромеје и што ће их у будућности погађати исход божјег гнева због њихових почињених греха. Ваља упозорити на битну чињеницу да је идеја да божанство кажњава грешне људе без сумње стара колико и цивилизација. Одавно је тумачено

[153] Greg. I, 91. Уп. *Ферјанчић*, Тесалија, 62.
[154] Greg. I, 358.
[155] Ibid. 548-549. Уп. С.П. *Карпов*, Трапезунд и Константинополь в XIV веке, ВВ 36 (1974) 86.
[156] Cant. I, 283. Уп. Виз. извори, VI, 331 (*С. Ћирковић*).
[157] Alexios Makrembolites, Logos historikos, 154, 155. Уп. *Поляковская*, Алексей Макремволит, 138.
[158] Alexios Makrembolites, Logos historikos, 156, 159. Уп. *Поляковская*, Алексей Макремволит, 138-139.
[159] Antilepseis, 225 n. 2. Уп. *Поляковская*, Портреты, 233.

да су куга, ратови, глад и сличне невоље заправо божија казна, нешто попут оштрих стрела које небо шаље на грешно човечанство.[160] Византијски писац из XV столећа, Дука, такође доводи све византијске невоље у последњем столећу постојања Царства у везу са ромејским гресима које Бог кажњава.[161]

Уопште, византијска теорија о поразу који је допустио Бог као казну за грехе његовог народа све се више распростирала међу Ромејима како се Царство ближило своме заласку. Разумљиво је да утицаји оваквог схватања које је у време највеће османлијске опасности налазило све шири круг присталица није доприносило јачању одбрамбене моћи Византије. Напротив, показало се да је оно створило прилично непогодне услове за одбрану Цариграда јер је појачавало дефетизам међу поданицима ромејског василевса.[162] Упориште речене теорије лежи у библијској традицији која учи да Бог кажњава свој вољени народ ако скрене с правог пута. То значи да греси и погрешке византијског народа и његових вођа објашњавају казне које очекују византијски свет. Будући да је божји суд коначан и неопозив, Византија мора пропасти да би окајала своје грехе.[163] Колико је поменуто уверење ухватило корена у православном свету казује и пример Нестора Искендера, руског очевица турског поседања Цариграда 1453. године. Он јадикује да су се наша безакоња издигла изнад наших глава и да су наша срца отежала од грехова наших, и ми не слушамо божје заповеди и не идемо по његовим путевима него се кријемо од његовог гнева.[164] Руски писац је са осећањем православног заједништва византијско проклетство и несрећу придружио целокупном корпусу ортодоксије.

Бог као господар људских живота присутан је и у византијским пословицама. Тако, једна од њих вели: „Ако те цар гони, онда бежи; ако те Бог гони, онда седи!“[165] Навешћемо још неке: „Ако имаш вере у Бога, не бој се непријатеља!“; „Бој се човека који се не боји Бога“; „Бојим се Бога који је високо и гледа. Бојим се и човека који нема Бога.“[166]

---

[160] *Delimo*, Strah na Zapadu, II, 305-306.
[161] Ducas, 47.
[162] *Arveler*, Politička ideologija, 69-70.
[163] Isto, 134.
[164] Повестъ, 236.
[165] *Х.-Г. Бек*, Византијски миленијум, прев. *Р. Козић*, Београд 1998, 437.
[166] *Kolitsaras*, Paroimiai, II, 81, No. 2161; III, 273, No. 5549; II, 15, No. 1712.

XII СТРАХ ОД СМРТИ
(Један поглед)

„Страшније је увек бојати се смрти него умрети!"
(Сенека, О благости, III, 8)

Страх од смрти је од памтивека био део човековог емоционалног искуства и он припада човеку исто толико колико и све друго што га чини људским бићем. Штавише, према данском мислиоцу Серену Кјеркегору, он је исходиште свих других страхова. Смрт и страх од умирања су велике филозофске и књижевне теме – можемо додати и вечита људска питања – о којима се много расправљало и о којима ће се, нема сумње, и убудуће веома много дискутовати.[1] Римски филозоф Сенека је однос живота и смрти формулисао на крајње једноставан и језгровит начин изрекавши да цео човеков живот није ништа друго него пут у смрт.[2] Да је страх од смрти од искона био саставни део човековог живота, недвосмислено и јасно потврђују најранија сачувана писана сведочанства.

Страх од смрти срећемо у познатом „Епу о Гилгамешу", једном од најстаријих књижевних споменика светске цивилизације. Премда је Гилгамеш само једном трећином био човек, а преосталим двема трећинама бог, кроз читав еп се одвија његово истрајно трагање за вечним животом.

У срце ми туга улази и бол у дубину душе.
Страх ме смрти захвати и ево се по пустари скитам.[3]

Међутим, упркос ревносном залагању и свим напорима које је предузео, Гилгамеш не успева да пронађе бесмртност.

---

[1] За основне податке о феномену смрти, потом спознаји смрти и страху од ње в. The Encyclopedia of Philosophy, vol. I, New York – London 1960 (reprint: 1972), 307-309 (*R. G. Olson*) са навођењем најважније библиографије. Такође в. Encyclopedia of Early Christianity, ed. *E. Ferguson*, I, New York – London 1997², 323-324 (*B. R. McCane*).
[2] Сенека, Утеха Полибију, 29, 2.
[3] *N. Nikolić – S. Nikolić*, Gilgameš. Stvaranje svijeta i druge babilonske legende, Zagreb 1990, 40.

Кад су људе створили богови, смрт су им они назначили,
А живот себи су изабрали.[4]

На крају, он је приморан да се суочи са страшном истином да је смрт, као и рођење, уосталом, неизбежна не само за сваког човека који ходи земљом него и за њега, хероја и полубога.

Вечни живот људима није одређен.
Смрт поштеде не зна; сваком животу конац је одређен.[5]

И у хеленском античком свету можемо срести слично ламентирање над пролазаности овоземаљског живота. Тако Хомер сетно казује у „Илијади":

Као што се лишће на стаблу мења
тако пролази и људски род.[6]

О смрти је на сличан начин размишљала хеленска лирска песникиња Сапфо око 600. године пре наше ере. Десета муза, како су називали ову песникињу из Митилене на острву Лезбосу, вели следеће:

Смрт је зло. И богови би што су тај закон
у ред природни поставили
радо умирали
кад би она добра била![7]

Од римских песника који су састављали стихове о пролазности живота и свега што припада овоземаљском свету навешћемо Квинта Хорација Флака који је спевао једну песму о краткоћи живота:

---

[4] Исто, 46.
[5] Исто, 52. О проблему смрти у Епу о Гилгамешу в. *A. Heidel*, The Gilgamesh Epic and Old Testament Parallels, Chicago 1949[2], 137-223.
[6] Хомер, Илијада, VI, 146.
[7] Сапфо, Лирика, прев. *Т. Смердел*, Београд 1961, 26.

Еј, како брзо измичу нам лета.
Невиност њихов не задржа ток,
главу од белог не сачува цвета,
нит да с' продужи љуте смрти рок...
Оставит мораш виноград и њиве,
жену и лепо устројени дом,
од свег имања једна грана иве
биће на гробу пресађена твом.[8]

Римски филозофи су такође на различите начине посматрали смрт и страх од умирања. Тако је Сенека записао да је страшније увек бојати се смрти него умрети.[9] Занимљиву мисао износи и Марко Порције Катон који упозорава: „Ко се боји смрти, губи радости живота!“[10] Исти писац и мислилац на другом месту понавља и унеколико варира претходну мисао: „Остави се страха од смрти; јер глупо је непрестано док се плашимо смрти пропуштати радости живота!“[11] Наравно, упркос овим саветима римских филозофа који су између осталог, настојали да подуче своје савременике и развеју њихова прибојавања, страх од смрти био је саставни део и римског друштва.[12]

У готово свим религијама смрт никада није била доживљавана као ништавило, већ, како вели Мирче Елијаде, као прелазни период ка другој страни. Карл Густав Јунг наглашава да се може чак тврдити да већина религија има компликован систем припремања за смрт.[13] Будући да су људи ипак смртни и умиру страх од смрти постоји у сваком човеку.[14] Како било, човек се плаши умирања док год од живота нешто очекује.

[8] Rimska lirika, Beograd 1976, 50.
[9] Сенека, О благости, III, 8.
[10] Cato, Disticha, I, 22.
[11] Ibid. II, 3.
[12] Једну од новијих књига на ту тему написао је *A. Kneppe*, Metus temporum. Zur Bedeutung von Angst in Politik und Gesellschaft der römischen Kaiserzeit des 1. und 2. Jhdts. n. Chr., Stuttgart 1994, 9 sq.
[13] *В. Јерошић*, Страх и религија, 117 (=Старо и ново у хришћанству, 48).
[14] Најтоплије се захваљујемо проф. Владети Јеротићу који нам је дао драгоцене савете приликом писања овог поглавља.

Смрт у византијском свету

Начин на који су Византинци гледали на смрт у великој мери је проистекао из грчко-римске филозофије и углавном се сводио на идеју да смрт представља одвајање душе од тела.[15] Тако, на пример, учени Ромеј из XIV столећа, Димитрије Кидон у знаменитом трактату „О презирању смрти" каже „одвајање душе од тела, које ми по обичају називамо смрћу."[16] Ово одвајање је схватано као привремено док се душа коначно не би поново ујединила са телом. На тај начин је страх од смрти, природан у сваком човеку, бивао надвладан вером у Христа који је победио смрт.[17] Шире узев, такво је било поимање смрти у читавом средњовековном хришћанском свету.[18] Још од ранохришћанских времена смртност је посматрана као универзална болест која како духовно тако и физички држи човека у свом загрљају. У византијској традицији постоји усаглашеност у поистовећивању наслеђа првородног греха са наслеђем смртности, пре него грешности, пошто је грешност само последица смртности.[19] Смрт се догађа по заповеди Бога који у ту сврху шаље анђела, а њен час су били у стању да предскажу једино светитељи. Ранохришћански оци Пахомије Велики, Василије Велики и Евагрије Понтијски истрај-

[15] ODB, I, 593-594 (*G. Podskalsky – R. Stichel – A. Karpozilos*). Такође в. DMA 4 (1984) 118-122 (*R.E. Reynolds*)

[16] Cydonius, De contemnendo morte, 1. О овоме трактату ће више бити речи у даљем тексту. В. одељак *Трактат Димитрија Кидона*. Такође в. *А. Гуревич*, Мир живых и мир мертвых, Культура и общество средневековой Европы глазами современников (Exempla XIII века), Москва 1989, 75-93

[17] *В.Јеротић*, Страх и религија, 124 (=Старо и ново у хришћанству, 54).

[18] О смрти у средњем веку постоји веома обимна литература, а овде ћемо навести само неке од важнијих радова: *A .C. Rush*, Death and Burial in Christian Antiquity, Washington 1941, 1-273; *T. S. R. Boase*, Death in the Middle Ages. Mortality, Judgement and Remembrance, New York 1972, 9-126; *Ch. Walter*, Death in Byzantine Iconography, Eastern Church Review 8 (1976) 113-127; *P. J. Fedwick*, Death and Dying in Byzantine Liturgical Traditions, Eastern Churches Review 8 (1976) 152-161; *Anthony, Metropolitian of Sourozh*, On Death, Sobornost I-2 (1979) 8-18; Death in the Midle Ages, ed. by *H. Braet – W. Verbeke*, Leuven 1982, 1-285; DMA 4 (1984) 118-122 (*R. E. Reynolds*); *A. Borst*, Lebensformen im Mittelalter, Frankfurt/M – Berlin 1986, 118 sq.; *N. Ohler*, Sterben und Tod im Mittelalter, München – Zürich 1990, 13-302; *Ph. Ariès*, The Hour of Our Death, New York – Oxford 1991, 5-639; *P. J. Geary*, Living with the Dead in Middle Ages, New York – London 1994, 9-256; *Dinzelbacher*, Angst im Mittelalter, 135 sq.; *P. Binski*, Medieval Death. Ritual and Representation, New York 1996, 8-214;

[19] *Џ. Мајендорф*, Византијско богословље. Историјски токови и догматске теме, Крагујевац 1985, 178-179.

но упућују вернике да непрестано мисле о дану своје смрти, паклу и вечним мукама.[20]

Као и у готово свим друштвима, и у византијском је постојао страх од смрти. На том плану се одмах суочавамо са познатим феноменом који филозофи једноставно означавају као „моја смрт".[21] Наиме, постоји уверење да човек чак није у стању ни да замисли властиту смрт, док истовремено релативно лако може да представи смрт неког другог.[22] Ужасавање од сопственог самртног часа има своје упориште и у подсећању на Лазара за кога се причало да после свог васкрсења ни за шта друго није знао сем за ужасан страх од смрти коју је једном већ био искусио. А ако је праведник морао толико да страхује шта је тек чекало грешника?[23] Истине ради, ваља истаћи да је однос Ромеја према смрти и страху од умирања у најмању руку био амбивалентан.

Homo byzantinus је имао снаге и духа да се понекад подсмехне смрти и да оно што је по својој природи тмурно и страшно извргне у супротност, у лепршаву шалу или врцаву гротеску. Ова особина, додајмо, није била страна ни византијским спиритуалним прецима из хеленског и хеленистичког света чији су култура и дух неизмерно утицали на духовну климу у Византији. Веома подесан пример који живописно илуструје изнету оцену је већ поменути *Филогелос* – што би у преводу с грчког значило „љубитељ смеха", „онај који воли смех" – збирка која броји две стотине шездесет пет шала. Колекција је сачувана у више рукописа из X-XI столећа.[24]

Поменућемо две шале које на особен начин, у маниру такозваног црног хумора, казују о смрти. „Како је твој најбољи пријатељ?" – упитао је таст зета који се управо вратио са пута. „О, он је веома добро и у овом тренутку је срећан. Управо је сахранио свог таста!?"[25] Припитом алкохоличару у крчми прилази неки човек и саопштава му тужну вест: „Ваша супруга је умрла!" Он

[20] *Delimo*, Greh i strah, I, 76-77 са позивањем на изворне податке.
[21] The Encyclopedia of Philosophy, vol. 5, New York – London 1967 (reprint: 1972), 416-419 (*P. Edwards*).
[22] *Јеротић*, Страх и религија, 116 (=Старо и ново у хришћанству, 48).
[23] Уп. *Хојзинга*, Јесен средњега века, 195.
[24] ODB, III, 1655-1656 (*A. Kazhdan*).
[25] Philogelos, 54, No. 67.

се окреће крчмару и поручује: „Једну чашу црног вина, молим!?"[26] Верујемо да су се овакве и сличне шале препричавале по улицама и трговима Цариграда сведочећи о духу Византинаца и њиховој готовости да се нашале и са најстрашнијим животним питањима.

И византијски писац из XII столећа Константин Манасије, једна од најистакнутијих личности културне историје епохе Комнина,[27] са једном врстом ведрине – али ведрине која је проистекла из горког и неумољивог поимања краткотрајности живота – поручује своме читаоцу:

Смеј се с презрењем над колоплетом судбине,
ругај се и непостојаности овоземаљских ствари,
али гледај, човече, да се не подсмеваш несрећи других.[28]

Размишљања која је о животу и смрти имао цариградски патријарх Јован XIII Гликис доноси Нићифор Григора на страницама свог историјског дела. Када је схватио да га погоршано здравствено стање спутава да на прави начин обавља многобројне и одговорне дужности, византијски првосвештеник је од цара Андроника II Палеолога затражио одобрење да се повуче из активне службе.[29] Василевс је изашао у сусрет Јовану Гликису, о којем Григора пише са пуно уважавања, и болешљиви духовник је нашао мир у манастиру Кириотиси где је из дана у дан ишчекивао смрт. Будући да није био користољубив и похлепан његов новац није било тешко избројати, а махом га је употребио за поправке храма у којем је боравио. На Гликисово тражење млади Нићифор Григора је записао последњу вољу ромејског првосвештеника. Наиме, сада већ бившем патријарху се допадао краснопис младог византијског научника. Јован Гликис је у перо диктирао Григори да су сви људи дужни да размишљају о

[26] Ibid. 112, No. 227.
[27] О њему в. Виз. извори, IV, 207-209 (*Б. Ферјанчић*); *E. M. Jeffreys*, The Attitudes of Byzantine Chroniclers towards Ancient History, Byz. 49 (1979) 199-238; ODB, II, 1280 (*A. Kazhdan*).
[28] *G. Soyter*, Humor und Satire in der byzantinischen Literatur, Bayerische Blätter für das Gymnasialschulwesen, München 1928, 147. Уп. *Д. Ангелов – П. Тивчев*, Подбрани извори за историята на Византия, София 1974[4], 294.
[29] О болести Јована Гликиса било је речи у III поглављу. В. н. 87-89.

смрти и проницљиво гледају на садашњост како би у њој видели само сенку и ништа више. Не би требало да губе из вида да понекад земља ненадано гута неког ко је још јуче био жив, а пре него што му је пошло за руком да устроји свој дом и пре него што је био у стању да предвиди удар судбине. Каткад, пак, човек испуњен многобројним надањима ујутру излази из своје куће док се сунце успиње на хоризонту, а у подне ишчезава у најскривенијим скровиштима мрака и заборава. То се догађа и људима који се налазе у расцвету животне снаге, у животној доби када ни у ком случају не очекују несрећу, а често и са осмехом на лицу. Међутим, мудрује бивши цариградски патријарх, кудикамо више је потребно да о смрти размишљају оболели од неке од многобројних болести које изнурују организам и слабе везе међу појединим његовим деловима. Такви људи већ куцају на врата смрти, одбацују наду на живот и једним оком гледају на дно гроба. Неопходно је да такви људи поведу рачуна о својој души и, будући да је она бесмртна, да се на сваки начин побрину да стекну врлине како себе не би подвргли двојакој смрти – не само смрти тела него и смрти душе. Затим Јован Гликис истиче да је изречено управо њему посебно важно јер је већ поодавно оболео, а опака бољка – већ дуго настањена у његовом организму! – скоро је сасвим исцрпла трошно тело. Стари духовник је схватио да је и било какво лечење постало потпуно узалудан посао. Док је био нешто млађи, он се уздао у некакво чудотворно исцељење, али није долазило чак ни до малог побољшања. Стога је Јован Гликис спознао да је то̀ суд божији и казна за почињене грехе, тако да је наду у оздрављење сменило туробно ишчекивање смрти.[30]

Трулеж и црви

Просечан животни век у Византији, као и у осталим средњовековним друштвима, није био дуг. Сматра се да половина ромејског становништва није успела да доживи ни тридесет пет година.[31] На основу демографских истраживања може се закључи-

[30] Greg. I, 289-292.
[31] *A.-M. M. Talbot*, Old Age in Byzantium, BZ 77 (1984) 268-269; *Поляковская – Чекалова*, Быт и нравы, 149.

ти да су дуже од осталих живели цареви, интелектуалци и монаси.[32] Тако је просечан век владара династије Комнина, искључујући Алексија II који је удављен као четрнаестогодишњак, био шездесет једна година. Као занимљива паралела може се истаћи да је тадашњи просечан век саксонске династије у Немачкој био само четрдесет и по година.[33] С друге стране се зна да су византијски интелектуалци у епоси Комнина живели просечно седамдесет једну годину, док су најдуже живели монаси доживљавајући осамдесети, па каткад и деведесети рођендан.[34] У животу обичног Византинца умирање и сахране биле су саставни део свакодневице. Насупрот хришћанском начелу да је смрт безболно одвајање душе од тела стајало је искуствено сазнање о физичком распадању људског организма по упокојењу. Свето писмо и патристички списи нису мимоишли ни ову „хемијску“ димензију живљења и умирања.

У Библији се на више места може прочитати како људско тело по упокојењу трули и постаје плен црва: „Гробу вичем: ти си отац мој; црвима: ти си моја мати, ти си сестра моја“ (Књига о Јову 17, 14); „Обојица леже у праху, и црви их једнако прекривају“ (Књига о Јову 21, 26); „Јер ће их мољац изјести као хаљину, и као вуну изјешће их црв“ (Књига пророка Исаије 51, 8); „У то га одмах удари анђео Господњи, зато што није дао славе Богу, и би изједен од црва, и издахну“ (Дела апостолска 12, 23).

Нарочито наглашавање трулежи тела, које је имало јасно изражен циљ да код верника доведе до презирања света, било је приметно током читавог средњег века.[35] Тако, на пример, свети Ефрем Сирин, црквени отац из IV столећа,[36] у једној проповеди о „онима који су заспали у Христу“ са језивим реализмом бележи: „Када одемо да видимо гробове у којима труну и ‘пролазе’ ми показујемо на њих прстом и кажемо: ево тога и тога; овај је био краљ, овај војсковођа; овај опет кнез; овде је његов нећак, тамо његова кћи, некада тако лепа; овде тај и тај младић

[32] *Talbot*, o. c., 269; *Поляковская – Чекалова*, Быт и нравы, 149.
[33] *Talbot*, o. c., 269; *Поляковская – Чекалова*, Быт и нравы, 149.
[34] *Talbot*, o. c., 269; *Поляковская – Чекалова*, Быт и нравы, 150.
[35] *Delimo*, Greh i strah, I, 62.
[36] *Д. Богдановић*, Свети оци и учитељи цркве. Мала приручна патрологија, Београд 1989, 133-137; ODB, I, 708-709 (*B. Baldwin – N. P. Ševčenko*).

који је пролазио тако лепо обучен... /Све је ишчезло/...Онда их зовемо по имену: Камо сте пошли, браћо? Где сада живите?... Причајте нам као што сте нам још донедавно причали... /А они одговарају/: Напустили смо људске редове и ево нас на месту које смо заслужили својим делима! Тај прах... тај пепео, та трулеж..., те гњиле кости, ти гнусни црви, то су тела младића и девојака који су вас некада заводили; та прашина је тело које сте незасито грлили; та трулеж је лице које сте љубили дан и ноћ са неутаживом пожудом; тај смрад што тече, то је тело које вас је гурало у грех. Зато гледајте и верујте, ви који водите некористан живот; не дајте се дуго варати, младићи и девојке, лепотом ваше младости. Јер и ми смо у животу били што сте ви сада и проводили смо дане у забави; сада смо пред вашим очима, мртви, трулеж..."[37]

Велики ранохришћански отац Јован Златоусти у спису под насловом „О устрајности" пише: „Онај за којим сам јуче чезнуо сада лежи и изазива гађење. Оно што је јуче било као део мог тела сада гледам као нешто страно. Онога којег сам недавно грлио сада више не желим да дотакнем. Заливам га сузама као свога, али бежим од његових гнојних остатака као да нису моји. Срце ме тера да приђем његовом смрадном лешу, али ми пут спречавају трулеж и црви... Где је лепота његовог лица? Гле, већ је потамнела. Где су његове живахне и красне очи? Ево их, изједене су. Где је красота његове косе? Нема је више. Где је уздигнути врат? Ево, здробљен је."[38]

С тим у вези је и деградација телесне лепоте на коју се гледало као на нечистоћу и труљење покривене танком кожом као неком врстом позлате. Мрачне слике које је подастирао Јован Златоусти имале су одјека током читавог средњег века. Тако је, на пример, француски духовник Одо од Клинија, који је живео у последњој четвртини IX и првој половини X столећа,[39] разрадио и проширио мотив расправе „О женама и лепоти" Јована Златоустог.[40] Он је записао следеће: „Телесна лепота састоји се

---

[37] Наведено према *Delimo*, Greh i strah, I, 60-61.
[38] PG, 60, col. 727-728. Up. *Delimo*, Greh i strah, I, 60.
[39] *W. Buchwald – A. Hohlweg – O. Prinz*, Tusculum-Lexikon griechischer und lateinischer Autoren des Altertums und des Mittelalters, München – Zürich 1982^3, 581-582.
[40] *Хојзинга*, Јесен средњега века, 471 н. 12.

само из коже. Јер када би људи видели шта је испод коже, када би они могли, као што кажу да може рис у Беотији, да види шта је изнутра, згадили би се гледајући жене. Њихова љупкост састоји се из слузи и крви, из влаге и жучи. Ако неко мисли шта се све скрива у ноздрвама, шта у грлу и шта у стомаку, наилазимо само на нечистоћу. Па ако чак ни врховима прстију не можемо да додирнемо слуз и прљавштину, како онда можемо пожелети да загрлимо саму врећу прљавштине?"[41]

Андрија Критски, црквени великодостојник, писац и светитељ који је живео у завршним деценијама VII и у првој половини VIII столећа,[42] ишао је чак дотле да је препоручивао медитирање у близини гробова. У обраћању вернику који се приближује гробу он каже: „Само напред... гледај право у тај мучни призор... Остани довољно дуго да осетиш његов смрад, смрад који није туђи, у ствари наш смрад. Достојанствено подноси задах гњилости који се одатле подиже и испаравање одурне течности. Буди јак пред за Бога веома мрским призором црва и трулежи испуњеном гнојем..."[43]

Једном речју, натуралистичка виђења средњовековних људи од пера која су се тицала судбине људског тела после физичке смрти могла би бити сведена на немилосрдно огољену и сажету формулацију: „Након човека, црв, након црва, смрад или ужас."[44]

Страшни суд

Учење о крају света, доласку Антихриста и коначном суђењу узбуђивала је машту хришћанских верника. Страшни суд су наговестили још пророци док су црквени оци умногоме обогатили ово веровање. Сагласно хришћанској есхатологији, реч је о судском поступку који ће Бог држати читавом човечанству када буде одлучио да свет заврши своје постојање.[45] У том смислу идеја о поновном доласку Исуса Христа и васкрсењу мртвих једно је

---

[41] Patrologia Latina, ed. J. P. Migne, 133, col. 556. Уп. *Хојзинга*, Јесен средњега века, 187.
[42] ODB, I, 92-93 (*A. Kazhdan*).
[43] PG, 97, col. 1292. Up. *Delimo*, Greh i strah, I, 62.
[44] *Delimo*, Greh i strah, I, 61; *Хојзинга*, Јесен средњега века, 186-187, 190, 196.
[45] *O. Mandić*, Leksikon judaizma i kršćanstva, Zagreb 1969, 382-383.

од основних хришћанских веровања. Дакле, син божији ће опет доћи да суди свету.[46] Међутим, неизвесност када ће се то десити код људи је рађала страх који је у појединим раздобљима нарастао до горљиве опсесије. „Бдите, дакле, јер не знате ни дана ни часа."[47] Описи краја света и вечних мука грешника у проповедима Ефрема Сирина, Василија Великог, Јована Златоустог или Кирила Александријског уносиле су тескобу, неспокој и страх код пастве.[48] Огроман јаз између божије свемоћи и људског ништавила којег су средњовековни хришћани били болно свесни каткад је до неподношљивости притискао верујуће у Христа како на Истоку тако и на Западу.[49] *Homo mediaevalis* је био обузет бригом како да у том судбоносном часу истине спасе своју душу.

У једној песми цара Лава VI Мудрог узбудљиво и надахнуто је описан величанствени долазак Христа судије и оно што ће се потом десити. У василевсовој визији су присутни гробови пуни таме у којима су грешници, црви који пију крв и отворених уста чекају оне који нису издржали пробу божијег суда, тамо су плач и шкргут зуба, тмина и сузе. Не недостају ни страшне елементарне непогоде – буре, громови, муње! – које изазивају страх и ужас. Доћи ће и судија седећи на престолу облака... Бура ће уништити брда, ишчезнуће шуме, тврдо копно ће огњем бити претворено у пепео... море ће усахнути, а реке ће се напунити песком, материја ће бити уништена, све ће се савити као свитак, а море ће избацити своје мртве. Сјај светлила биће спаљен и множина звезда попадаће као лишће. У страху и очајању василевс се моли Исусу Христу, а посебно биране и дирљиве речи упућује Богородици: „Дево, у часу правде, буди ми нада, заштита, чуварка, помоћница, јер од дела немам наде да ћу стећи божије опроштење."[50] Драматургија и мизансцен Страшног суда,

---

[46] О Страшном суду в. ThEE 6 (1965) 106-107 (*K. D. Georgoulis*); DMA 7 (1986) 343-344 (*M. T. Davis*); ODB, II, 1181-1182 (*G. Podskalsky – A. Cutler*).

[47] Јеванђеље по Матеју 25, 13.

[48] *D. Milosević*, Das Jüngste Gericht, Recklinghausen 1963, 5-83. Ова студија је штампана на српском језику у књизи Дело Десанке Милошевић-Скочајић, историчара уметности, Београд 1993, 131-147.

[49] *А. Гуревич*, „Большая" и „малая" эсхатология, Культура и общество средневековой Европы глазами современников (Exempla XIII века), Москва 1989, 94-110.

[50] PG, 107, col. 309-314. Уп. *Л. Мирковић*, Мозаик изнад царских врата у нартексу цркве Свете Софије у Цариграду, Споменик САН 96, Други разред бр. 75, Београд 1948, 47.

између осталог, подразумевају Христов силазак у слави, трубе које буде мртве, огњену реку која тече од Христових ногу и све прождире,[51] анђеле који сакупљају изабране, блистави престо на којем седи господар векова, с једне стране неописиву лепоту небеског царства, а с друге најстрашније муке; Христ призива праведнике, а одбацује грешнике позивом „ходите благословени Оца мога, наследите царство које вам је припремљено од постанка света... идите од мене, проклети, у вечни огањ припремљен ђаволу и његовим анђелима... И отићи ће ови (грешници) у вечну казну, а праведници у живот вечни.“[52] Онима који су заоденути врлином праведника Исус Христос показује царство небеско, а грешницима велику таму где је шкргут зуба, огњено језеро, крв немирујућа.[53] Наведени призори који су се могли видети на зидовима хришћанских богомоља, појачани проповедима свештеника, нису могли оставити равнодушним верујуће у Христа.

Према учењима хришћанских отаца, очекивање будућег суда и страх од пакла и вечитих мука за грешнике има васпитни и поучни значај. Оно може да допринесе њиховом поправљању слично као што операције, паљење рана и горке лекарије често бивају неопходне за излечење болести тела.[54] Занимљив текст који једноставно и убедљиво сажима скупину осећања која заокупљају човека при тегобној помисли на Страшни суд налази се у цркви Богородице Форвиотисе на Кипру. Реч је о храму с краја XI и почетка XII века, у којем се ктитор магистар Нићифор обраћа Богородици очекујући њену заштиту: „Пошто ми живот обилује многим добрима која ми ти чиниш, Девице, и бдиш нада мном, ја, Никифор, магистар, понизни слуга, са љубављу подижем овај храм и заузврат те молим да ме штитиш када дође дан Страшног суда.“[55]

---

[51] *А. Калмирос,* Огњена река, Теолошки погледи 3-4 (1984) 175-198.
[52] Јеванђеље по Матеју 25, 34-46.
[53] *Милошевић,* н. д., 136. Такође в. *Delimo*, Strah na Zapadu, II, 280-281.
[54] *Зарин,* Аскетизам, 169 са позивањем на патристичке списе.
[55] *Г. Суботић – И. Тот,* Натписи историјске садржине на фрескама XI и XII века у западним областима Царства, ЗРВИ 36 (1997) 105 са навођењем извора и литературе.

Мазарис у царству мртвих

Грчки софиста и сатиричар Лукијан, који је рођен у Самосати и живео у II столећу, имао је знатан утицај на поједине, иначе веома популарне, жанрове византијске књижевности, пре свега на сатирични дијалог, имагинарно путовање и дијалог мртвих.[56] У позновизантијској епоси најчувенију „реплику" на Лукијанова дела представља сатира о боравку Мазариса у подземном свету, односно у царству мртвих, дело непознатог аутора састављено 1414-1415. године.[57]

Страховита епидемија куге која је 1414. године походила Цариград није мимоишла ни Мазариса. Он је данима лежао прикован за постељу док је болест имала своје плиме и осеке.[58] У једном тренутку његово здравствено стање се толико погоршало да је склизнуо у сам Хад, где је извесно време боравио и разговарао са низом покојника.[59] Међутим, када је болест изгубила на снази, Мазарис се вратио у овоземаљски живот и на папир је пренео шта је све доживео у подземном свету.

Из Мазарисовог описа се види да је у царству мртвих преовладавала атмосфера за коју се може устврдити да је представљала неку занимљиву мешавину паганства и хришћанства. Тамо се, на пример, заједно налазе како пас-чувар Кербер и богови подземног света Плутон и Персефона, с једне, тако и Мазарисови покојни савременици који су јетки и пуни примедби на византијско друштво, с друге стране. У овој фантазмагоричкој играрији, где је допуштен сваки узлет пишчеве маште, могу се десити и сасвим чудновати догађаји. У једном тренутку, на пример, настала је пра-

---

[56] Лукиан. Избраньє атеистические произведения, *ред. А. Каждан*, Москва 1955, 5-32; *J. Bompaire*, Lucien écrivain: imitation et création, Paris 1958, 13 sq.; *E. Mattioli*, Luciano e l'umanesimo, Napoli 1980, 9 sq.; *Ch. Robinson*, Lucian influence in Europe, Chapel Hill 1979, 65 sq.; ODB, II, 1255 (*K. Snipes*).

[57] О овоме делу в. *R. Walther*, Zur Hadesfahrt des Mazaris, JÖB 25 (1976) 195-206; *S. Lampakis*, Οἱ καταβάσεις στὸν κάτω κόσμο στὴ βυζαντινὴ καὶ στὴ μεταβυζαντινὴ λογοτεχνία, Athina 1982, 88-93; *С. В. Полякова – И. В. Феленковская*, Византийский сатирический диалог, Ленинград 1986, 158-165; *B. Baldwin*, The Mazaris: Reflections and Reappraisal, Illinois Classical Studies 18 (1993) /=Studies in Honour of Miroslav Marcovich/ 345-358.

[58] Mazaris' Journey, 2 sq.

[59] За идентификацију тих личности в. *E. Trapp*, Zur Identifizierung der Personen in der Hadesfahrt des Mazaris, JÖB 18 (1969) 95-99.

ва пометња и узбуђење међу покојницима јер је једном од њих позлило, па су остали унезверено тражили помоћ лекара.[60]

С обзиром на жанр којем припада овај књижевни састав није једноставно проценити какав став заузима писац према смрти, односно према страху од умирања. На једном месту главни јунак Мазарис се вајка како се живот у Аду не разликује од земаљског и наглашава да хоће да се врати натраг. Он додаје да је боље и животарити неславно и тегобно на земљи него пребивати у подземном свету каквим га је представио Мазарисов главни саговорник у царству мртвих.[61]

Лакоћа умирања

„Почетак живота за мене је крај,
Конац живота за мене је почетак,
Ја не знам одакле долазим,
Где се налазим, куда ћу кренути – не знам.
Као земља рађам се од земље,
Као тело од тела, будући пак
Од трулежи, свакако, трулежан,
И зацело смртан.
Закратко плотски живим ја на земљи, и умирем,
Одлазим из живота – у други живот,
У земљи ја остављам тело, али знам
Васкрснуће оно поново,
И живеће у векове, бесконачно“.[62]

У житијима светих, разумљиво, могу се срести описи последњих тренутака овоземаљског живота оних људи који су се Богу за љубав драговољно одрекли свега што је световно, односно плотско и подвргли најстрожим захтевима испосничке аскезе. Дане, месеце, године и деценије проводили су у посту и молитви, с мис-

[60] Mazaris' Journey, 34.
[61] Ibid. 14.
[62] Syméon le Nouveau Théologien, Hymnes 41-58, text. crit. et index par *J. Koder*; trad. et notes par *J. Paramelle – L. Neyrand*, III, Paris 1973, No. 42, 36. Уп. Преподобный Симеон Новый Богослов. Избранные гимны, Журнал Московской патриархии 1 (1992) 67.

лима усмереним ка Свевишњем и његовој милости. Непомућени спокој и растерећеност од било каквих брига чинили су својеврсну награду за овако изабрани начин живљења. Хагиографска литература нарочито наглашава спокојство с којим се умирући светитељи суочавају са смрћу због њиховог тврдог уверења да смрт превасходно значи ослобођење од везаности за тело, с једне, и сједињавање са божанским, с друге стране.[63]

У житију преподобног Нифона, светогорског монаха који је рођен у Епиру око 1315. године и наводно се упокојио у деведесет шестој години живота,[64] описано је како се он лако растао од овоземаљског бивствовања. Будући способан да предвиђа догађаје, он је у суботу 13. јуна 1411. саопштио својим ученицима и сабраћи да је дошло време да се растану пошто одлази ка Господу. Његове речи су веома онеспокојиле млађе калуђере, али их је Нифон умирио подсећањем да не треба да плачу већ да имају разлога да се радују јер ће у њему имати молитвеника пред Богом. Сутрадан, у недељу, старац им је наредио да му ископају гроб и припреме све што је неопходно за сахрану, а онда је са филозофском смиреношћу нагласио да је време да иде у земљу из које је и узет. Била је то јасна алузија на једно место из Светог писма: „Са знојем лица својега јешћеш хлеб, док се не вратиш у земљу од које си узет; јер си прах, и у прах ћеш се вратити“ (Књига постанка, 3, 19). Када је све било припремљено, Нифон се дуго молио с очима и рукама упртим у небо изговарајући речи: „Опростите мени грешнику“. Пошто је завршио молитву и од присутних узео опроштај, легао је на одар, склопио руке на грудима и мирно испустио и предао свој дух Богу.[65] Догодило се то на Светој Гори у недељу 14. јуна 1411. године.

На сличан начин, лако и мирно, испустио је своју племениту душу и свети Дионисије, атоски одшелник XIV столећа којег православна црква празнује 25. јуна. Он је пореклом био од Касторије, али је највећи део живота провео као монах на Светој гори.[66]

---

[63] ODB, I, 594 (*G. Podskalsky – R. Stichel – A. Karpozilos*). Такође в. *K. Ware*, 'One Body in Christ': Death and the Communion of Saints, Sobornost III-2 (1981) 179-191.
[64] За основне податке о овом духовнику в. PLP 8 (1986) No. 20687.
[65] Vie de saint Niphon, 20.
[66] PLP 3 (1978) No. 5448.

Познат је и као ктитор манастира светог Јована Крститеља, по њему познатог као Дионисијат, смештеног на западној обали сурог атоског масива.[67] Његов старији брат Теодосије касније је постао митрополит Трапезунта тако да је Дионисије од владара Трапезунтског царства добијао новчану помоћ за основани манастир. Игром случаја Дионисије је и умро у Трапезунту, како се сматра 25. фебруара 1388. године.[68] У његовом житију је остало записано да је предосетио властиту смрт и да је то саопштио својој сабраћи, а да је потом отишао ка Господу.[69]

И бугарски монах Козма, који се дуго подвизавао у часној обитељи светогорског манастира Зографа и касније је понео ореол светости,[70] преминуо је на сличан начин. Писац његовог житија вели да он „предаде свој дух у руке живућег Исуса Христа", како се верује, 22. септембра 1422. године.[71]

У Јањинској хроници налазимо занимљиву вест о томе како је скончала василиса Марија Ангелина Палеологина, кћи цара Тесалије Симеона (Синише) Палеолога и жена деспота Томе Прељубовића, односно заменила земаљско за небеско царство, како вели састављач. Било је то 28. децембра 1394. године. Она се покајала и исповедила уз топле сузе, а онда се мирно упокојила. Будући да је била веома омиљена – анонимни писац о њој пише са пуно наклоности – читава Јањина је пала у тугу, плач и ридање, толико да је пожелела да с њом нестадне и пропадне.[72]

Изнесени подаци из житија неминовно отварају стару расправу о историјској вредности хагиографских података, а с тим у вези и вечито питање „општих места" у овој врсти византиј-

---

[67] За основне податке о овом светогорском манастиру в. *П. Христу*, Света Гора Атонска. Историја, начин живота, блага, прев. *В. Јанковић*, Београд 1994, 133-139.

[68] *O. Lampsidis*, Βιογραφικὰ τῶν ἀδελφῶν Διονυσίου, ἱδρυτοῦ τῆς ἐν ῾Αγίω ῎Ορει μονῆς καὶ Θεοδοσίου, μητροπολίτου Τραπεζοῦντος, ᾿Αρχεῖον ᾿Εκκλησιαστικοῦ καὶ Κανονικοῦ Δικαίου 18 (1963) 121-124. Међутим, PLP 3 (1978) No. 5448 ставља његову смрт у раздобље од 1382. до 1389. године.

[69] *B. Laourdas*, Μητροφάνους, Βίος τοῦ ὁσίου Διονυσίου τοῦ ᾿Αθωνίτου, Αρχεῖον Πόντου 21 (1956) 66.

[70] PLP 6 (1983) No. 13286.

[71] Житије преподобног Козме објавио је *I. Dujčev*, La vie de Kozma de Zographou, Хиландарски зборник 2 (1971) 59-68. Грчка верзија његовог животописа доноси 1422, а словенска 1423. као годину светитељеве смрти. (Исто, 66, 67). PLP 6 (1983) No. 13286 поклања поверење датовању грчког текста.

[72] *Vranousis*, Chronikon, 98-99. О Марији Ангелини Палеологини в. Историја српског народа, II, Београд 1982, 40, 159-160; *Nicol*, Despotate, II, 140 et passim; PLP 9 (1989) No. 21393.

ске литературе. Спокој и мирноћа са којом су свети људи са лакоћом остављали овоземаљски свет и по њиховом уверењу кретали Богу у сусрет јесте једно од општих места житијне књижевности. Међутим, уколико и не подвргнемо извесној сумњи веродостојност података који су нам оставили састављачи њихових житија и усвојимо да су најраскошнији у врлинама међу духовницима на онај свет одлазили с таквом лакоћом, остаје чињеница да су они ипак чинили готово занемарљив део ондашње популације. Другим речима, светитељи и монаси не могу бити истински показатељ односа просечног Византинца према смрти, поготово према сопственој смрти.

Истовремено, остајемо у недоумици какав може бити исход судара до којег долази у самртном часу: с једне стране је нагомилано учење о безболном одвајању тела од душе, о путовању у небески (бољи!) свет, а с друге неумољиви биолошки закони према којима у човеку до последњег атома снаге тиња лелујави пламен жеље за животом. Отуда постоје мишљења да чак и велики подвижници који су читав живот провели служећи Богу у самртном часу осећају известан страх.[73]

У једној песми непознатог светогорског монаха XVI столећа о животу и смрти стоји записано:

> Ја данас умирем,
> прахом се погребавам,
> обукох се у безгрлну одежду,
> и на дрвена коња јездим.
> Без прозорца ми дом сазидаше,
> „Греди, у њему седи", рекоше.
>
> Радујте се рођењу,
> оплакујте отхођење,
> ридај која си родила, – радуј се
> која си примила!
> Мати ме рађа,
> Земља ме прождире.[74]

[73] Начало премудрости, Москва 1894, 50; *Delimo*, Greh i strah, I, 491-499; II, 839.
[74] *Ђ. Сп. Радојичић*, Старо српско песништво IX-XVIII века, Крушевац 1966, 158-159.

Трактат Димитрија Кидона

„Сви се боје одвајања душе од тела – које ми по обичају називамо смрћу – сви га мрзе, сви га сматрају највећим од свих постојећих зала!“[75] Овим речима започиње своје текст о презирању смрти Димитрије Кидон, један од најбољих византијских мислилаца из XIV столећа. Овај занимљив спис, који се састоји из двадесет пет поглавља, одавно је привукао позорност многобројних истраживача о чему сведочи и чињеница да је преведен на поједине светске језике: француски,[76] немачки[77] и чак у два наврата на руски.[78]

У свом трактату Димитрије Кидон настоји да укаже на беспредметност и бесмисленост страха од смрти и, мора се признати, он то ради на интелектуално супериоран начин. Без нападне жеље да потцени оне који зазиру од смрти, учени Солуњанин се једино труди да укаже на корене њихове заблуде. Димитрије Кидон каже да у озбиљној расправи они нису у стању да изнесу ниједан убедљив и ваљан разлог за своја уверења, а могу лако убедити једино оне који су им слични на исти начин као што слабићи одвраћају кукавице од рата.[79] Није на одмет напоменути да је византијски учењак у личном животу у више наврата имао да искуси смрт најрођенијих, оца и мајке, сестара и брата, те да се због тога дуго налазио у стању потиштености.[80]

Са посебном страшћу византијски мислилац се обрушава на следбенике грчког филозофа Епикура „који сматрају сладак и равнодушан живот пределом човечје среће“ и „који као деца благо одређују само по задовољствима“.[81] Људе који се плаше смрти и „сматрају је најгорим од зала“ Димитрије Кидон сврстава у

[75] Cydonius, De contemnenda morte, 1. Осим наведеног издања постоји и старо издање публиковано у монументалној колекцији Patrologia graeca. B. PG, 154, col. 1169-1212.
[76] *S. Salaville*, Le traite du „Mépris de la mort” de Démétrius Cydonès, traduit en francais par Ménard, en 1686 (Biblioth. Nationale Manuscrit Fr. 14899), EO 22 (1923) 26-49.
[77] *W. Blum*, Über die Verachtung des Todes, Műnster 1973.
[78] Не должно страшиться смерти. Рассуждения греческого богослова XIV века Димитрия Кидониса, Санкт Петербург 1881; *Поляковская*, Портреты 283-319. Уп. *М. А. Поляковская*, Жизнь и смерть в понимании Димитрия Кидониса, Античная древность и средние века 21 (1984) /=Античная и средневековая идеология/ 109-119.
[79] Cydonius, De contemnenda morte, 1.
[80] *Поляковская*, Портреты, 92-93.
[81] Cydonius, De contemnenda morte, 3.

три групе. Прву сачињавају они чије страховање почива на чињеници да ће се упокојењем лишити овоземаљских задовољстава. Други су оптерећени мишљу о труљењу и распадању тела као пратећој појави смрти. И, најзад, трећу скупину чине они који се прибојавају одмазде због почињених греха.[82] Ромејски мислилац је био изразити противник сваког наглашеног задовољства које се очитује у претераном уживању у храни, у тежњи ка раскоши и луксузу, у среброљубљу.[83] С друге стране, Димитрије Кидон истрајава на томе да је људска душа разнолика и слободна да наступа по свом нахођењу. За њега је та чињеница од посебне важности јер има за последицу могућност да разум, који је такође слободан, дела и проналази различито.[84] Управо због бесмртности душе човек нема правог разлога да се боји смрти, а и живот је само једна пролазна епизода. На основу изнесених оцена може се закључити да у овом трактату Димитрије Кидон наступа као веома доследан заштитник традиционалног хришћанског учења о неопходности и корисности смрти најпре као укупног збира људског живота, а затим и као услова за ослобођење душе.[85]

У даљем излагању византијскии интелектуалац прави занимљиву паралелу када каже да је положај човека умногоме налик положају града: у њему су разум и природа у односу господара и поданика, јер разум царује а природа управља.[86] А за разлику од животиња, једино човек поседује разумну душу.[87] Разборити људи не треба да се боје за своју душу јер никада се није десило нити ће се десити да она умре заједно са телом. После овог живота ми ћемо бити живи на другом месту оним делом који је заправо најважнији, а са њим ће бити сачувано и наше биће.[88]

И једна византијска загонетка на језгровит начин казује о бесмртности душе: „Ко мртав живог носи? Тело душу."[89]

Будући да је Бог праведан, он ће за добре људе припремити венце а за зле казне. Стога, поручује Димитрије Кидон, онај ко

[82] Ibid. 2-3.
[83] Ibid. 6-11. Уп. *Поляковская,* Портреты, 99-100.
[84] Cydonius, De contemnenda morte, 20.
[85] *Поляковская,* Портреты, 96-98.
[86] Cydonius, De contemnenda morte, 22.
[87] Ibid. 25.
[88] Ibid. 29, 36.
[89] *Миловановић,* Византијске загонетке, 101, бр. 151.

је себе устројио у сагласности са најбољим тај ће наћи бесмртност за своју душу и нема разлога да страхује од смрти.[90]

Ваља истаћи да упркос појединим људским особинама које учени Солуњанин прославља у трактату „О презирању смрти“, а које су у приличној мери блиске начину на који битишу испосници, тешко се може прихватити оцена да он, заправо, заговара анахоретски идеал живљења.[91] Утисак је да би се пре могло говорити о томе да је за Димитрија Кидона животни образац који треба следити окренут ка стваралачкој делатности овоземаљског човека.[92]

Међутим, и за Димитрија Кидона који нас предано и ватрено уверава да је страх од смрти потпуна бесмислица добро знамо да је имао мучна раздобља депресије због смрти најпре оца, затим мајке и двеју сестара које су умрле од куге у Солуну 1362. године, и напослетку млађег брата Прохора Кидона. У једном писму он каже: „Ја више не могу да поднесем свакодневне сахране мојих рођака и пријатеља... Много пута сам њихову смрт доживео као своју сопствену!“[93] Како се примицао крају живота, Димитрије Кидон је постајао све неотпорнији на упокојавање оних који су му били блиски.[94] Остаје непознаница како је писац ученог трактата „О презирању смрти“ дочекао сопствено упокојење на острву Криту у зиму 1397/1398. године.[95]

Цареви на самртном одру

Оно што би могло да нас веома занима, а тешко да ћемо икад сазнати у потпуности, односи се на мисли и осећања с којима су умирали обични Византинци. Сачувани су извесни подаци – додуше, прилично непотпуни и оскудни – о њиховим господарима, то јест ромејским царевима. Премда је реч о прилично

[90] Cydonius, De contemnenda morte, 37, 44.
[91] *H.-G. Beck*, Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich, München 1959, 736
[92] *Поляковская*, Портреты, 103-105.
[93] Cydonès, Correspondance, I, No. 110, 148-149. Уп. *Поляковская*, Портреты, 92.
[94] *Поляковская*, Портреты, 93-94 са позивањем на изворне податке из Кидонове преписке.
[95] О Кидоновој смрти в. *Радић*, Време Јована V, 432-433 са навођењем одговарајуће литературе.

фрагментарним вестима, постоји могућност да се стекне одређени утисак о последњим тренуцима овоземаљског живота владара Византијског царства.

Никити Хонијату дугујемо податке о томе како је на сопствену смрт гледао василевс Манојло I Комнин који се упокојио 24. септембра 1180. у шездесет другој години живота.[96] Напади болести су почели крајем фебруара, али су престали у мају 1180. године. Према речима Никите Хонијата, василевс је оклевао да изда упутства и налоге који би се односили на време после његове смрти из простог разлога што никако није хтео да верује у свој близак крај. Напротив, ослоњен на нека пророчанства звездочатаца, био је убеђен да ће живети још четрнаест година. То је чак саопштио и васељенском патријарху Теодосију Ворадиоту (1179-1183) који га је очински саветовао да се побрине о пословима Царства док још има времена и снаге.[97] Нарочито је акутно било питање регента за малолетног Манојловог сина и наследника Алексија Комнина, који се налазио у узрасту од једанаест година. Штавише, цареви „саветници", о којима Никита Хонијат говори са крајњим ниподаштавањем, уверавали су и успели да убеде василевса да ускоро не само што ће се опоравити од болести него ће наставити љубавни живот и, осим тога, бестидно су тврдили да ће сравнити са земљом непријатељске градове. Међутим, василевсова болест је добијала на снази и он је почео да користи купатило претерано и неразумно. Убрзо је морао да се суочи са чињеницом да његова надања у наставак живота ишчезавају попут слова на води и да му предстоји блиска смрт. Тек тада се одлучио да са својим поверљивим људима разговара о судбини свог малолетног сина. Од силног узбуђења и лоших слутњи реченице је прекидао ридањима, предвиђајући шта ће се десити после његовог упокојења. Напослетку је опипао свој пулс, дубоко уздахнуо, руком се ударио по бедру и затражио монашку одећу. Будући да су они који су га окруживали били унеколико изненађени и затечени таквом заповеди дошло је до мале пометње. Василевсови сарадници и слуге су се устумарали како би за „новог" духовника пронашли испос-

[96] *Varzos*, Genealogia, I, 462-464.
[97] Chon. Historia, 220.

ничку ризу и однекуд су донели једну црну мантију. Онда су Манојлу I Комнину скинули свечану и раскошну царску одежду и навукли су му грубо платно божјег подвижника. Но, како је василевс био крупног раста монашка риза му није покривала чак ни колена. Нико од присутних, завршава Никита Хонијат опис последњих часова цара Манојла I Комнина, није могао да задржи сузе размишљајући о човечјој немоћи и ништавности на крају живота нашег тела које попут шкољке обухвата душу и сраста са њом.[98]

Знатно другачију приповест оставио нам је Георгије Акрополит. Он бележи да се у једном тренутку деспот Михаило I Анђео, оснивач и први владар епирске државе, уплашио смрти. Пошто није имао законитог сина, већ само једног ванбрачног и малолетног, и пошто је био свестан да су двојица његове браће, Константин и Манојло, неспособни да владају, он је од никејског цара Теодора I Ласкариса затражио да му пошаље трећег брата Теодора како би наследио власт у Епиру.[99] Владар малоазијске грчке државе је изашао у сусрет жељи свог такмаца, господара супарничке грчке државе која је настала у европским провинцијама срушеног Византијског царства. Послао је Теодора Анђела у Епир, али пошто је претходно од њега добио заклетву верности. Бојазан Михаила I Анђела да неће дуго поживети показала се као основана – један слуга га је убио 1215. године.[100]

О последњим часовима појединих ромејских царева не казују нам само византијски источници. Један западни извор, историјски спис француског витеза Жофруа Вилардуена, казује нам о начину на који је скончао Исак II Анђео. Познато је да су учесници Четвртог крсташког рата у лето 1203. године дошли у Цариград и уздигли на престо Алексија IV Анђела и његовог слепог оца Исака II.[101] Претходни цар Алексије III Анђео, који је 1195. године ослепео брата Исака и после преврата засео на ромејски трон, побегао је из престонице. У следећим месецима крсташи су чекали да добију обећану награду за добро обављен посао, а антилатинско нерасположење унутар бедема је расло. Крајем ја-

[98] Ibid. 220-221.
[99] Acrop. 24.
[100] О овим догађајима в. *Nicol*, Despotate, I, 24-25, 42.
[101] *Осӣрогорски*, Историја, 390; *Queller*, Fourth Crusade, 136-137.

нуара 1204. дошло је до преврата: за цара је изабран Алексије V Мурзуфл, док је Алексије IV Анђео био утамничен и потом удављен у затвору, а Исак II је преминуо 28/29. јануара 1204. године.[102] Жофруа Вилардуен, који је као високи достојанственик међу крсташима имао прилике да посети Исака II Анђела у последњим месецима његовог живота, доноси занимљиве податке о томе како је скончао несрећни цар. Према француском ритеру, на вест да је у Цариграду дошло до преврата и да му је син Алексије IV затворен, Исака II је захватио велики страх и он се разболео. Како бележи Жофруа Вилардуен, василевс није дуго издржао и преминуо је.[103] Не треба губити из вида да је реч о ослепљеном цару коме из сећања није могао ишчилети преврат из 1195. године када је био лишен вида. Уз то, како се сматра, Исак II Анђео је већ почео да показује извесне знаке сенилности или деменције,[104] мада још није био навршио педесету годину живота.

У свом обимном историјском делу Георгије Пахимер доноси податке и о последњим часовима цара Михаила VIII Палеолога. Премда већ болестан, василевс је крајем 1282. године решио да покрене један поход против севастократора Јована I Анђела, господара Тесалије,[105] користећи услуге хитрих татарских одреда који су били свикли да ратују и зими. Царица Теодора је била против овог плана имајући у виду пре свега царево здравље, што је он одбијао да прихвати. Штавише, супруга Михаила VIII Палеолога је слутила несрећу која ће се десити.[106] Цар је кренуо на пут али је донекле био поколебан царичиним слутњама, проценивши да њен страх неће бити добар предзнак онога што ће се догађати. По напуштању Цариграда, до Селимврије је са синовима јахао на коњу, али пошто је болест све више узимала маха, од Селимврије до Радоста је путовао бродом. На невољу, море које је до тада било мирно под налетима северног ветра веома се узбуркало. Огромни и неукротиви таласи су на несрећу

---

[102] *Brand*, Byzantium, 250-251; ODB, II, 1012 (*C. M. Brand – A. Cutler*); EPLVIP I (1996) 241 (*R. Radić*).
[103] Villehardoin, II, No. 223, 22.
[104] ODB, II, 1012 (*C. M. Brand – A. Cutler*).
[105] *Ферјанчић*, Тесалија, 109-110.
[106] Pachym. (F), II, 659-661.

кормилара подизали и бацали пловило час на десну час на леву страну, па је претила опасност да сви потону. Тада је и Михаило VIII Палеолог, увидевши велику опасност и страхујући како за себе тако и за своју децу, ставио до знања крманошу да мора да употреби сву снагу јер ако не цео свет а оно барем Ромејско царство носи на својој малој лађи.[107]

Напослетку, уз пуно среће успели су да савладају морске таласе који су претили да их сасвим потопе и полумртви од страха стигли су до луке у Радосту. Пошто су се најпре неколико дана одмарали од изненадне пустоловине на мору, поново су узјахали коње и кренули даље. Зауставили су се у селу Алаги где је, према речима Георгија Пахимера, Михаилу VIII Палеологу било суђено да оконча свој живот.[108] Игром случаја радило се о родном месту извесног Пахомија који је раније по василевсовој заповеди био ослепљен.[109] Цар није могао а да се не сети ове кобне подударности када се са војском утаборио у селу Алаги и када је болест добила на замаху. Осећао се толико слабо да више није могао ни да седи на коњу ни да са Татарима који су се придружили византијској војсци разговара из постеље. Били су последњи дани новембра 1282. године и Михаило VIII Палеолог је нагласио да се са новембром окончавају и сва његова дела и да његова душа предвиђа будућност. Будући да је болест и даље напредовала, а плашећи се реакције татарских одреда који су дошли да помогну рачунајући на пљачку, василевс је морао да поведе разговор са њима. Окружен најближима и уложивши огроман напор, он је сео на столицу и примио групу Монгола. Цар им се најпре захвалио што су дошли да помогну и упутио је поздраве њиховом господару Ногају, а онда је додао да му болест не дозвољава да предузме намеравани поход. Ипак, изразио је наду да ће му бити боље и да ће их наградити за њихов труд. Међутим, уследило је ново погоршање василевсовог здравственог стања и појавили су се знаци наступајуће смрти сасвим очигледни за лекаре. Лекар Кавасила је сматрао да то мора предочити Михаилу VIII Палеологу како цар не би отишао неспреман на

[107] Ibid. 661-663.

[108] Ibid. 663.

[109] О томе је већ било речи у VI поглављу, у одељку о ослепљивању.

онај свет. Ипак, решио је да се најпре обрати царевом сину и савладару Андронику Палеологу који је био и престолонаследник. Међутим, он такође није желео да на себе узме одговорност тог страшног подсећања него је само настојао да смисли начин како би се спремно дочекао тај тренутак. Тада су били донесени симболи смрти Господње које је носио старији међу свештеницима. Михаило VIII Палеолог, који је још био при пуној свести, лежао је лицем окренут ка зиду и размишљао о себи. Свештеник је стрпљиво стајао уз кревет болесника и чекао да се цар окрене. У једном тренутку василевс се окренуо и видевши духовнике упитао је шта то све значи. Јереј је одговорио да су они које се моле за њега донели свете дарове за исцељење цареве болести. Онда је Михаило VIII Палеолог покушао да се некако усправи у постељи, тражио је појас и прочитао свети симбол и изговорио: „Избави ме, Господе, од часа овога". Потом се по обичају помолио Свевишњем, примио свето причешће и поново павши на јастук убрзо издахнуо.[110] Догодило се то 11. децембра 1282. године.

Смрт Михаила VIII Палеолога описао је и Нићифор Григора који за разлику од Георгија Пахимера није био царев савременик. Он записује да је цар осетио силан бол у срцу који му је наговештавао скору смрт. Радило се о болести која је измицала способности и искуству лекара. Уплашивши се смрти, василевс је упитао оне који су га окруживали за назив места где су се налазили, а када је добио одговор да су негде између Алаги и Пахомија он је дубоко уздахнуо и саопштио да је за њега куцнуо последњи час и да је дошло време да се растане од живота. Говорећи, он је много прекоревао себе што је некада ослепео једног поштеног човека Пахомија, па је у народу кружило пророчанство о цару да га пред крај живота Пахомије неће мимоићи.[111]

Исти писац описује смрт Андроника II Палеолога, у ноћи између 12. и 13. фебруара 1332. године, али сада као савременик и као једна од ретких особа која је са свргнутим царем, у монаштву названим Антоније, имала прилике да води разго-

[110] Pachym. (F), II, 665-667.

[111] Greg. I, 150. Cf. *van Dieten*, Gregoras I, 264 n. 261 који каже да се наведени топоними не могу поуздано убицирати.

воре. Нићифор Григора најпре наглашава да су неколика знамења наговестила василевсово упокојење. Најпре је било помрачење сунца, потом помрачење месеца, онда земљотрес и најпосле 12. фебруара 1332. године оркански налет јужног ветра који је толико разјарио море да је оно силно запљускивало источне бедеме Цариграда. На тој страни је од налета морске воде страдало више домова, а о необичној снази ветра казује и чињеница да је попадало и много железних крстова са богомоља. Извечери, по обичају, Нићифор Григора је пошао у посету старом цару. Одлазио је свака три или четири дана да га разгали.[112] Водили су озбиљне и учене разговоре, а те вечери била је присутна и царева кћи краљица Симонида, удовица српског владара Милутина. Разговор се водио до поноћи и до првих петлова, при чему код цара није било никаквих знакова болести. Онда је он рекао присутнима да полако крену кући и да ће сутрадан наставити разговор, а сам је кренуо да нешто поједе. Будући да је био монах и да се радило о данима поста, храна је била једноставна. Након обеда, уместо да такву храну залије вином ради лакшег варења, монах Антоније се напио хладне воде. Иначе је имао обичај да без мере пије студену воду када је у стомаку осећао врелину, што, наравно, није препоручљиво. Овога пута се одмах осетио лоше због болова у стомаку и грудима, а онда је дошло до веома отежаног дисања. Схвативши да ће тог часа умрети, а свестан да је исувише доцкан, да нема никога од свештених лица ко би могао да буде уз њега у тренутку истине и да су сва врата око дворца закључана, он је устао и почео да се моли Богу за спасење душе своје уз пуно суза и коленопреклоненија. Потом уместо божанских тајни устима је принео свету иконицу Богородице коју је носио на грудима и пошто је сео на кревет издахнуо је а да још није било свануло.[113] По жељи царевe ћерке Симониде посмртни говор одржао је управо Нићифор Григора.

И о смрти Андроника III Палеолога, 15. јуна 1341. године, осим Јована Кантакузина, опширније извештава Нићифор Григора. Услед неумереног и бурног живота млади василевс је побо-

[112] Greg. I, 460-461.

[113] Greg. I. 461-463. Cf. *U. Bosch*, Kaiser Andronikos III Palaiologos. Versuch einer Darstellung der byzantinischen Geschichte in den Jahren 1321-1341, Amsterdam 1965, 189.

љевао и раније. Тако је, на пример, налазећи се у Дидимотици у зиму 1329/1330. године имао толико озбиљну кризу да се чинило да ће подлећи. У страху да неће преживети, у тренуцима када би долазио свести, изашао је с предлогом да велики доместик Јован Кантакузин, његов најбољи пријатељ и сарадник, буде регент детету које је требало да роди царица Ана Савојска.[114] Испоставило се да је млади цар оздравио, а да је царица родила девојчицу.

Међутим, у пролеће 1341. године здравствено стање василевса Андроника III Палеолога се поново опасно погоршало. Тешко оболела слезина буквално га је приковала за постељу, а о томе колико је болест била озбиљна речито казује и чињеница да су осим византијских посебно позвана и тројица турских лекара. Цару је прописана веома строга дијета које се он није придржавао. Због тога је дошло до новог погоршања јер се болест проширила на читаву трбушну дупљу, а онда су уследили и вишечасовни губици свести. Василевс је пао у дубок сан и тек је трећег дана отворио очи и замолио царицу да не плаче. Затражио је лекарску помоћ и истовремено послао по Нићифора Григору очекујући да му учени астроном, изванредно упућен у тајне небеске механике, открије да ли тадашњи положај свемирских тела погодује мерама које су лекари предузели за његово здравље. Међутим, пре него што се царев човек вратио са Григориним одговором Андроник III Палеолог је поново изгубио свест и пао у још дубљи сан из којег се више није пробудио.[115] После три дана, у зору 15. јуна 1341. године, четрдесетпетогодишњи василевс је не долазећи свести преминуо.

Премда је чувени мистик Симеон Нови Богослов саветовао да не треба оплакивати преминулог,[116] у свакодневном животу је било сасвим другачије. Нићифор Григора бележи како је на сахрани Андроника III Палеолога посмртни говор који је одржао ромејски полихистор био заглушен великим нарицањима и запо-

[114] Greg. I, 439-440; Cant. I, 393. Cf. *Nicol*, Kantakouzenos, 41.

[115] Greg. I, 559-560; Cant. I, 560. Cf. *Schreiner*, Kommentar 250-251; *Радић*, Време Јована V, 113.

[116] Un grand mystique byzantin. Vie de Syméon le Nouveau Théologien (949-1022) par Nicétas Stéthatos, éd. *I. Hausherr – G. Horn*, Orientalia christiana 12, Roma 1928, 184. Уп. *Каждан*, Предварительные замечания, 32.

магањима.[117] Кесариса Ирина Метохит је оплакујући недавну мужевљеву смрт (1326) у очајању толико ноктима гребала образе да су јој се млазеви крви сливали низ лице.[118] Очигледно је да је смрт у Византији код покојникових ближњих и пријатеља доносила велику тугу и очај. У знак жалости византијски цареви су носили одећу беле боје, а достојанственици и народ црнину.[119]

Дакле, утисак је да је постојала прилична дистинкција између прокламованих ставова о смрти као лакој и безболној „промени стања" и стварних тренутака који наговештавају људско умирање. У сваком случају, већа него што се обично верује. Другим речима, постојање страха од смрти код Византинаца не подлеже било каквој сумњи. Упркос уском узорку – говорили смо само о понашању неколицине царева непосредно пред смрт – у самртном часу, чини се, неретко је превладавало биолошко над теолошким људским бићем.

Уосталом, непријатна есхатолошка студен избија и из речи српског песника византијског порекла Димитрија Кантакузина.[120] У „Посланици кир Исаији" он казује речи које су по својој сензибилности и не мање истинитости достојне да се уклешу у мермер:

„Када се растанемо од моћи живота –
недокучивост је одасвуд
и жал неутешна,
нема исцелитеља,
нема ни ближњих!"[121]

---

[117] Greg. I, 472. Уп. *Поляковская – Чекалова*, Быт и правы, 237; Культура Византии, III, 572 (*М. А. Поляковская*).

[118] Greg. I, 381. Уп. Виз. извори, VI, 625 (*Н. Радошевић*); *Поляковская – Чекалова*, Быт и правы, 237; Культура Византии, III, 572 (*М. А. Поляковская*). Ирина Метохит је била супруга кесара Јована Палеолога, сина јединца Константина Порфирогенита Палеолога. Cf. PLP 3 (1978) No. 5972 (Ирина Метохит); PLP 9 (1989) No. 21479 (Јован Палеолог).

[119] Pseudo-Kodinos, Traité des Offices, éd. *J. Verpeaux*, Paris 1966, 284. Уп. *Поляковская – Чекалова*, Быт и правы, 236.

[120] О њему в. *Ђ. Трифуновић*, Димитрије Кантакузин, Београд 1963, 1-175; *Б. Ангелов – Г. Данчев – С. Кожухаров – Г. Петков*, Димитър Кантакузин. Събрани сочинения, София 1989, 5 сл.; *Д. Бојовић*, Песник будућег века: О поезији Димитрија Кантакузина, Приштина 1995, 7-92.

[121] *A.-É. Tachiaos*, Nouveles considérations sur l'oeuvre littéraire de Démétrius Cantacuzène, Cyrillomethodianum I (1971) 172. Ова песма је са пуно разлога ушла у антологије српске песничке речи. В. *М. Павловић*, Антологија српског песништва, Београд 1997[8], 68.

XIII СТРАХ У ВИЗАНТИЈСКОЈ ВОЈСЦИ

Период од 1180. до 1453. године, који се углавном налази у видокругу наше истраживачке пажње, по много чему није био славан за Византију. У огромном временском луку који повезује Константина I Великог, односно прве деценије IV столећа, и Константина XI Драгаша Палеолога, то јест средину XV века – дакле у епоси дугој више од хиљаду сто година – поменуто доба је за Царство било једна од најтуробнијих. Изнесена оцена се може сасвим применити и на византијску војску, у ствари, поготово на њу.[1] Столећа византијске војничке супериорности, када је било веома тешко одолети снази ромејског оружја, одавно су већ припадала далекој прошлости. Штавише, у овом раздобљу је некадашње универзално Царство Ромеја у два маха – први пут привремено (1204. године), а други пут коначно (1453. године) – пропало, а од краја XIII столећа је са пуно разлога понело епитет „државе другог реда".[2] Не може се порећи да је и у том периоду било гордих успона и војничких победа Византинаца, али су их порази, неуспеси и осипање територија ионако смањеног Царства ипак наткриљивали.

„Преплашен је – напола побеђен!" Ова изрека, која се приписује Александру Васиљевичу Суворову, руском војсковођи и војном теоретичару XVIII столећа, на једноставан начин казује велику истину о ратовима и биткама, проверену у многобројним случајевима. Нека савремена истраживања која су као узорак имала војнике XX столећа показала су да је страх пред непријатељем постао правило и да је проценат оних који су изјавили да се никада нису уплашили потпуно занемарљив.[3] Допуштено је претпоставити да су средњовековни ратници, огрубели и свикли на битке и двобоје, били мање подложни страху од војника нашег времена. Међутим, да је страх постојао и у свим средњовековним војскама, чињеница је која не подлеже било каквој сумњи.

---

[1] О позновизантијској војсци в. *Bartusis*, Byzantine Army, 21 sq.

[2] *Остирогорски*, Историја, 446 сл.

[3] *Delimo*, Strah na Zapadu, I, 15.

Запажања војног историчара

Два главна извора за историју Византијског царства у XII столећу јесу историјски списи Јована Кинама и Никите Хонијата. Када се упоређују ова двојица писаца неспорно је да је млађи од њих, Никита Хонијат, био образованији и вероватно са ширим погледима на историјска збивања. Међутим, и Јован Кинам поседује особине које га сврставају међу значајне ромејске историчаре.[4] Пре свега, треба имати у виду да је и сам био непосредни учесник више ратних похода које је предводио цар Манојло I Комнин. Необично је важно нагласити и врло подробну топографију коју Кинам доноси и која му даје и заслужени епитет војног историчара у најбољем значењу тог термина. Чак и у случајевима када се чинило да је Јован Кинам погрешио око појединих топонима, модерним истраживачима је полазило за руком да одгонетну спорне називе река, места или области и поуздано васпоставе итинерере ромејских похода.[5] Осим тога, он је у душу познавао византијске војнике и осим њихових врлина нису му остале непознате ни њихове мане. Отуда у његовом историјском спису имамо неке занимљиве податке који веома сликовито описују војничку психологију.

У опису борбе за острво Крф 1148. године, које су Византинци изгубили неколико година раније, Јован Кинам износи једно занимљиво запажање. Ромејске одреде предводио је Стефан, зет василевса Манојла I Комнина, војсковођа којег су због маленог раста називали Кондостефан („Мали“ Стефан). Опсада главне тврђаве на острву је текла прилично повољно пошто је византијски командант заповедио да се поставе дуге лествице, много више од бедема, преко којих је намеравао да продре у утврду. Међутим, браниоци су огромним каменом разбили мердевине, а једно парче је погодило и смртно ранило Стефана. Иако на самрти, ромејски војсковођа се старао да његова погибија не

[4] *М. М. Фрейденберг*, Труд Иоанна Киннама как исторически источник, ВВ 16 (1959) 29-51; *А. Каждан*, Еще раз о Киннаме и Никите Хониате, BSl 24 (1963) 4-31; Виз. извори, IV, 1-5 (*Ј. Калић*).

[5] Једна од расправа која на најбољи начин илуструје изнесену оцену је *М. Благојевић*, Сеченица (Σετζενίτζα), Стримон (Στρυμῶν) и Тара (Τάρα) код Јована Кинама, ЗРВИ 17 (1976) 65-76.

поколеба борбени дух византијских војника, с једне, и не ободри норманске браниоце, с друге стране. Стога је захтевао да се опсада настави.[6] У складу са таквом одлуком издао је заповеди млађем сину Андронику и другим командантима. Настојао је да Ромеји не изгубе одважност него да буду још борбенији, поготово сада када је победа, односно поседање града било на дохват руке. Јован Кинам не може а да не нагласи родољубље војсковође Стефана рекавши да је његово понашање одражавало храброст, снагу и привржености отаџбини. Ипак, када се несрећа догодила и међу групама ромејских војника проширио глас о њој, све је пошло наопако. Премда су византијски војници били већ на зидинама тврђаве и на домак победе, Нормани су успели да се одбране и да одбију напад, а у редовима Ромеја дошло је до опште пометње.[7] Радило се о типичном случају када после погибије главног војног команданта долази до појаве страха, колебања и расула у његовој војсци.

У опису похода који је цар Манојло I Комнин водио против Срба 1150. године Јован Кинам између осталог записује: „А кад тамо (sc. до реке Таре) стигоше,[8] пре но што је сунце зашло за западни хоризонт, појави се безбројно мноштво добро наоружаних Далмата (sc. Срба). Ромеји који ово угледаше, дођоше да то јаве обузети ужасом и страхом.“[9] Ипак, наставак похода донео је Византинцима више успеха и поменута страховања била су распршена.

Исти писац у опису каснијег похода Манојла I Комнина и боравка византијске војске у Срему, године 1166, саопштава још једну занимљиву опаску: „А кад стигоше тамо где је био логоровао Дионисије,[10] затекоше логор сасвим празан те их обузе страх. Јер, ако шта може да узнемири душу војника на непријатељској земљи то је пусто место и неуобичајено боравиште.“[11]

[6] Cinn. 97. Cf. *Chalandon*, Les Comnène, II-1, 328.
[7] Cinn. 97-98.
[8] Реч је о потоку Тари у ваљевској Подгорини. Уп. *Благојевић*, н. д. 69-75.
[9] Cinn. 105. Превод: Виз. извори, IV, 29-30 (*Н. Радошевић*).
[10] Дионисије је угарски војсковођа који је ратовао против Византинаца у поменутом походу. О њему в. Виз. извори, IV, 89-93, 95-101, 140-144 (*Ј. Калић – Н. Радошевић*); *F. Makk*, The Árpáds and the Comneni. Political Realations between Hungary and Byzantium in the 12th Century, Budapest 1989, 93 sq.
[11] Cinn. 258. Превод: Виз. извори, IV, 90-91 (*Н. Радошевић*).

Сутрадан су се збили занимљиви догађаји и приликом сучељавања двеју војски, угарске и ромејске, збуњени Византинци су почели да се повлаче. „А затим дадоше се (sc. Ромеји) у право бекство мислећи да их напада много већа војска од оне коју виде. Јер, сасвим мали број људи је у стању да у таквим приликама увиди и процени праву истину. Стога, пошто су се сви брзо разбежали, неко време оба заповедника са стеговима и неколицином пратилаца одолеваху мислећи да ће им се такође и други Ромеји придружити, али како им нико ниоткуда није прилазио, најзад и они окренуше леђа... Гонећи Ромеје с леђа, Хуни (sc. Угри) их не побише много, нити их много заробише, јер и они беху обузети силним страхом."[12] Шире гледано, ова епизода, која казује да су и византијски и угарски одреди подлегли малодушности, указује да нема војске отпорне према насртајима страха.

1196. година

Ако бисмо на једном дијаграму, чије би координате биле време као трајање и моћ византијског оружја, повукли одговарајућу линију, била би то неправилна кривуља тешко преточива у функцију лако предвидивог кретања. Али, извесно је да би једна од најнижих тачака на тој кривуљи имала 1196. годину као временску координату.[13] А шта се то десило у византијској историји 1196. године?

Догађај о којем је реч односи се на убиство трновског цара Јована I Асена и ковитлац збивања који је потом уследио. Да би се све то боље разумело, неопходно је подсетити на везе између Византије и Другог бугарског царства средином деведесетих година XII столећа. Новообразована јужнословенска држава је у

[12] Cinn. 258-259. Превод: Виз. извори, IV, 91 (*Н. Радошевић*). Cf. *D. Sinor*, History of Hungary, London 1959, 53; *A.B. Urbansky*, Byzantium and the Danube Frontier. A study of the relations between Byzantium, Hungary, and Balkans during the period of the Comneni, New York 1968, 104-106; *Gy. Moravcsik*, Byzantium and the Magyars, Amsterdam 1970, 83 sq.; *Z.J. Kosztolnyik*, From Coloman the Learned to Béla III (1095-1196). Hungarian Domestic Policies and Their Impact upon Foreign Affairs, New York 1987, 187 sq.

[13] *Radić*, Strah, 231-232.

кратком раздобљу доживела веома брз успон и израсла у опасног такмаца Ромејима.[14] Штавише, Византија је све чешће играла подређену улогу у међусобним сучељавањима на бојном пољу. У пограничним областима долазило је до сталних чарки и сукоба које су махом изазивали Бугари, одважно упадајући у ромејске земље. При том су уз њих били и одреди Кумана, иначе врло вичних у хитрим пљачкашким препадима. Током ратних операција 1193/1194. године под скиптар трновског цара дошли су Софија и на другој страни област око горњег тока Струме,[15] а био је угрожен и Филипопољ. Цариградска влада није могла превидети далекосежну опасност која је претила од осокољених Бугара. Стога је после опсежних и брижљивих припрема покренула велики поход у којем су, поред европских, под заставу позване и трупе из малоазијских делова Царства. У близини трачког града Аркадиопоља, међутим, снаге победоносног бугарског цара Јована I Асена потпуно су разбиле византијску војску.[16] На овој страни је по Ромеје стање постало крајње забрињавајуће, па је сам цар Исак II Анђео намеравао да лично крене против Бугара. Али преврат до којег је дошло у византијском логору код Кипселе, априла 1195. године,[17] осујетио је покретање предвиђене акције и још више погоршао положај Царства. Нови цар Алексије III Анђео, који је збацио млађег брата Исака II и наредио да се овај ослепи, није одмах по преузимању власти желео да настави предвиђени поход, него је похитао у Цариград како би учврстио свој положај. Његов покушај да нешто касније преговорима среди односе са Другим бугарским царством није успео, будући да је трновски владар разметљиво понудио неприхватљиве услове.[18] Уследили су нови бугарски упади током 1195. и 1196. године окончани заробљавањем севастократора Исака Комнина, новог ромејског команданта у овим областима.[19] Превага је у потпуности прешла

[14] Основна литература која се односи на оснивање Другог бугарског царства дата је у *Radić*, Strah, 226 n. 10.
[15] *Златарски*, История, III, 80.
[16] Chon. Historia, 446-447. Уп. *Златарски*, История, III, 80.
[17] *Острогорски*, Историја, 383.
[18] Chon. Historia, 465; *Dölger*, Regesten, II, No. 1631. Уп. *Златарски*, История, III, 82; *Brand*, Byzantium, 125.
[19] Chon. Historia, 465 sq. Уп. *Б. Ферјанчић*, Севастократори у Византији, ЗРВИ 11 (1968) 167-168.

на страну трновског цара, па је цариградска влада, свесна немоћи на бојном пољу, прибегла опробаној дипломатској игри – потпиривању несугласица на бугарском двору. У том тренутку на историјску позорницу је ступио властољубиви бољар Иванко.

Византијска вештина да подржавањем опозиције у земљи противника ослаби и подрије његов положај била је током вишевековне историје доведена до савршенства. У овом случају, Ромеји су могли да рачунају на незадовољство дела бољара који су, руковођени сопственим интересима, прижељкивали смену на престолу у Трнову. Према казивању Никите Хинијата, главног извора за ове догађаје, све је отпочело убрзо после победе над Византинцима и заробљавања севастократора Исака Комнина и тријумфалног повратка Јована I Асена у Трново 1196. године. Наводно је реч о дворској интриги, недозвољеној љубавној вези великаша Иванка са царевом свастиком, што је довело до сукоба бугарског владара и амбициозног бољара.[20] У међусобном обрачуну спретнији је био наочити угледник, који је убио Јована I Асена и уз помоћ својих присталица до јутра завладао Трновом. Иванкови људи су своме предводнику – како наглашава Никита Хонијат – понудили власт и бугарски трон.[21] Незадовољство бољара, на другој страни, није промакло будној пажњи владајућих кругова у Цариграду. У томе су они видели јединствену прилику – будући да су све остале могућности неуспешно испробали – да бар донекле поправе властити неповољан положај у односу на бугарску државу. Везу са завереницима Ромеји су, вероватно, остварили преко севастократора Исака Комнина, тада трновског заточеника, који је у заробљеништву и преминуо. Завереници су, такође, предвиђали да у случају неког неповољног обрта одступницу потраже у ослањању на Византију.[22] Другим речима, цариградска влада је била веома добро обавештена о ономе што је требало да се деси у бугарској престоници.

Вест о погибији Јована I Асена и о Иванковом поседању Трнова брзо је прострујала читавом Бугарском. Петар, старији царев брат и најопаснији такмац бољара који је извео заверу,

---

[20] О Иванку в. *Радић,* Обласни господари, 176-192; *И. Божилов,* Българите във Византийската империя, София 1995, бр. 359, 311-312.
[21] Chon. Historia, 469-470. Уп. *Радић,* Обласни господари, 178-181.
[22] Chon. Historia, 470. Уп. *Радић,* Обласни господари, 180-181.

боравио је у Преславу.[23] Процењујући да је обазриво и стрпљиво ишчекивање најбоља тактика, он није ништа озбиљније предузео како би угушио Иванкову побуну у престоници. Петар је, наводно, увек заостајао у енергичности за млађим братом Јованом I Асеном и непрестано се налазио у његовој сенци. И Иванко се, такође, приклонио сличној тактици, па није предузимао никакве даље кораке да би овладао целом Бугарском, већ је само очекивао обећану византијску помоћ. Претходно је обавестио Алексија III Анђела о ономе што се догодило. На тај начин су оба супарника, и Петар и Иванко, рачунали – сваки за себе – да време ради за њих. Очекивао се, свакако, потез василевса у Цариграду.

Завера у Трнову и све што је пратило тај бурни догађај пружили су цару Алексију III прилику да из темеља поврати поколебани ауторитет ромејског царства и чак преокрене читаву ситуацију у своју корист. Мада је развој догађаја захтевао брзу и правовремену реакцију, до изражаја је дошла царева неодлучност и византијско деловање је изостало. Претерани опрез Алексија III, уколико бисмо тако могли да означимо недостатак одрешитости код василевса, побудио је и званичног историчара Никиту Хонијата, чије је казивање углавном уздржано и пуно обзира према цару којег засигурно негде у дубини душе није ценио, а чије је поступке често био склон да оправда, да бар на тренутак напусти стрпљиву увиђавност и изрекне ироничну опаску. Он је записао, не без призвука заједљивости, да се овај троми човек сакрио у двору као што се црв увуче у своју чауру, и није желео да лично крене ка Бугарској.[24] Овакав поступак Алексија III Анђела мора се тумачити царевим неповерењем у византијске снаге, а не неким другим разлозима.[25] После извесног оклевања, ипак, владар Ромеја се одважио да пошаље војску пут Трнова. Прилика је била јединствена и није је требало пропустити. Ипак, Алексије III се није ставио на чело трупа које су кренуле у помоћ Иванку, што су

[23] *A. Kazdan*, La date de la rupture entre Pierre et Asen (vers 1193), Byz. 35 (1965) 167-174; *Божилов*, Асеневци, бр. 2 40-42; *Й. Андреев*, Българските ханове и царе VII-XIV век. Историко-хронологический справочник, София 1988, 100-102.

[24] Chon. Historia, 471. Up. *Radić*, Strah, 228-229.

[25] *Златарски*, История, III, 103 само је делимично у праву када василевсово оклевање покушава да оправда опасношћу која је у то време Византији претила од немачког цара Хенрика VI (1190-1197). Уп. *Радић*, Обласни господари, 182 н. 18.

историјски тренутак и озбиљност ситуације заправо налагали, него је за заповедника војске наименовао свог блиског рођака протостратора Манојла Камицу.[26] У питању је истакнути аристократа и у то време главни ромејски војсковођа у којег је цар имао нарочито поверење.[27] У сваком случају, византијски су одреди, напокон, кренули ка бугарској граници.

Догађаји су, међутим, потпуно измакли надзору и кренули неочекиваним током, тако да од читавог подухвата на крају није било ништа. Војска коју је предводио протостратор Манојло Камица, додуше, стигла је у Филипопољ, али када је требало да настави пут према граници са бугарским земљама, десило се нешто што се у ромејским трупама ретко збивало. Дошло је до побуне, јер су војници отказали послушност и одбили да наставе покрет према бугарској граници.[28] Пуно драматике има у опису ових догађаја на страницама историјског дела Никите Хонијата. „Куда нас водиш?" – питали су војници свог главнокомандујућег. „Против кога ћемо да се боримо? Зар нисмо често ходили тамошњим пограничним путевима и не само да ништа добро нисмо постигли него је мало недостајало да сви изгинемо? Стога, дакле, враћај се, враћај се и води нас у нашу земљу!"[29] Ове једноставне и непосредне реченице, у чију веродостојност немамо разлога да сумњамо, живописно су и упечатљиво сведочанство о расположењу које је владало у редовима византијске војске. Није тешко докучити узроке који су довели како до сплашњавања борбеног духа и ерозије ратничког самопоуздања тако и до неприкривеног страха код Ромеја. Успешне експедиције полетних бугарских одреда и низ мањих или већих војничких неуспеха Византинаца у неколико претходних ратних сезона морали су да поткопају борбену готовост војске василевса Алексија III Анђела. Протостратор Манојло Камица, суочен са отвореним незадовољством својих војника, није био у стању да било шта промени, па је покуњене главе морао да размишља о неодложном и хитром повратку. „Уз

[26] Chon. Historia, 471.

[27] О овом византијском угледнику је већ било речи у претходним поглављима. За основне податке в. *Радић*, Обласни господари, 206-216.

[28] Chon. Historia, 471. Уп. *Злaтарски*, История, III, 103; *Radić*, Strah, 229.

[29] Chon. Historia, 471. Уп. Гръцки извори за българската история, XI (=Извори за българската история XXV), София 1983, 51-52 (*В. Тъпкова-Заимова*).

то" – наставља своју приповест Никита Хонијат – „будући узнемирени безразложним страховањима, као да их с леђа нападају и насрћу на њих свакојаким оружјем, бежали су у нереду."[30]

Византијски поход на Бугарску, до којег је требало да дође 1196. године, претрпео је прави бродолом: ромејска војска се уопште није ни усудила да уђе у бој са бугарским одредима. Избезумљена од страха и у потпуном расулу, она се журно повлачила а да непријатеља није ни видела. Ова неславна епизода тиме није била окончана.

Суочен са понижавајућим повратком византијских трупа, а свестан да Иванко и његове присталице у Трнову грозничаво ишчекују помоћ из Цариграда, Алексије III Анђео је ипак морао да нешто изнова предузме. Само на тај начин могла је да се неутралише бугарска опасност и поврати равнотежа у односу на све веће амбиције северног суседа. И, заиста, ромејски цар је стао на чело још веће војске, намеран да се обрачуна са Бугарима. Међутим, поновила се иста прича, али је Никита Хонијат, мимо евентуалних прижељкивања оних радозналаца који са пуном пажњом и готово нетремице читају странице његовог историјског дела, своју публику оставио ускраћену за још једну сликовиту и узбудљиву причу. Напротив, он сасвим језгровито, а могло би се рећи и оскудно – једном невеликом реченицом – завршава приказивање ове фазе византијско-бугарских односа. Истини за вољу, Никита Хонијат није прећутао жалостан исход похода који је предводио сам василевс, али је читаву епизоду нагло прекинуо, не саопштавајући било какве појединости о којима је, свакако, био добро обавештен. Он, једноставно, каже да се исто поновило када је Алексије III са још већом војском кренуо, а онда додаје да су сви покушаји пропали јер се нико није усуђивао да са варварима уђе у отворену битку како би помогао Иванку.[31]

Један доцнији писац, Теодор Скутариот, који је у другој половини XIII века саставио своју хронику, такође описује овај

---

[30] Chon. Historia, 471. Уп. *П. Петров*, Възтановяване на българската държава 1185-1197, София 1985, 266; *Radić*, Strah, 230.

[31] Chon. Historia, 472. Up. *Radić*, Strah, 230. Такође в. П. Павлов, Към социалнопсихологическата характеристика на въстанието начело с Петър и Асен и действията на българската армия в периода 1186-1196, XI пролетен колоквиум, Юбилеен сборник на възпитаници от Исторически факултет, Велико Търново 1985, 205.

догађај. Треба нагласити да је реч о аутору који се у највећој мери ослањао на дело Никите Хонијата, а на појединим местима дословно га ексцерпирао, па у овом случају његов исказ нема ваљану изворну тежину. Теодор Скутариот је забележио да је Алексије III послао у Мизију (Бугарску) протостратора Камицу, али се овај вратио необављена посла. Потом, када је сакупљена већа војска, цар је лично прегао да подухват доведе до краја. И овога пута, међутим, исход је био исти.[32] Овај приказ, умногоме још неодређенији од завршетка приче Никите Хонијата, не доприноси да дубље проникнемо у оно што се стварно догађало 1196. на византијској граници, односно не открива детаље драме која се свакако морала догодити у табору ромејске војске. И оно што се сачувало у делу Никите Хонијата остаје као јединствено и питорескно, а истовремено и поуздано сведочанство о великом страху у византијској војсци приликом неуспелог покушаја да се сузбију Бугари 1196. године.

Цртице Никите Хонијата

У уводном поглављу је наглашено да је историчар Никита Хонијат један од византијских писаца који је нарочито био заокупљен страхом. У његовом спису, осим поменутог случаја из 1196. године, могу се наћи још неки примери страха у ромејској војсци. Један од њих који садржи и помало шаљиву ноту односи се на младог војсковођу Константина Анђела, блиског сродника василевса Исака II који га је наименовао за дукса флоте.[33] Премда се радило о голобрадом младићу, умногоме налик на младунца лава који од малена показује своју горду нарав, густу гриву и оштре канџе, њему је полазило за руком да задобије уважавање међу војницима. Војска га се заиста плашила и, како вели Хонијат, био је довољан само један његов покрет или поглед и ромејски ратници су просто летели да испуне његове заповеди.[34] Ваља нагласити и чињеницу да су се побуњени Бугари

[32] Σύνοψις Χρονική, ed. *K. Sathas*, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, VII, Venetia – Paris 1894, 417–418.
[33] Chon. Historia, 435. Cf. *Brand*, Byzantium, 95.
[34] Chon. Historia, 435. Уп. *Златарски*, История, III, 78.

плашили византијског јуноше више него самог василевса. Међутим, Константин Анђео, млади и несумњиво обдарени војсковођа, веома брзо је завршио своју војничку каријеру. Он је покушао да преотме престо Исаку II, али се та узурпација завршила неуспешно и амбициозни младић је био ослепљен.[35]

Страх у византијској војсци Никита Хонијат помиње и у сукобима са Бугарима 1195. и 1196. године, као што је речено, када је био заробљен севастократор Исак Комнин. После заробљавања истакнутог византијског великодостојника дошло је до пометње и расула у ромејским редовима док се осокољени непријатељ без бојазни устремио на плен и грабеж. Византинци се уопште нису супротстављали већ су се они који су преживели у великом страху дали у бекство. Њихов циљ је био да се некако докопају спасоносне сигурности који су пружали чврсти бедеми града Сера.[36] Ово је била још једна неславна епизода из византијских ратовања против Бугара крајем XII столећа.

Много невоља Византији је задао и Иванко, бугарски бољар који је најпре 1196. пребегао у Византију, али се касније, почетком 1199. године, отпадио од цара Алексија III Анђела и осамосталио као обласни господар у области Родопа.[37] Према речима Никите Хонијата, бугарски магнат се прочуо тако што је на својим распојасаним теревенкама сурово секао на комаде Византинце заробљене у борбама.[38] Наравно, гласине о Иванковој бруталности су се далеко чуле, па су изазвале страх у византијској војсци, а Алексије III Анђео се напослетку ослободио опасног противника вероломством.[39] Уопште, владавина овога василевса обележена је опадањем патриотског духа, па је уобичајено окупљање војске сваке године све теже падало Ромејима. Умесно је говорити о мобилизацијама које су обављане без трунке ентузијазма и борбености будући да су војници крајње невољно кретали у походе предвиђене ратним плановима цариградске владе.[40]

---

[35] О томе је већ било речи у одељку о ослепљивању у VI поглављу.
[36] Chon. Historia, 468. Уп. История на България, III, 130 (*Б. Примов*).
[37] *Радић*, Обласни господари, 187 сл.
[38] Chon. Historia, 513. Уп. *Златарски*, История, III, 132; *Радић*, Обласни господари, 190.
[39] О томе је већ било речи у VIII поглављу. Такође в. *Радић*, Обласни господари, 191-192.
[40] Chon. Historia, 496.

И, напослетку, занимљиву причу о страху у византијској војсци доноси Никита Хонијат и у опису сукоба царске војске са још једним обласним господарем – Добромиром Хрсом. У лето 1198. године трупе цара Алексија III Анђела су се устремиле на град Просек на Вардару, средиште обласног господара, у намери да потпуно неутралишу његово отпадништво.[41] У почетку су постигли известан успех јер су потиснули браниоце са спољног бедема који је недавно био подигнут са циљем да заштити улазну капију.[42] За одлучујући успех нападачима су недостајале опсадне справе, што је остварење читавог подухвата чинило практично немогућим. Стога су се Византинци повукли како би већ следећег дана наставили започету опсаду. Међутим, Ромеје је у току ноћи снашла велика невоља. Користећи се окриљем мрака, људи Добромира Хрса су извели успешан препад. О томе је Никита Хонијат забележио следеће: „Изашавши кришом ноћу из тврђаве, варвари разбише справе које су Ромеји по тамошњим брежуљцима били поставили и заробише заплашену ноћну стражу, која је била побегла до шатора протовестијара Јована,[43] тако да је и сам протовестијар који је већ био заспао, уплашен одмах скочио из постеље и дао се у бекство бунован и обузет страхом. Разграбивши ствари из шатора, међу којима беше и зелене боје обућа протовестијара,[44] читаву ту ноћ су се изругивали и забављали са ромејским предметима. Сем тога, они су и празне винске каце пуштали одозго из шибља и војску, која није знала шта се у мраку дешава, буком застрашивали."[45] Тако је обласни господар Добромир Хрс не само осујетио напад Византинаца него је чак умногоме и понизио царску војску.

Преплашени војници

И у делима византијских писаца XIII и XIV столећа могу се срести случајеви када је страх обузимао ромејске ратнике. Тако

---

[41] *Радић*, Обласни господари, 200.

[42] За основну литературу о тврђави Просек в. н. 55 у II поглављу.

[43] Ово је једини помен протовестијара Јована у историјским изворима. Уп. *Златарски*, История, III, 130; Виз. извори, IV, 163 н. 188 (*J. Калић*).

[44] О титули протовестијара в. ODB, III, 1749 (*A. Kazhdan*).

[45] Chon. Historia, 507. Превод: Виз. извори, IV, 162-163 (*Н. Радошевић*).

Георгије Акрополит наводи два случаја када је војска подлегла страху. Најпре с јесени 1254. године, на вест да се упокојио василевс Јован III Ватац, бугарски одреди су ушли у област Родопа и без већег отпора заузели читав низ тврђава. Било је то због тога што су житељи тамошњих градова углавном били Бугари, па су се спремно потчињавали својим саплеменицима. А оне тврђаве у којима су били никејски гарнизони, будући немоћне да се одбране, предале су се Бугарима: неки од гарнизона били су уплашени за своју судбину и обузети ужасом, па су предавали утврде у замену за могућност да се врате у своју земљу, други су одлазили пре доласка Бугара и остављали небрањене градове, а трећи пошто су били изнурени јер се одбрана тврђава сувише дуго отегла.[46] На тај начин је пао низ градова у родопској области Ахридос као што су, на пример, Стенимах, Кричим или Цепена.[47]

После ове акције бугарских одреда дошло је до широке офанзиве новог никејског василевса Теодора II Ласкариса који је без обзира на студену зиму 1254/1255. године повео војску у масиве родопских планина. Уследила је веома напорна и тешка кампања пуна искушења за ромејске војнике.[48] Када је наступило пролеће 1255. године, цар је наредио војсковођама Алексију Стратигопулу и Михаилу Торнику који су били утаборени код Сера да са целокупном војском дођу до родопске тврђаве Цепене. Они су тако и урадили, али су се показали као лоше војничке главешине. Не сусревши никакву непријатељску војску, ни људе с којима би требало да се сукобе, а чувши неке неодређене гласове, шумове и звукове рога, они су се срамно дали у бекство, остављајући бугарским чобанима и чуварима свиња целокупну опрему и мноштво коња. На тај начин бегунци су се вратили у Сер и без оружја и без коња. Василевс Теодор II Ласкарис је кипео од незадовољства и беса, па им је у гневу наредио да се врате одакле су дошли и изнова започну војну ради које су били послани, што је за њих у овоме часу било потпуно немогуће.[49]

---

[46] Acrop. 107-108. Уп. *Златарски*, История, III, 447-449.
[47] О области Ахридос в. *Б. Дерибеев*, Ахрида, Пловдив 1986[2], 10 сл. За тврђаве Стенимах, Цепена и Кричим в. *К. Гагова*, Тракия през българското средновековие, София 1995, 183-184, 246-249, 263-265.
[48] О овој акцији је било речи у одељку о хладним зимама у IX поглављу. Такође в. *Златарски*, История III, 449 сл.
[49] Acrop. 113-114. Уп. *Златарски*, История, III, 451.

И код Георгија Пахимера постоје сведочанства о страху у византијској војсци, односно о расулу које је тај страх изазвао. У веома опсежном опису похода који су Византинци 1275. године предузели против господара Тесалије севастократора Јована I Анђела срећемо такве вести. Експедицију је предводио деспот Јован Палеолог, брат василевса Михаила VIII. Проценивши да није у стању да се равноправно носи са многољудном византијском војском, владар Тесалије је почео да се повлачи и напослетку се са својим људима склонио у тврђаву Неопатрас. Трупе деспота Јована Палеолога су опселе град и чинило се да је положај Јована I Анђела био изгубљен.[50] Међутим, не губећи присебност духа, он се ноћу искрао из тврђаве и прерушен прошао кроз византијски логор, па је отишао да тражи помоћ код атинског војводе Јована де ла Роша. Уговорена је брачна веза и Јован I Анђео се са одредом коњаника запутио према Неопатрасу. Тамо је опсада још увек трајала, а Византинци су били уверени да се тесалијски владар налази у тврђави. Попустила је и војничка дисциплина у царској војсци тако да је за њих удар латинских ритера био попут грома из ведра неба. Као што се догађа у сличним приликама, изненађени ромејски ратници су се намах претворили у ускомешану групу која је заборавила све заповеди и ратничко искуство. Само део њих се упустио у борбу, али је тај отпор више био налик рефлексним покретима него што је представљао смислено и организовано супротстављање непријатељима. Напослетку, превладао је страх и Византинци су се једноставно разбежали јер им се причињавало да латинских ритера има на миријаде. У нереду који је настао једни су газили друге, међусобно су се сударали, почели су да бацају оружје, остављали су коње и поуздавали су се искључиво у снагу и издржљивост властитих ногу. Никакве заповеди, убеђивања или претње нису били у стању да спрече настало расуло јер је свако стрепео само за себе. Деспот Јован Палеолог, командант ромејских трупа, могао је једино да посматра поразну слику бојишта: део његових војника је страдао, неки су неславно утекли, известан број се у паничном страху сакрио у оближњим шибљацима или пукотинама стена, а било је и заробљених. Победници су се на крају

[50] Pachym. (F), II, 421-423. Уп. *Ферјанчић*, Тесалија, 106-107.

устремили на шаторе византијских војсковођа и запленили пуно опреме и драгоцених предмета. Када се глас о ненаданом и страшном догађају раширио, неки су били тужни, други силно поражени непријатним сазнањем, појединци склони да се у очајању чак и смеју, а било је и оних који су након свега запали у такву малодушност да су се с презрењем односили према некадашњој моћи Византијског царства.[51]

И Нићифор Григора помиње ову неславну епизоду из историје ромејског ратовања, додуше, умногоме сажетије, али и он наглашава да је дошло до попуштања бојеве готовости код Византинаца, па су неки ишли да пљачкају унаоколо, а неки у лов. Управо на њих су наишли ратници атинског војводе Јована де ла Роша, те су део заробили а део који се налазио у паничном повлачењу следили све до логора. Ромејски полихистор такође наглашава погубни моменат изненађења који је византијске ратнике довео у стање страха и пометње. Њихове војсковође, чак и деспот Јован Палеолог, уобразили да је помоћ севастократору Јовану I Анђелу пружио и владар Пелопонеза и Ахаје с великом силом, или да се јавила војска Тебанаца, Еубејаца и Атињана под командом самог војводе. Због тога су се византијски ратници и пре него што је уследио непријатељски напад раштркали и у расулу почели да беже не освркући се за собом. Видевши да ни на који начин не могу да повежу ромејске редове и поврате толико потребни спокој у војсци, а истовремено свесни да су њихови храброст и јуначност у новонасталој ситуацији сасвим узалудни, и команданти су се повукли.[52]

Георгије Пахимер доноси још једну занимљиву опаску о страху у византијској војсци а у вези са ратовањима против трновског владара Ивајла. Ромејски монах и писац је записао како је храброст василевсових војника често бивала поколебана пред страхом и опасном могућношћу да допадну бугарског заробљеништва. Са тих разлога копнила је и њихова бојна готовост, па нису били у стању да дејствују пуном снагом.[53]

Занимљиву опсеравацију о војничкој психологији саопштава и Нићифор Григора описујући неуспех византијске војске,

---

[51] Pachym. (F), II, 423-427. Уп. *Б. Ферјанчић*, Тесалија, 107.
[52] Greg. I, 112-115. Уп. *Б. Ферјанчић*, Тесалија, 107.
[53] Pachym. (F), II, 565. Уп. *Златарски*, История, III, 564.

појачане одредима Алана, у сукобу са Турцима на самом почетку XIV столећа. Он каже да ромејски ратници нису видели чак ни колико је непријатељ бројан јер се од страха с њима догодило оно што се дешава са пијаним људима. Наиме, пијани не примећују истински поредак ствари него уображавају нешто сасвим друго. Од сувишка винске паре у глави, њихове очи као да поигравају и нису у стању да се чврсто задрже на предметима. На сличан начин и војска у условима сужене перцепције наноси себи штету и пропаст. Чак и пре него што супарнички одреди крену у напад, обесхрабрени ратници се окрећу у бекство и испуњени страхом постају сами себи непријатељи.[54]

За византијску војску неславна је била и 1305. година, када су многобројни али етнички шаролики одреди које је предводио престолонаследник Михаило IX Палеолог претрпели тежак пораз код Апра у Тракији. Уочи самог сукоба најпре су Масагети а за њима и турске чете напустиле ромејски табор и поколебале морал Византинаца.[55] Неочекивана издаја унела је толики страх и пометњу међу ромејске војнике какав једино може изазвати силни налет северног ветра када удари на брод који се налази на пучини и цепа ужад и једра да би најзад потопио пловило и послао га на дно. Михаило IX Палеолог, који је у очајању видео куда води потпуно расуло царске војске, покушао је да спаси што се спасти могло тако што се обратио својим војсковођама. Но, све је било узалуд будући да су и они само гледали да се избаве из опасности, па су бежали главом без обзира. Видевши да је ситуација очајна, а неспреман да се помири са новонасталим стањем, престолонаследник је исказујући личну храброст настојао да постиди своје војнике. Онима који се се налазили уз њега – а таквих је, према речима Нићифора Григоре, било веома мало! – Михаило IX је с пуно ганутљивости поручио да је сада смрт боља од живота. Да ове речи нису биле само празна прича, потврдио је и василевсов гест. У жељи да својим ратницима личним примером покаже како се треба борити, он је позвао божију помоћ и доводећи у опасност властити живот устремио се на непри-

---

[54] Greg. I, 206.

[55] Масагети је други назив за Алане који су се као плаћеници борили у редовима византијске војске. В. *Bartusis*, Army, 76 n. 18.

јатеље. Наводно је убио неколико војника и упркос стрелама које су га засипале изазвао неред у противничком бојном поретку. Међутим, када је царев коњ посрнуо, запретила је опасност да Михаило IX буде окружен латинским ратницима. Спасао га је један од његових верних људи који му је уступио свога коња и потом сам погинуо. Престолонаследник се склонио у Дидимотику и морао је да претрпи прекоре оца Андроника II који му је пребацивао што се у сукобу са Каталанцима изложио толикој опасности.[56]

И у грађанским ратовима у Византији и сучељавањима једноплемених војски могло је да дође до страха. Јован Кантакузин доноси један пример из завршне фазе грађанског рата који се у Царству водио двадесетих година XIV столећа. Византијски историчар наводи како су се у јануару 1328. године одреди старог цара Андроника II прибојавали трупа његовог унука Андроника III Палеолога и, између осталог, каже: „Уређени поредак, ћутљивост и постојаност цареве (sc. Андроника III) војске улили си им (sc. трупама Андроника II) велики страх, јер не би у њима била тако необична готовост да се боре са непријатељем бројнијим од себе и да пред његовим градом логорују, када претходно не би сами себе тако припремили да ће или победити или погинути у боју.“[57]

У византијској војсци се појавио страх и у важној бици код Филокрене 11. јуна 1329. године, последњем византијском покушају да некако поврати равнотежу пред надирућим Турцима у западним областима Мале Азије. Претходног дана, у чаркама недалеко од Пелеканона, једна стрела је погодила цара Андроника III Палеолога у ногу, па је морао бити пребачен у градић Филокрену због лечења. Ова вест је посејала неповерење и панику међу византијским војницима којима нису били познати разлози василевсовог одласка. Они су се уплашили да цар није устукнуо пред Турцима и да емир Орхан (1326-1362) намерава да их нападне ноћу свим расположивим снагама. Отуда се догодило да јутро следећег дана није затекло никога ко би се могао озбиљније супротставити Турцима. Поједини међу византијским војници-

[56] Greg. I, 230-232. Уп. *Ферјанчић*, Михаило IX Палеолог, 346.
[57] Cant. I, 263. Превод: Виз. извори, VI, 323 (*С. Ћирковић*).

ма су се снабдели лађама и настојали да се некако са малоазијске пребаце на трачку обалу, други су се тискали пред градском капијом, газећи се међусобно, не би ли се прогурали унутра. Било је и таквих који су у тој гужви, где је страх бацио у засенак сваку присебну реакцију, изгубили живот. Неки су се пак пењали један на другог како би се попели на бедеме, али се догађало да падну и смртно се угрувају. И, најпосле, ако је веровати Нићифору Григори, било је чак и оних који су приковани за место умирали од страха. Када се ујутру појавио одред османлијских војника, мимо свих очекивања затекао је само напуштен ромејски логор, разбацано оружје и распуштене коње, па им није преостало ништа друго него да покупе плен до којег су дошли без било какве борбе. Штавише, успело им је да стрелама нападну византијске војнике којима није пошло за руком да уђу у тврђаву или да се докопају спасоносних лађа. Видевши шта се догодило и незнајући како да поправи новонастало стање, цар Андроник III Палеолог је и сам кренуо на брод и вратио се у Цариград.[58]

Јован Кантакузин наводи интересантан случај како су се уплашиле његове савезничке српске трупе које му је ставио на располагање краљ Стефан Душан 1342/1343. године. Цар-писац се о њима изражава прилично неповољно називајући их бесловесном гомилом и пребацује владару Срба што му је дао своје најгоре чете. Уз то, према његовим речима, већ су били исцрпљени дугим ратовањем и поред тога „обузети неким незадрживим страхом те мисле да ратују не у Тракији већ код Парта или Индијаца, да се отуда никако и никада неће моћи вратити, па су стога кућама одашиљали и ратне коње и оружје и све што су собом носили као корисно, како би бар те ствари остале деци, пошто ће они до последњег изгинути“.[59]

Нићифор Григора помиње да се ромејска војска Јована Кантакузина уплашила Срба у лето 1343. године, дакле, у време када је византијски узурпатор већ био раскинуо савез са Стефаном Душаном. Он каже следеће: „Издалека њих уистину спазивши, претходници царевих (sc. Кантакузинових) војника и сами су устукнули и изазвали велики страх у царевој војсци“.[60] Ипак,

[58] Greg. I, 433-436. Уп. *Радић*, Време Јована V, 72-73 са навођењем најважније литературе.
[59] Cant. II, 331. Превод: Виз. извори, VI, 428 (*Б. Ферјанчић*).
[60] Greg. II, 660. Превод: Виз. извори, VI, 250 (*Б. Ферјанчић*).

изненадни спас је уследио тако што је неки мештанин показао Јовану Кантакузину и његовим војницима прелаз преко набујалог Вардара, те су на изненађење Срба успели да умакну.[61]

Веома је поучан начин на који су војници Јована V Палеолога у касну јесен 1354. године уплашили браниоце Цариграда и присталице Јована VI Кантакузина у још једном од грађанских ратова у Византији XIV столећа. У ствари, било је то ратно лукавство ђеновског поморца и пустолова Франческа Гатилузија који је младом василевсу пружио драгоцену, можда и пресудну помоћ. Прекаљени ратник је наредио да се поред бедема византијске престонице уз застрашујућу буку котрљају празна бурад у којима се претходно транспортовало уље. Делотворност оваквог потеза се убрзо показала: неочекивана тутњава је ранила тишину мирне новембарске ноћи, посејала голем страх међу стражарима на зидинама Цариграда и умногоме допринела да одреди Јована V Палеолога до јутра овладају мегалополисом на Босфору.[62] Млади василевс је на прави начин наградио Франческа Гатилузија – дао му је руку своје сестре Марије Палеологине и као мираз острво Лезбос.[63] На исти начин, пуштајући ноћу празне винске каце низ стрме падине узвишења на којем се налази тврђава Просек, византијску војску уплашио је и обласни господар Добромир Хрс 1198. године.[64]

Занимљиви су и примери средњовековног „психолошког" рата који су каткад коришћени у Византијском царству. У грађанском рату двадесетих година XIV столећа Андроник III Палеолог и његови сарадници су пустили глас да је стари цар Андроник II преминуо. При том су желели да поколебају његове присталице у Солуну како би се окренули против деспота Константина Палеолога, сина старог а стрица младог василевса, иначе намесника у другом граду царства. Према казивању Нићифора Григоре, да би била постигнута већа уверљивост, неки су се чак и лажно заклињали да су били сведоци последњих овоземаљских часова старог василевса. Одређени успех није изостао јер су људи младог

[61] Виз. извори, VI, 250 (*Б. Ферјанчић*).
[62] Ducas, 67-69.
[63] *Радић*, Време Јована V, 240.
[64] Chon. Historia, 507. Уп. *Радић*, Обласни господари, 200.

цара ускоро заробили деспота Константина Палеолога и заточили га у Дидимотици.[65] Сличним оружјем се у грађанском рату четрдесетих година XIV века служио и Алексије Апокавк, најмоћнији члан цариградског регентства, заповедивши свима који из Тракије прелазе у Малу Азију да причају како је узурпатор Јован Кантакузин умро у Србији, где је потражио помоћ од краља Стефана Душана.[66]

Да и османлијска војска, која је између осталих срушила Византију, српску и бугарску средњовековну државу и била једна од најснажнијих армада у XV и XVI столећу, није била отпорна према страху, казује нам јаничар Константин Михаиловић. Он је у својим успоменама записао следеће: „И мада је војвода влашки имао малу војску, ипак нас је било страх и веома смо их се чували, окружујући се сваке ноћи кољем, и нисмо се сачували, јер ударивши на нас ноћу, тукли су, убијали људе, коње, камиле, шаторе пљачкајући...“[67]

[65] Greg. I, 355-356. О томе је већ било речи у одељку о затворима у VI поглављу. Такође в. *Ферјанчић*, Деспоти, 91.
[66] Cant. II, 384. Уп. Виз. извори, VI, 450 (*Б. Ферјанчић*); *Радић*, Време Јована V, 147.
[67] Јаничарове успомене, 48.

XIV СТРАХ ОД ТУРАКА

У муслиманском свету је у средњем веку постојало веровање да је онога дана када се родио Мухамед – родоначелник ислама је дошао на свет око 570. године[1] – хиљаду и једна хришћанска црква пропала и срушила се сама од себе. То је требало да наговести да ће он истрајно наступати против поклоника Исуса Христа и да ће хришћанство нестати у његово време. О необичном догађају, у ствари правом чуду, бележи баварски ратник и пустолов Јохан Шилтбергер који је велики део живота провео међу верујућим у Алаха.[2]

Као контрапункт овој древној муслиманској легенди можемо навести стихове „Тужбалице о паду Константинополиса", састављене по османлијском запоседању Цариграда 1453. године:

> И нека нико и никада не тражи пријатељство с Турчином,
> С турским псом, поганим псом, неукротивом звери.
> О кад бисте знали како он својим подмуклим пријатељством
> И обмотава хришћане и, попут аждаје, прождире их![3]

Изнесени примери само овлаш разгрћу питање односа Византинаца и муслимана, у овом случају Турака.[4] Даћемо делимичан и непотпун одговор уколико за речене односе кажемо да су били супарнички, сложени, непријатељски или вишезначни. Истина је да су они садржавали наведене елементе, али се на њима нису и сасвим исцрпљивали.

---

[1] ODB, II, 1422 (*W. E. Kaegi*); LM 6 (1993) 717-718 (*T. Nagel*) наводи 569. као годину Мухамедовог рођења.

[2] Schiltberger, 135.

[3] *E. Legrand*, Bibliotheque grecque vulgaire, I, Paris 1880 (недоступно). Наведено према Памятники византийской литературы IX-XV веков, Москва 1969, 418.

[4] *A. Bryer*, Greeks and Turks, Greece Old and New, ed. *T. Winnifrith – P. Murray*, New York 1983, 95-110.

Пријазне везе

Када је Јован II Комнин покренуо ослобађање делова Мале Азије од Селџука, догодило се да је византијски живаљ у појединим подручјима Фригије одбио да се придружи василевсу у реконквисти. Како бележи Јован Кинам, тамошњи Ромеји су се после дугог суседства с Турцима на неки начин били одродили од својих пређашњих обичаја.[5] Није без значаја напоменути да су исламски освајачи према становницима покорених области испољавали попустљивост нарочито у погледу њихових верских слобода. Штавише, сачувана су сведочанства о изградњи нових православних храмова, а одсуство случајева канонизације хришћанских мученика са подручја турске власти иде у прилог оцени о конфесионалној толеранцији муслимана.[6]

Никита Хонијат наглашава како је крајем XII века, у нередовним приликама када је византијска престоница водила мало рачуна о пограничним областима, ромејско становништво читавих малоазијских покрајина драговољно одабирало живот у Иконијском султанату. Привучени попустљивошћу и разумевањем које су према хришћанима показивали Турци, тамошњи православци су у великом броју напустили подручја тек неколико година пре тога враћена под скиптар василевса, како би се настанили у областима које им је владар Селџука стављао на располагање. Византијски историчар доноси једноставно објашњење да су они настојали да утекну од неправди цариградске владе, па се нису либили да промене отаџбину и определе се за живот са варварима.[7]

Исти писац бележи како је Изедин Кајкавус I крајем XII столећа неким византијским заробљеницима – којих је било пет хиљада на броју – на селџучкој територији доделио земљу и семе. Истовремено, он је обећао да ће у случају да склопи мир са цариградском владом све заробљенике пустити без било какве накнаде. До даљњег требало је да они живе у султанату и првих пет година уопште не плаћају порез, а затим да буду

[5] Cinn. 15. Up. *Arveler*, Politička ideologija, 82.
[6] *Arveler*, Politička ideologija, 83.
[7] Chon. Historia, 495. Up. *Arveler*, Politička ideologija, 107.

оптерећени разумним фискалним обавезама које се неће увеличавати као што се понекад догађало у Византији. Султанова разборита и човекољубива обећања не само да су утицала да заробљени војници престану да размишљају о повратку у отаџбину него су у ову област привукла и мноштво Ромеја који нису били заробљени, али су чули како се поступа са њиховим рођацима и сународницима. У наставку Хонијат јадикује над опадањем патриотског духа ко̂д Византинаца које је било проузроковано непопуларним мерама власти и грамзивошћу локалних државних функционера.[8]

С друге пак стране, у време полета Никејског царства, средином XIII столећа, Селџуци, чији су султанат уздрмали Татари, радо су долазили да тргују у малоазијској грчкој држави.[9] Дакле, дешавало се да су у појединим периодима због одређених погодности житељи једне прелазили у другу државу и обратно. Све је то говорило да односи ромејског и турског света нису обавезно морали да буду заоштрени и непријатељски. Штавише, постојала су и раздобља када су речене везе биле пријатељске и срдачне. То се углавном дешавало пред неком заједничком опасношћу као што је, на пример, било средином XIII столећа у време велике најезде Монгола. Георгије Акрополит саопштава како је ступио у борбу против татарских одреда, али је претрпео пораз. Осетивши се опасно угроженим, владар Селџука Изедин Кајкавус II је 1243. године одаслао емисаре Јовану III Ватацу у жељи да добије употребљив савет никејског цара како би олакшао положај своје државе. Султан Рума није пропустио прилику да нагласи да би тражена помоћ била важна и за Ромеје, што је било извесно и Јовану III Ватацу. Наиме, селџучка држава је одвајала Никејско царство од пространих татарских поседа и, уколико би Иконијски султанат подлегао, василевсове земље би биле непосредно изложене монголској најезди. Због тога је хришћански цар без много оклевања похитао да се састане са султаном – срели су се у граду Триполису на реци Меандру и склопили чврст савез.[10]

---

[8] Chon. Historia, 495. Cf. *A. Savvides*, Byzantium in the Near East: Its Relations with the Seljuk Sultanate of Rum in Asia Minor, the Armenians of Cilicia and the Mongols A.D. c. 1192-1237 (Βυζαντινὰ Κείμενα καὶ Μελέται 17), Thessaloniki 1981, 73-74.

[9] *Осшрогорски*, Историја, 415-416.

[10] Acrop. 69-70. Cf. *Angold*, Government, 100.

Међутим, мора се признати да су Византинци и Турци најчешће гледали једни на друге са пуно подозрења и непријатељства. Занимљиво је сведочанство Никите Хонијата у опису похода који је василевс Алексије III Анђео у лето 1198. године предузео против одметнутог обласног господара Добромира Хрса, утабореног у тешко приступачном граду Просеку на Вардару.[11] Он је забележио следеће: „У пуном жару цар крену на Просек, као да је већ очима гледао оно што му је било речено. Том приликом неке тврђаве беху успут порушене, амбари и житородне њиве попаљени, а Власи беху заробљени од Персијанаца (sc. Турака) које је сатрап града Анкире био послао цару као помоћ. Тада су они који се искрено и предано брину о православној вери свесрдно молили цара да нипошто не дозволи Турцима да својој кући воде оне који верују у истога бога кога и ми славимо, да не би променивши веру против своје воље навукли гнев божји на оне који су их издали, него да се влашки заробљеници предају Ромејима за послугу, а да се они Персијанци (sc. Турци) који су их заробили обештете другим царским даривањима. Међутим, цар на то уопште не пристаде.“[12] У овом случају василевс Алексије III Анђео био је приморан да се ослони на помоћне турске одреде како би се ослободио опасног обласног господара, али је истовремено цена њихове помоћи подразумевала и њихово слободно располагање хришћанским заробљеницима.

Вишестолетно суседство и супарништво, различито етничко порекло, другачија религија, као и политички интереси који су се међусобно искључивали, имали су за последицу да су Турци и Византинци најчешће зазирали једни од других. Речју, у односима Ромеја и Турака било је више мржње, непријатељства, па и страха, него пријазности и срдачности. Како се током касновизантијске епохе Византија у односу на муслимански свет углавном налазила у дефанзиви, тако су и међу Ромејима нарастали брига за несигурну сутрашњицу и застрашеност пред полетним поклоницима ислама.

---

[11] О Добромиру Хрсу в. *Радић*, Обласни господари, 193-205.

[12] Chon. Historia, 504. Превод: Виз. извори, IV, 161 (*Н. Радошевић*).

Упозорење Теодора Метохита

Један од сведока политичког понижења Византијског царства крајем XIII и у првим деценијама XIV столећа био је истакнути научник и политичар Теодор Метохит. Он је био не само први међу Ромејима који је правовремено схватио погубне последице губитка Мале Азије и који је антиципирао разлоге турског напредовања него и један од ретких који је правилно проценио њихову фаталност по Царство. Испод Метохитовог пера изашао је веома занимљив спис, заправо особени теоријски политички трактат под насловом „О Скитима“, у којем је забринутост над ромејском сутрашњицом прерасла у својеврсно злокобно предсказање.[13] За разлику од осталих византијских писаца који су у божијем гневу и лицемерју Латина видели узроке слабости Царства, самокритички настројен и уверен у коначност свега, па и византијског космоса, Теодор Метохит је узроке кризе потражио у самој Византији. Он је своје сународнике критиковао због неслоге, раскоши и погрешног верског живота, што су биле само спољне манифестације извесне декаденције, а нарочито је наглашавао предности пасторалног номадског варварства као изворишта оне елементарне снаге која је, у случају Османлија нарочито, подстицала силовит успон.

Није ово био усамљен случај у византијској историографији, чија је традиција била дужа од хиљаду година, да се „цивилизованом“, али већ лагано склоном „декаденцији“, животу супротставе предности патријархалног и пасторалног живота примитивних варварских народа. У рановизантијској историографији имамо примере Приска и Менандра спремних да цене поредак и обичаје етничких групација које су се налазиле знатно испод разине ромејских цивилизацијских достигнућа.[14] Могло би се слободно рећи да је то већ био један стереотип наслеђен из класичне грчке и римске књижевности, можда најбоље оличен у спису Корнелија Тацита „Германија“, где се на неки начин идеа-

[13] *C. Müller – Th. Kiessling*, Theodori Metochitae Miscellanea philosophica et historica, Leipzig 1921 (reprint: Amsterdam 1966) 723-734.

[14] Культура Византии. IV – первая половина VII в., Москва 1984, 371-379, 386-392 (*З. В. Удальцова*).

лизује варварски живот старих германских племена.[15] Можда би се могла дозволити и претпоставка да у таквим схватањима интелектуалаца који су припадали рафинираним цивилизацијама има донекле и тежње ка екстраваганцији, као и извесног ученог пренемагања.

Од изузетне важности за снагу и напредак турског света био је снажан прилив у људству, односно велика – чинило се готово непресушна! – резерва свежег етничког елемента. Српски јаничар Константин Михаиловић из Островице бележи следеће: „Турско размножавање је налик на море, које никад не надолази, нити се смањује (и никад у миру) не бива, (већ се на различитим местима узбуркава, њишући се овамо и онамо).“[16]

Турци су били познати као добри и истрајни ратници, а њихове противнике је плашила и велика галама коју су правили за време битака. Нићифор Григора у опису пораза и погибије обласног господара Момчила, којег је поред зидина Перитеориона победио Јован Кантакузин помогнут турским одредима, у јуну 1345, записује следеће: „А када су се измешали звуци труба и бубњева и по варварским обичајима Персијанаца (sc. Турака) у борби уобичајена ратничка вика, наста галама у читавом крају која изазва неочекивано велики страх код Момчила и пре окршаја нагло сломи ону охолост и претерану самоувереност.“[17]

О турском обичају да у борби праве велику галаму пише и Константин Михаиловић: „И кад цар (sc. султан) нареди неким коњаницима да приступе у битку, тада без оклевања одлазе и туку се уз велику вику и бубњеве. Царски бубњари исто тако бубњају да је међу њима тако велика вика и бука као кад би се земља тресла (или да неки гром бије)“[18] Руски ренегат Нестор Искендер такође наглашава како су Турци приликом напада на Цариград, 1453. године, узвикујући своју безбожну молитву јуришали на бедеме престонице уз буку зурли, урлање и ударање у бубњеве.[19] Громогласну галаму коју су Турци производили у

[15] *S. Vryonis*, Byzantine Attitudes toward Islam during the Late Middle Ages, GRBS 12 (1971) 284 (=Studies on Byzantium, Seljuks, and Ottomans. Reprinted Studies, Byzantina kai Metabyzantina 2, VIII, Malibu 1981).

[16] Јаничарове успомене, 70.

[17] Greg. II, 728. Превод: Виз. извори, VI, 261 (*Б. Ферјанчић*).

[18] Јаничарове успомене, 61.

[19] Повесть, 225, 249.

ратним сучељавањима наводе и касновизантијски историчари Дука и Критовул.[20]

Ма како изгледало необично, чињеница је да Ромеји до краја своје историје нису успели да дубље проникну у врлине и мане својих муслиманских противника који су систематски уништавали остатке ионако смањеног Византијског царства.[21] Утисак је да се занимање за опасног исламског суседа који је древној царевини радио о глави исцрпљивало једино у равни верских диспута. Отуда је природно да речена околност чини покушај Теодора Метохита још усамљенијим. У тој светлости посматрана, на снази и уверљивости добија жалопојка српског јаничара Константина Михаиловића који у своме спису износи неке рањивости и слабе стране турских трупа.[22]

Агонија у Малој Азији

Занимљиво је запажање једног западњака, учесника Четвртог крсташког рата Жофруа Виларлуена, када је у питању „географија" Цариграда и уопште Византијског царства. Говорећи о Халкедону, француски великодостојник је записао да се тај град налазио преко пута Константинополиса, на другој, турској страни мореуза.[23] Значај и интересантност изнесеног податка увећава и чињеница да је то географско поимање једног Француза из првих година XIII столећа када византијско присуство на тлу Мале Азије није било безначајно. На сличан начин, али сто тридесет година касније, Лудолф Зудхајм, жупник Зухема, за Малу Азију каже да је сада позната као Турска.[24] Почетком XV века шпански путник Руј Гонзалес Клавихо истиче како се с десне стране Босфора налази турска, а с леве грчка земља.[25] Вилардуеново сведочанство, које је негирало ромејско присуство на малоазијском потконтиненту, на неки начин је више антиципирало будућност, а само

[20] Ducas, 81; Critobulos, 66.
[21] *Ђурић*, Сумрак Византије, 177-178.
[22] Јаничарове успомене, 63-64.
[23] Villehardouin, I, No. 134, 134.
[24] *Van der Vin*, Travellers, II, 582.
[25] Clavijo, 97.

донекле било одраз стварног стања. Јер, показало се, византијска Мала Азија је тек имала да доживи једну цветну епоху, епоху Никејског царства у знатном делу XIII века. Ипак, највећи део позновизантијске историје био је обележен ромејским повлачењем са пространог потконтинента, некадашњег језгра Византијског царства.[26]

Ромејски писци касног средњовековља са носталгијом пишу о Малој Азији и слабљењу византијског утицаја на тој страни. Тако Георгије Пахимер закључује да је од времена када су Византинци преотели Цариград Латинима (1261) и вратили се у стару престоницу дошло до запостављања источних граница.[27] Нићифор Григора, из перспективе доцнијег времена, записује како су Турци, подељени у више сатрапија и гоњени од Татара, потиснули Ромеје. И како су у односу на монголске хорде бивали све слабији тако су према Ромејима наступали све одлучније. Штавише, за Турке је то била повољна прилика да се разлију по византијским малоазијским областима и опустоше их. Сукоби су се одигравали непрестано и што су Ромеји постајали слабији то су Турци бивали бодрији и снажнији. Све су то били призори достојни суза, па се чини да Нићифор Григора не пише историју него саставља тугованку.[28]

Георгије Пахимер такође записује како је византијски Исток упадљиво слабио док су Турци постајали одважнији и дрскији и не наилазећи на било какве препреке све чешће су упадали у ромејске области. Долина реке Меандра је скоро запустела јер су његови житељи бежали у сигурније делове Царства. На упражњени простор хитро су се насељавали Турци, што је довело до значајне промене демографске слике западних подручја Мале Азије. Чвршће су се држали једино тамошњи приморски градови који су своју безбедност дуговали управо чињеници да су окренути ка мору. Пахимер за новонастало и по Византију поразно стање кривицу првенствено види у грамзивости и небризи намесника који су тамо постављани и који су се усредсређивали искључиво на своје личне интересе.[29]

[26] *Vryonis*, Decline, 69 sq.
[27] Pachym. (F), I, 31.
[28] Greg. I, 138 sq.
[29] Pachy. (F), II, 403-407. Cf. *Vryonis*, Decline, 251.

Према мишљењу многобројних истраживача, пресудан догађај који је Османа I, до тада само једног од многобројних газија, односно ратника који се боре за ислам, довео на историјску позорницу била је победа над византијским најамничким трупама код Бафеона, недалеко од Никеје, извојевана 27. јула 1302. године.[30] Та значајна победа над хришћанима обезбедила му је престиж међу осталим турским вођама који су се потом, долазећи из свих крајева Анадолије, просто сјатили под његову заставу. На тај начин, врло полетно и не мање темељно, отпочео је успон нове државе која је убрзо прихватила традиције и институције несталог Иконијског султаната.[31] Управо је та држава један и по век доцније срушила Византијско царство.

Можда још више од губитака многобројних градова и области за Византијско царство било је поразно сазнање да су и сами Турци били свесни опадања Византије, с једне, и властитог уздизања, с друге стране. То се најбоље видело из разговора који је са braniоцима Брусе – града који су Османлије заузели 1326. године[32] – наводно водио емир Орхан, упозоравајући да се турска моћ повећава из дана у дан док грчка истовремено опада.[33] Византијско присуство у Малој Азији све више је постајало симболично тако да је Ромејима на Истоку, попут усамљених малих острва у огромном архипелагу, преостало само неколико утврђених градова.[34] Пограничне византијске тврђаве у Малој Азији, окренуте према пространим територијама исламског света и ипак удаљене од сигурности преосталих провинција под скиптром василевса у Цариграду, морале су бар с времена на време живети у снажној бојазни од муслиманских суседа. Већ смо поменули пример страха као колективне халуцинације који се десио у Никеји 1265. године када су скоро сви житељи умислили да је њихов град преплављен крвожедним турским ратницима готовим да убију сваког ко им се нађе на путу.[35]

О страдању византијског живља у Малој Азији, које је било изложено турским пустошењима, речито казује и житије Григорија

[30] *Радић*, Време Јована V, 40-42 са подробним навођењем извора и литературе.
[31] *Х. Иналџик*, Османско царство. Класично доба 1300-1600, Београд 1974, 12.
[32] *Радић*, Време Јована V, 61.
[33] *Vryonis*, Decline, 407 n. 7.
[34] *Радић*, Време Јована V, 42.
[35] О томе је било речи у одељку *Страх – колективна халуцинација* у IV поглављу.

Синаита. Малоазијски Кукул, варошицу недалеко од Смирне и родно место оснивача исихастичког покрета, угрозили су Турци, па је читава његова породица допала ропства из које су је спасли житељи Лаодикеје плаћањем откупнине.[36]

Показало се да Царство није имало довољно снаге да се супротстави турској лавини пред којом је сасвим попустио византијски одбрамбени систем у Малој Азији. Судбоносна збивања у западној Анадолији била су праћена застрашујућим призорима масовног бежања ромејског живља које је у паничној журби хитало према лукама на источној обали Мраморног мора, како би се одатле докопало спасоносног европског копна. Од оних који су успели да умакну турској опасности, како је записао један савременик, неки су нашли уточиште у оближњим малоазијским градовима, а други су, голи и боси, приспели у Тракију.[37] Целокупну византијску трагедију у Малој Азији, сав ужас и осећање немоћи пред турском најездом, згуснуо је Нићифор Григора у свега неколико речи, у језгровиту реченицу пуну слутње и опомене: „У то време са истока је покуљало читаво море несрећа, баш као да су изненада хиљаде ветрова скупа похујали и све су горе и доле усковитлали и растерали."[38]

Стални упади

„Следеће 6847. (=1338/1339) године није се догодило ништа достојно приповедања, сем што су Турци непрестано, без бојазни и у великом мноштву пустошили и пустоше Тракију. Али то је већ добро позната прича, па оклевам да је изнова казујем."[39] У овом сведочанству Нићифора Григоре, изреченом са извесном

---

[36] *И. Помяловский*, Житие иже во святьхъ отца нашего Григория Синаита по рукописи Московской Синодальной библиотеки, Записки историко-филололоrического Факультета императорского Санктпетер-бурскаго университета 35 (1984) 1-46.

[37] Greg. I, 214. Уп. *Радић*, Време Јована V, 42.

[38] Greg. I, 214. Уп. *Радић*, Време Јована V, 42.

[39] Greg. I, 545. Уп. *Р. Радич*, Турската опасност и православните държави през първата половина на XIV век, Културни, исторически и етнополитически отношения между християнството и исляма на Балканите век, Материали от Международната научна конференция посветена на 550-годишнината от битката на народите край Варна, Варна 2-3 юли 1994 г., София 1995, 25-44.

потиштеношћу и оним што бисмо могли да означимо као мирење са судбином, смештен је читав сплет осећања међу којима преовладава спознаја о војничкој немоћи Византије. Јер, показало се, пљачкашки налети брзих османлијских одреда у већем делу XIV столећа све више су постајали део свакодневног живота тамошњих Византинаца, нешто налик на елементарну непогоду каква је била неродна година или поплава, на пример.

У време грађанског рата који се у царству Ромеја водио од 1341. до 1347. године Турци су као савезници узурпатора Јована Кантакузина често пустошили европске области. О једном нападу на подручја потчињена Србима у јесен 1343. године казује Нићифор Григора: „А већина [Селџука], дакле, оставивши посаду на бродовима, одмах крене у пљачку и жестоко опустоши делове крајева потчињених Трибалима (sc. Србима), одвлачећи људе и стоку са поља и куће палећи и многима без борбе стављајући ратни оков.“[40]

Алексије Макремволит такође наглашава разорност турских упада у Византију тако што поставља реторска питања која почињу негацијом. „Нису ли они вршили нападе на читаву нашу земљу и пустошили је? Нису ли они настањивали наше славне и часне градове? Нису ли се они према нама опходили као према робовима? Нисмо ли ми на нашој земљи били изложени пљачкању? Нису ли због тога наше опустошене градове и села напуштали наши житељи? Нисмо ли ми попут оваца били препуштени сечи Агарена? Нису ли наше кости биле жалосно разбацане унаоколо у време безбројних окршаја и нису ли наша тела била храна птицама на небу и животињама на земљи?“[41] Алексије Макремволит је турске победе над византијским војницима објашњавао моралном надмоћношћу Османлија над његовим сународницима. Ромејски писац је истрајавао на томе да у испољавању вере многи муслимани из малоазијских емирата вишеструко надмашују православце у Царству. Алексије Макремволит се није устезао да утврди како уништавањем хришћанских икона следбеници ислама чине мањи грех него хришћани који свакодневно уништавају Бога у својим душама. Штавише, ишао је чак дотле да је истицао како Византинци више вређају Бога него Турци.[42]

---

[40] Greg. II, 672. Превод: Виз. извори, VI, 253 (*Б. Ферјанчић*).
[41] Antilepseis, 237. Уп. *Поляковская*, Алексей Макремволит, 137.
[42] *Поляковская*, Алексей Макремволит, 139.

Колика је била дубина ромејског безизлаза, казује и чињеница да је василевс Јован VI Кантакузин у време сукоба са својим зетом и царем Јованом V Палеологом, 1352. године, чак претио житељима Цариграда да ће против њих довести одреде емира Орхана. Нићифор Григора о томе пише следеће: „Тајно пославши посланике варварину Орхану, тражио је [Јован Кантакузин] да што пре опреми двадесет хиљада војника. Јер, беше вероватно да ће у Тракију провалити војска Трибала (sc. Срба) да би у борби помогли цару Палеологу. И рекоше да је потребно да ме одмах нападне и да са варварском војском кроз Златну капију уђе у Визант и да одмах читав град са целим народом уништи, јер, ако већ не ја, ни он (sc. Јован V Палеолог) да тада не царује, нити је потребно да се убудуће царује; и они који би тада избегли опасност, били би принуђени да постану твоји поданици."[43] Очигледно, средином XIV столећа Византија се била уплела у неразмрсиво клупко властите немоћи, бесмислених међусобних задевица којима није било краја и претеће близине османлијских Турака.

Занимљиво је образложење синодског акта цариградске патријаршије која је 17. августа 1355. године одобрила брак између Андроника Палеолога, најстаријег сина и наследника василевса Јована V, и Кераце, ћерке бугарског цара Јована Александра. У њему се говори о користи коју такав савез може донети хришћанима, Грцима и Бугарима, и штети коју може донети нечастивим, односно Турцима.[44] Подсетимо се да се радило о догађају који је уследио само нешто више од годину дана после османлијског запоседања Галипоља (1354) када више није могло бити било какве сумње о даљим намерама исламског суседа Византијског царства. Међутим, није на одмет подсетити да ни нешто ранији покушај василевса Јована VI Кантакузина да склапањем антитурске коалиције са јужнословенским суседима, Бугарима и Србима, неутралише муслиманску опасност са Истока није дао резултата.[45] Било је то 1351. године.

Османлијско учвршћивање у Европи неретко се доводи у везу управо са Јованом Кантакузином који је одувек имао добре везе

[43] Greg. III, 180-181. Превод: Виз. извори, VI, 288 (*Б. Ферјанчић*).

[44] MM, I, No. 185, 432-433. Уп. *Поляковская – Чекалова*, Быт и нравы, 224.

[45] *Р. Радић*, О покушају Јована VI Кантакузина да склопи антитурски савез са Србима и Бугарима. Прилог историји менталитета јужнословенских народа у средњем веку, Лесковачки зборник 37 (1997) 9-16.

у турском свету и у ромејским међусобицама често је посезао за помоћи муслиманских чета. Његов савременик Нићифор Григора са пуно жучи оптужује узурпатора, потом и василевса за „инсталацију" Турака у Тракији. Византијски полихистор се најпре жали на близину Турака, који играју и певају у царској палати, мешајући муслиманске урлике са звуцима божанске литургије. Варваре је из Битиније позвао у Европу Јован Кантакузин: „Јер овај (sc. Јован Кантакузин) био је принуђен да одатле врбује војнике и да их са женама и децом пресељава у Европу, колико је сматрао да ће бити довољно за одбрану и застрашивање према једном другом Горгу зету Палеологу и ако би неко од Трибала (sc. Срба) и Миза (sc. Бугара) желео да му у боју помогне."[46] Подсећања ради, Горгон је чудовиште из грчке митологије које је уместо косе имало уплетене змије око главе и чудесну моћ да све што погледа претвори у камен.[47]

Турски упади су својом учесталошћу и силном девастацијом која их је пратила изазивали страх у готово свим деловима смањеног и немоћног Царства. Скоро да није постојао кутак византијског света који је могао да буде спокојан и неузнемираван од стране Османлија. О нарастању страха пред турским одредима сазнајемо из сачуване преписке Димитрија Кидона.[48] Ни положај византијске престонице није више изгледао сасвим сигуран, па је становнике „царице градова" све више притискало тешко подношљиво осећање тескобе. Управо је поменути Димитрије Кидон положај житеља Цариграда крајем педесетих година XIV столећа изједначио са затвором (ἐκ δεσμωτηρίου τῆς θαυμαστῆς Πόλεως).[49]

Османлијске упаде је одликовала и велика хитрина тако да се каткад догађало да муслимански ратници у току раног јутра пређу са малоазијске на трачку обалу и после пустошења које траје свега неколико сати увече истог дана се врате. Међутим, посебно треба подвући околност да је краткоћа њихових похода

[46] Greg. III, 203. Превод: Виз. извори, VI, 291 (*Б. Ферјанчић*).

[47] *Д. Срејовић – А. Цермановић-Кузмановић*, Речник грчке и римске митологије, Београд 1979, 97-98.

[48] Cydonès, Correspondance, No. 442, 408. Уп. *Сметанин*, Византийское общество, 216.

[49] Cydonès, Correspondance, I, No. 46, 79. Уп. *Поляковская*, Портреты, 52. Такође в. *S. Vryonis*, Crisis and Anxieties in the XIVth Century Byzantium, Islamic and Middle East Society, Vermont 1987 (недоступно у тренутку писања рада).

била праћена делотворношћу највишег ступња. Константин Михаиловић из Островице посебно истрајава на чињеници како „турски брзи коњаници као и кишни пљускови (нити трају) нити се задржавају дуго, али докле захвате, све покупе, опљачкају, побију и униште тако да за много година ту петао запевати неће".[50] Анонимни писац Бугарске хронике из XV века истиче да су Турци освојили простране територије будући да су „хришћанске силе биле немоћне и није било никог да им се супротстави".[51]

Како је Византијско царство одговарало на дрске упаде османлијских чета? Цариградска влада је прилично рано постала свесна ромејске инфериорности на том пољу и углавном је остајала пасивна. Савремени византијски писци бележе сталне пљачкашке акције верујућих у Алаха и веома ретко понеки успех ромејског оружја. Мишљење да је неодговорна пасивност Византинаца пред турском опасношћу пре свега сведочила о немоћи у којој се нашао читав ромејски корпус, заслепљен антилатинском страшћу и неспособан да изведе унутрашње промене неопходне за опстанак и потребне за одржање државе,[52] можда јесте унеколико поједностављено али у себи садржи велику дозу истине. Уз то, умесно је говорити и о томе да је Ромејима у односу на Османлије недостајала конструктивна мржња, односно својеврсни нагон за самоодржањем који би надвладао њихов познати фатализам.

„Проклети Мухамед"

Веома занимљиву приповест, која на посебан начин казује о односима хришћанског и муслиманског света, доноси Георгије Пахимер. Догодило се то на празник Сретења 1279. године, када су се, сагласно древним хришћанским обичајима, доносиле разнолике чаше, пшеница и зрели плодови. Са разних страна је донето много бакарних чаша, али је једна међу њима, која је лепотом и финоћом израде надмашивала остале, била предвиђена за

[50] Јаничарове успомене, 65.
[51] Анонимна хроника, 82.
[52] *Arveler*, Politička ideologija, 135.

цара. Ипак, међу украсима на зидовима поменуте чаше налазио се и некакав египатски натпис, што је био тамошњи обичај приликом украшавања. Да би случај био још замршенији, натпис на чаши-лепотици, наставља Пахимер, прослављао је име проклетог Мухамеда (τοῦ καταράτου Μαχούμετ). Свему томе дата је политичка димензија у којој су се преламали замршени односи цара и патријарха. Да не би пренаглио, Михаило VIII Палеолог је својим људима наредио да се позове паракимомен Василије Василикос који је знао арапски. Он је посведочио да се заиста ради о натпису који велича Мухамеда, па је василевс једноставно одустао од тога да се послужи иначе најлепшом чашом.[53]

Скоро исти епитет „проклети" уз Мухамедово име наводи се и у једном писму, пуном жалопојки и стрепњи, где непознати аутор јадикујући указује на пустошења која су византијске области претрпеле од оних који служе проклетом Мухамеду (ὑπὸ τῶν τῷ ἐναγεστάτῳ Μωάμετ δουλευόντων).[54] Алузија се по свој прилици односи на продор Османлија у пределе Тракије 1326/1327. године, о којем говори и Јован Кантакузин.[55] У епистоли коју је Манојло II Палеолог упутио Димитрију Кидону 1396. године византијски цар за Мухамеда бележи да је ученик и стратег Сатане (ὁ μαθητευθεὶς Μωάμεθ τῷ Σατὰν καὶ τούτῳ Στρατηγῶν).[56]

С тим у вези ваља нагласити да у епоси Палеолога бележимо плиму списа уперених против ислама. Први текстови уперени против муслиманског богословља у Византијском царству потичу из VIII века и припадају Јовану Дамаскину.[57] У позној Византији најзначајнији су списи против ислама двојице царева, Јована VI Кантакузина и његовог унука Манојла II Палеолога. Старији од

---

[53] Pachym. (F), II, 573-575. О Василију Василикосу в. PLP 2 (1977) No. 2458.
[54] *G. Karlsson – G. Fatouros*, Aus der Briefsammlung des Anonymus Florentinus (Georgios? Oinaiotes), JÖB 22 (1973) 208. Уп. *Сметанин*, Византийское общество, 69.
[55] Cant. I, 206. Уп. *Радић*, Време Јована V, 60 н. 88.
[56] Letters of Manuel II, No. 31, 83.
[57] *J. Meyendorff*, Byzantine Views of Islam, DOP 18 (1964) 113-132; *R. H. Schwoebel*, Coexistence, Conversion, and the Crusade against the Turks, Studies in the Rennaisance 12 (1965) 154-187; *A. D. Karpozilos*, Byzantine Apologetic and Polemic Writings of the Palaeologian Epoch against Islam, GOTR 15 (1970) 213 sq.; *D.J. Sahas*, Ritual of Conversion from Islam to the Byzantine Church, GOTR 36 (1991) 57-69; *E. Zachariadou*, Religious Dialogue between Byzantines and Turks during the Ottoman Expansion, Religiongespräche im Mittelalter, Herausgegeben von *B. Lewis – F. Niewöhner*, Wiesbaden 1992, 289-304.

них, после повлачења с престола, као црноризац Јоасаф написао је „Апологију против ислама".[58] Овај текст почиње суштинском реченицом: „Велик је Бог хришћана" (Μέγας ὁ Θεός τῶν Χριστιανῶν), а онда следи разобличавање заблуда муслиманских учења.[59] Иначе, Кантакузинов спис се ослања на трактат „Побијање Курана" који је на латинском написао фирентински доминиканац Риколдо де Монте Кроче, а на грчки превео Димитрије Кидон.[60] Цар Манојло II Палеолог је саставио спис „Дијалог са једним Персијанцем", у којем је описао своје распре са ученим муслиманом по имену Мутеризис у Анкари, током једне зиме коју је василевс провео у османлијском табору извршавајући вазалне дужности према султану.[61] Велики војни успеси Турака у другој половини XIV и првој половини XV столећа унели су посебан жар у верске диспуте који су вођени између муслимана и хришћана. Византинци су настојали да своју немоћ објасне не духовном супериорношћу ислама него властитим гресима.[62] Јохан Шилтбергер доноси занимљиво објашњење турских успеха, али са друге – муслиманске стране. Он истиче да неверници сматрају да су покорили хришћанске земље не благодарећи својој моћи и мудрости, или светости и смирености, него захваљујући гресима, пороцима и надмености који царују код хришћана. Осим тога верујући у Христа су пренебрегавали законе и правду, запоставили су веру која им је завештана, па је свемогући Бог помогао следбеницима ислама да себи потчине делове хришћанског света.[63]

И једна епизода с путовања Ибн Батуте веома илустративно казује о односима хришћана и муслимана, то јест о међусобном зазирању припадника двеју средњовековних верских заједница. Група арапских путника, предвођена неуморним Ибн Батутом

[58] PG, 154, col. 371-584, 583-692.
[59] *K.-P. Todt*, Kaiser Johannes VI. Kantakuzenos und der Islam. Politische Realität und theologische Polemik im palaiologenzeitlichen Byzanz, Würzburg 1991, 133 sq. Уп. *В. Ј. Ђурић*, Једна антиисламска икона светог Саве Српског и светог Симеона Немање, Хиландарски зборник 9 (1997) 132-133.
[60] *D. M. Nicol*, The Reluctant Emperor. A biography of John Cantacuzene, Byzantine Emperor and Monk, c. 1295-1383, Cambridge 1996, 145-146.
[61] *E. Trapp*, Manuel II. Palaiologos: Dialoge mit einem „Perser" (Wiener Byzantinische Studien II), Wien 1966, 1-302. Cf. *Barker*, Manuel II, 439.
[62] ODB, II, 1017-1018 (*A. Kazhdan*).
[63] Schiltberger, 133.

који је од 1325. до 1354. године прошао готово читав ондашњи свет и о томе путешествију сачувао веома занимљива и ретко драгоцена сведочанства, негде јуна 1334. се обрела у Цариграду. У град су приспели некако баш око поднева, тако да се њихов долазак поклопио са заглушујућом звоњавом која је допирала са многобројних престоничких цркава, а од које је подрхтавало и само небо. Једна помало унезверена скупина људи, њих стотинак на броју, која се ту затекла привучена радозналошћу због наиласка путника, узвикивала је прилично узбуђено: „Сарацени! Сарацени!“.[64] Овај детаљ на својеврстан начин илуструје однос престоничког и уопште ромејског живља према људима који су припадали исламском свету, однос који је већ тада морао бити прожет осећањем бојазни, па и извесне нетрпељивости израсле из сопствене несигурности пред наступањем оних који су веровали у Алаха.

Колика је заокупљеност – није претерано рећи ни опседнутост Турцима! – постојала у византијском свету показују и два податка из сатиричног списа о Мазарисовом путовању у царство мртвих. На једном месту стоји забележено како се божанствени василевс после пада презрења достојног сатрапа вратио из Италије и Британије у Цариград.[65] Наравно, реч је о путовању василевса Манојла II Палеолога по западној Европи (1399-1403), а презрења достојни сатрап је султан Бајазит I који је 1402. године подлегао Монголима у чувеној бици код Ангоре.[66] У истом спису можемо да прочитамо крајње негативну оцену о Исмаилћанима за које се каже да су вероломни како у односу на Бога тако и према цару, да никада не одступају од Мухамедовог учења, да су склони мужелоштву и сваковрсним пороцима.[67]

Источњаци, којима су припадали и Турци, имали су разнолике методе мучења и ликвидације заробљеника или противника испуњене језовитом маштовитошћу о којима се надалеко чуло. Тако Георгије Пахимер бележи како су Татари по освајању

[64] Ibn. Batuta, II, 504. Уп. *Радић*, Време Јована V, 86.
[65] Mazaris' Journey, 18-20.
[66] О путовању Манојла II Палеолога на Запад в. *А. А. Васильев*, Путешествие византийского императора Мануила II Палеолога по западной Европе, Журнал Министерства Народного Просвещения, Н.С. 39 (1912) 41-78, 260-304; *Barker*, Manuel II, 167 sq.
[67] Mazaris' Journey, 44.

Багдада 1258. године ликвидирали ал-Мустасима (1242-1258), последњег калифа из династије Абасида, сипајући му у грло комадиће злата.[68] Српски јаничар Константин Михаиловић је забележио како се Мехмед II Освајач обрачунао са групом дечака из рашке земље који су се договорили да убију султана. Међутим, један од њих је издао своје другове и они су изведени пред озлојеђеног емира. На питање ко их је наговорио на заверу дечаци су одговорили да је то била његова окрутност, с једне, и неизмерна жалост за њиховим најближим, с друге стране. „Онда је наредио цар (sc. султан) да се донесу кокошија јаја и да се у вреломе пепелу угреју да се што могу јаче препеку и распале, па узевши (их) из пепела, наредио је да се свакоме од њих по једно јаје привеже испод колена да би им се жиле упалиле и згрчиле, а онда је дао да се на колима возе у Персију, не дајући им да скину јаја све док се сама нису охладила.“[69]

Такође је интересантно да се укаже како су Турци, и уопште муслимани, имали одбојност према звонима са хришћанских богомоља. Према схватањима верујућих у Алаха, звоњавом црквених звона одашиљу се титраји који нарушавају мир и спокојан починак душа преминулих муслимана. Потребно је нагласити да се сматрало да душе упокојених исламских верника обитавају у ваздуху као и да звона привлаче зле духове од којих муслимани страхују.[70]

Према сведочанствима Нестора Искендера током опсаде Цариграда, у пролеће 1453. године, дошло је до занимљивог „разговора“ између хришћанских бранилаца и муслиманских нападача. Према заповести цара Константина XI Палеолога, у граду су почела да звоне звона за свих престоничких цркава. Турци, чувши громку звоњаву, како би осоколили своје војнике и истовремено заплашили противнике изнова су затрубили у своје зурле и почели да ударају у безбројне тимпане. Ваздух је био засићен звекетом оружја, звоњавом звона, јауцима, крицима с обеју страна, плачем и ридањем житеља Цариграда, жена и деце пре свега, тако

[68] Pachym. (F), I, 181.
[69] Јаничарове успомене, 37.
[70] *H. H. Jessup*, The Women of the Arabs, with a Chapter for the Children, London 1874, 304; *Mrs. Mackintosh*, Damascus and its People. Sketches of Modern Life in Syria, London 1883, 31; *F. W. Hasluck*, Christianity and Islam under the Sultans, I, Oxford 1929, 189 n. 1.

да се чинило да су се помешали небо и земља. Бука је била толико несносна да војници нису могли да чују шта им говори њихов најближи друг.[71]

У наведене вести се потпуно уклапају подаци из Кратких хроника који се односе на историју Пелопонеза у XVI столећу. Наиме, необичан случај се збио са звонима из цркава у Навплиону који су Турци преотели од Млечана 1540. године. Сагласно договору зараћених страна – а у складу са жељама месног становништва ! – житељи овог града на Пелопонезу, који нису прихватили понуду Османлија да остану, могли су да и понесу са собом.[72] Они су звона однели у Венецију и поверили их на чување тамошњем грчком братству у нади да једног дана – када се град ослободи муслиманске власти – буду враћена у Навплион. Протекло је столеће и по и Млечани су 1686. успели да поврате Навплион, па су звона свечано враћена 1693, дакле тачно после сто педесет три године. Међутим, даља судбина поменутих звона остала је непозната пошто је Турцима пошло за руком да 1715. године опет поседну Навплион.[73]

На гусарским лађама

Нићифор Григора јетко закључује да Латини не би били толико дрски према Ромејима нити би Турци икада видели морски песак да је византијска флота као некада владала морем.[74] Слабљење ромејских поморских снага за владе Андроника II Палеолога као једну од последица имало је и полет гусарења у водама источног Средоземља. Премда су били изразито континенталан народ и прилично невични поморству, Турци су брзо овладали вештинама неопходним за пловидбу по Леванту и почели су да без разлике угрожавају тамошње латинске и византијске поседе. О томе недвојбено сведоче многобројне вести о раним пљачкашким акци-

[71] Повесть, 227.

[72] Kleinchroniken, 428 No. 40, 441 No. 26. Уп. *Р. Радић*, Вести Кратких хроника о Пелопонезу и Италији у XVI веку, ЈИЧ 1 (1997) 54.

[73] *N. G. Tselentis*, Οἱ καμπάνες τοῦ τουρκοκρατουμένου Ναυπλίου στὴ Βενετία (1540–1693), Thesaurismata 15 (1978) 228-245.

[74] Greg. I, 209. Up. *Živojinović*, O napadima, 6.

јама турских пирата које су вођене на широком простору од егејских обала Тракије до Пелопонеза. Тако почевши већ од јуна 1318. млетачки документи говоре о овим нападима било да је реч о бродовљу или о поседима Венеције у Егејском мору.[75]

Гусарски излети Турака нису поштедели ни Свету Гору, што је наишло на одјек и у хагиографској литератури. Тако се у животопису Германа Агиорита спомињу напади турских пирата који су се обрушили на јединствено пребивалиште православних монаха.[76] Наведени податак, наравно, није остао усамљен у оваквој врсти извора,[77] а сачувано је и једно писмо цариградског патријарха Исаије, из децембра 1325. године, упућено манастиру Ивирону, које казује да су Турци угрозили не само Свету Гору него и читаву Халкидику. Византијски првосвештеник, некада и сам атоски отшелник, упозорава да је на монашком полуострву неопходно да се подигне утврђење ради заштите од све учесталијих непријатељских напада.[78] Један латински документ, који потиче из марта 1325. године, сведочи да је велика одважност доводила турске пирате чак до обала Еубеје и Пелопонеза.[79] Јован Кантакузин бележи како је Мореја много пострадала од напада турских лађа пре него што је он 1349. године послао сина Манојла да тамо преузме власт.[80]

У „Ромејској историји" Нићифора Григоре можемо да прочитамо како су са наиласком следеће године – реч је о 1335/1336. или 1334/1335. години[81] – Турци саградили мноштво пловила и почели не само да нападају острва на Егејском мору него и да заробљавају и пљачкају трговачке бродове. Византијски полихистор наглашава да су се они често отискивали у воде Средоземља као да је оно припадало њима и да нису наилазили на било

[75] *G. Thomas*, Diplomatarium Veneto-levantinum sive Acta et Diplomata res Venetas Graecas atque Levantis illustrantia a. 1300-1454, I, Venezia 1899 (reprint New York 1966), Nos 61, 62, 63. Уп. *Радић*, Време Јована V, 59.

[76] Philotheos Kokkinos, Erga, 142-143. Уп. *Радић*, Време Јована V, 59.

[77] *Živojinović*, O napadima, 5-18; *A. Laiou*, Saints and Society in the Late Byzantine Empire, Charanis Studies (Essays in Honor of Peter Charanis), New Brunswick 1980, 92-93, 110 n. 34.

[78] *F. Dölger*, Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges, München 1948, No. 93, 1-3. Уп. *Сметанин*, Византийское общество, 244-246.

[79] *A. Rubió i Lluch*, Diplomatari de l'orient català (1301-1409), Barcelona 1947, No. 83, 164.

[80] Cant. III, 85.

[81] *van Dieten*, Gregoras, II-2, 273.

какав отпор. Све је то било погубно како за Латине тако и за Византинце и наговештавало је још веће невоље у будућности.[82]

У читавом низу византијских пораза приликом сучељавања с турским одредима може се наћи и понека победа. О једној од њих, која се збила 1337. године, Нићифор Григора пише са великом бодрошћу. Он истиче да су Турци, којима нису остали непознати немоћ, недостатак новца и исцрпеност Ромеја, на двадесет четири брода у току ноћи прешли са малоазијске на трачку обалу Мраморног мора и искрцали се у граду Региону. Без много оклевања они су се дали у пљачку изненадивши тамошње већ уснуле житеље. Букнула су гумна и разлегла су се гласна запомагања жена и деце које су они силом одвлачили. Међутим, када се раздањивало, неочекивано за нападаче појавио се велики доместик Јован Кантакузин са четом ромејских коњаника и користећи се моментом изненађења направио прави покољ међу Турцима који су напустили бојни поредак и дали се у пљачку. Наводно је посечено хиљаду варвара док је три стотине било заробљено, док Византинци нису имали губитака. Лакоћу ромејске победе објашњава чињеница да су Кантакузинови коњаници водили борбу против немоћних турских пешака.[83]

Гусарски напади на Свету Гору добили су на замаху после маричке битке 1371. године.[84] Да су тада наступила тегобна времена показује и простагма цара Манојла II Палеолога из децембра 1408. године похрањена у архиву светогорског манастира Ватопеда. У њој пише: „Пре много времена, одмах после смрти деспота Србије, покојног Угљеше, због навале настале тада од стране Турака, врло тешке и дуготрајне...“[85]

Византијски светац у турском заробљеништву

У покушају да измири цареве Јована V Палеолога и Јована VI Кантакузина, који су се сукобили у новом грађанском рату Григорије Палама је у марту 1354. године са острва Тенедоса

---

[82] Greg. I, 523. Турско гусарење тридесетих година XIV века помиње и Дука историчар XV столећа. В. Ducas, 51.
[83] Greg. I, 539-541.
[84] *Осшрогорски*, Света Гора после Маричке битке, ЗФФ 10-1 (1970) 277-282.
[85] *В. Мошин*, Акти из светогорских архива, Споменик СКА 91 (1939) 165.

кренуо пут византијске престонице. Међутим, близу Галипоља који су Византинци управо изгубили знаменити богослов је допао турског заробљеништва.[86] Палама је у заточеништву провео око шеснаест месеци, од марта 1354. до јула 1355. године. Током заточенишва имао је неколико диспута са исламским теолозима.[87]

Не улазећи дубље у речене распре, нагласићемо само једну интересантну подробност из његових богословских сучељавања са муслиманским опонентима. У прилог конфесионалне трпељивости исламског и хришћанског света обично се као крунски доказ узимала космополитска реченица у којој се каже да ће доћи време када ће сви бити јединствени у својим идеалима. Поменут у току разговора који никога ни на шта нису обавезивали, у атмосфери опуштеног и угодног мудровања, овај став се не може узети као некаква потврда верске толеранције. При том се заборавља на једноставну чињеницу да је у том тренутку Григорије Палама ипак био само османлијски сужањ, а не слободан човек, што је његов положај у верској дискусији каткад чинило неравноправним.

Зна се, на пример, да је једном приликом неки турски учесник ударио по оку византијског богослова, због чега су га присутни укорили и одвели емиру како би био кажњен. Потом су Григорија Паламу, под стражом наравно, одвели у Никеју, где је водио разговор са једним муслиманским свештеником, али, што је посебно занимљиво, сасвим спонтано и у присуству многобројних хришћана и Турака. Када је дискусија досегла критичну тачку, уплашени православци, у страху да се острашћена верска распра не изроди у инцидент, кришом су дали знак заробљеном солунском митрополиту да је некако оконча. На умирујуће Паламине речи, опрезно и уопштено казане, да када би се учесници у дебати сложили могли би бити и исте вере, турски имам је узвратио помало пророчким и двосмисленим речима да ће доћи време када ће сви бити исте вере. Овако саопштена фор-

[86] *Радић*, Време Јована V, 236 н. 79 где је наведена целокупна литература о боравку солунског митрополита у турском заробљеништву.

[87] *Meyendorff*, Gregory Palamas, 103-107; *Г. М. Прохоров*, Прение Григория Паламы „с хионь и турки“ и проблема „жидовская мудрствующих“, ТОДЛ 27 (1972) 329-369; *D. Sahas*, Captivity and Dialogue: Gregory Palamas (1296-1360) and the Muslims, GOTR 25 (1980) 409-436.

мулација не може се схватити као показатељ верске трпељивости и веровања у потпуно и драговољно помирење различитих религија.[88] Чак би се, под извесним условима, наравно, пре могло претпоставити да је била реч о некој врсти конфесионалног „империјализма", проистеклог из нарасле свести о снажној екпанзији османлијске моћи и ширењу исламске вероисповести.[89]

У јулу 1355. године Григорије Палама је био ослобођен османлијског сужањства захваљујући чињеници да су неки Срби платили откуп за митрополита Солуна.[90] Сматра се да је чувени богослов преминуо 14. новембра 1359, а за светитеља је проглашен на сабору у Цариграду 1368. године.[91]

Када су живи завидели мртвима

„Они који су били одведени као робље завидели су судбини умрлих који су се једном заувек ослободили ропства и тешких мука."[92] Овим речима описао је Нићифор Григора очај становника малоазијског града Трала – реч је о хиљадама људи – који су допали турског сужањства. Већ је речено да је запустелу тврђаву у Лидији 1280. обновио и населио великим бројем становника престолонаследник Андроник II Палеолог, али су је Турци из емирата Ментеше преотели 1284. године.[93]

Сведочанство са истоветном поентом налазимо у чувеном тексту српског духовника старца Исаије, али оно се односи на време непосредно после битке на Марици 1371. године. Међутим, у оба случаја посреди је страх православних хришћана пред најездом Турака. Забринути калуђер је забележио следеће: „А књигу ову, светога Дионисија, велим, у добра времена, дакле, почех, када божаствене цркве и Света Гора, рају подобне, цветаху као неки врт код извора увек напајан, а сврших ту у најгорим од свих злих времена, када разгневи Бог хришћане западних крајева. И подиже

[88] *N. Filipović*, Princ Musa i šejh Bedreddin, Sarajevo 1971, 30-31.
[89] *Радић*, Време Јована V, 251-252.
[90] Philotheos Kokkinos, Erga, 552. Уп. Виз. извори, VI, 633 (*Н. Радошевић*).
[91] *Радић*, Време Јована V, 277, 338-339.
[92] Greg. I, 142.
[93] О граду Тралу је већ било речи у X поглављу (н. 37-39). Такође в. *C. Foss*, Archaeology and the „Twenty Cities" of Byzantine Asia, American Journal of Archaeology 81 (1977) 483 (=VR, History and Archaeology of Byzantine Asia Minor, II, London 1990).

деспот Угљеша сву српску и грчку војску и брата својега Вукашина краља и друге многе велможе, негде до шездесет тисућа изабране војске и пођоше у Македонију на изнање Турака, не расудивши да се гневу Божију нико не може супротставити. Те, дакле, не изгнаше, већ сами од њих убијени бише, и тамо кости њихове падоше, и непогребене осташе, и веома велико мноштво једних од оштрине мача умреше, а других у ропство одведени бише; неки, пак, од њих утекавши, дођоше. И толика невоља и зло љуто облише све градове и крајеве западне, колико ни уши слушаше, нити очи видеше. После убијања храброг овог мужа, деспота Угљеше, просуше се Исмаилћани по читавој земљи као птице по ваздуху, и једне хришћане мачем клаху, друге у ропство одвођаху, остале смрт прерана поже, а смрти који избегоше, глађу погубљени бише. Јер таква глад би по свим крајевима, каква не би од створења света, нити после таква, Христе милостиви, да буде. А које глад не погуби, њих допустењем Божијим вуци ноћу и дању нападајући, јеђаху. Авај, тужан призор бејаше видети! Оста земља од свих добара пуста – и људи и животиња и других плодова. Не бејаше кнеза, ни вође, ни наставника међу људима, ни избавиоца, ни спасиоца, већ се све испуни страха измаилћанског, и срца храбра јуначких мужева у женска најслабија срца претворише се. [...] И, ваистину, тада живи величаху раније умрле... Година је текла 6 тисућа 8 стотина и 9-та (=1371), индикт 9.“[94] Ово живописно и упечатљиво сведочанство спада међу најлепше странице српске средњовековне књижевности и веома је често навођено у историографији.[95]

И Кратке хронике наглашавају значај турске победе на Марици као можда пресудни тренутак у односима Османлија и православних хришћана. У једној од њих стоји записано: „... и од тада почеше Исмаилћани да господаре земљама Хришћана.“[96]

---

[94] *Б. Трифуновић*, Писац и преводилац инок Исаија, Крушевац 1980, 159-161 (текст), 85-86 (превод). Поред овог најновијег издања познати запис старца Исаије публикован је у више наврата. На пример в. *С. Новаковић*, Примери књижевности и језика старога и српско-словенскога, Београд 1904, 440-443; *Стојановић*, Записи и натписи, III, 41-44, бр. 4944.

[95] *Radojičić*, Antologija, 99-101; Стари српски записи и натписи (Стара српска књижевност, књ. 19), Београд 1986, 70-72; *М. Благојевић*, Србија у доба Немањића. Од кнежевине до царства: 1168-1371, Београд 1989, 220; *Радић*, Време Јована V, 358-359.

[96] Kleinchroniken, 561, No. 5.

За расположење православног света пред незадрживим налетима Османлија веома је сликовита и опсервација једног анонимног српског писца из друге половине XIV столећа пуна лирског набоја и неутешног очаја: „Богомрски они Исмаилћани као мало почекавши, онда као пчеле просуше се, и сву земљу нашу протрчаше, јер не би онога који ће забранити тима. Не би зло које не створише. [...] О земљо, раствори се, живе прими све нас".[97] Живописан је и текст што га је српска монахиња Јефимија, кћи кесара Војихне и супруга деспота Јована Угљеше, забележила у „Похвали светом кнезу Лазару": „...изашао си на змију и непријатеља божаствених цркава, расудивши да је неистрпљиво за срце твоје да гледаш хришћане отачаства ти овладане Измаилћанима..."[98]

Анонимни писац „Бугарске хронике" о пустоши коју су за собом остављали турски одреди записује: „Боже, дођоше (племена) у твоје наслеђе и оскрнавише твој свети храм, као да претворише Јерусалим у складиште плодова, оставише трупла твојих рабова као храну за птице небеске, а тела твојих светих – земаљским зверима."[99] Светогорски јеромонах Генадије Доместик је забележио: „Петре (Атонски) свеблажени, не престај молећи Христа избавитеља о онима који творе верно помен твој, да се избаве од агаренских чеда која свагда ратују на нас. И скруши чељусти њихове ускоро. И стадо ово сачувај помен твој које слави."[100]

Остајући у сфери јужнословенских средњовековних извора, наводимо и сведочанство Константина Филозофа: „А друго исмаилћански род, који се на нас изливаше као неки скакавци, једне су одводили, друге заробљавали, друге пленили, друге клали, као огањ ломећи и све сатирући, где год се налажаху и увек се наметаху, и ишли су да оно што је остало поједу и немилостиво погубе."[101]

[97] *Radojičić*, Antologija, 124-125.
[98] Монахиња Јефимија: књижевни радови, приредио *Ђ. Трифуновић*, Крушевац 1983, 47 (текст), 51 (превод). О духовној клими у српским земљама којима је као и Византији претила османлијска опасност в. *Калић*, „Страх турски", 185-191; *Maksimović*, Telos tou Mesaiona, 141 sq.
[99] Анонимна хроника, 82.
[100] *Radojičić*, Antologija, 208, 347 (белешка о аутору).
[101] Константин Костенечки, 373. Превод је дат према *Л. Мирковић*, Старе српске биографије XV и XVII века. Цамблак, Константин, Пајсије, Београд 1936, 57. Уп. *Радић*, Време Јована V, 443.

Бајазит опседа Цариград

Односи Византије и Османлија, речено је, ушли су у нарочито заоштрену фазу после битке на Марици, када је Царство постало вазал турског емира.[102] За Византинце и јужнословенске хришћане посебно је тешка била последња деценија XIV столећа, односно владавина османског владара Бајазита I Јилдирима.[103] На чувеном састанку у Серу, у зиму 1393/1394. године, на коме је султан окупио све своје хришћанске вазале са Балканског полуострва, показала се беспомоћност православних хегемона и свемоћ вође Османлија.[104] Василевс Манојло II Палеолог у посмртном слову брату Теодору I наглашава да је Бајазит, архонт Азије, господар Европе, несносан човек.[105] Његовим доласком на турски трон за Византијско царство наступило је једно од најтегобнијих раздобља његове свеукупне историје.

Василевс Манојло II Палеолог, који је ревносно испуњавао своје обавезе вазала пратећи султана Бајазита I дуж многобројних ратишта на малоазијском тлу, објашњавао је почетком десете деценије XIV столећа своју туркофилску политику једноставним образложењем да би страх, опасности и муке били још већи уколико он не би био у савезништву с османским емиром. Управо тим речима цар је образлагао спољнополитичко усмерење блиском пријатељу Димитрију Кидону.[106] Напоменимо да је страх у василевсовој епистоли поменут изреком (φόβους πρὸ φόβους).

Како стоји записано у једном писму Димитрија Кидона, Цариград се већ 1364. године плашио турске опсаде и пада у руке неверника.[107] Међутим, први османски владар који је сасвим

---

[102] *G. Ostrogorsky*, Byzance, Etat tributaire de l'Empire turc, ЗРВИ 5 (1958) 49-58 (=СД, III, 377-389); *Љ. Максимовић*, Византија и Турци од Маричке до Косовске битке (1371-1389), Глас CCCLXXVIII, Одељење историјских наука, књ. 9, Београд 1996, 33-48. Такође в. *N. Necipoglu*, Byzantium between the Ottomans and the Latins: A study of political attitudes in the late Palaiologian period, 1370-1460, Harvard University 1990 (непубликована докторска дисертација).

[103] *Б. Ферјанчић*, Византијски василевс и Турци од Косова до Ангоре (1389-1402), Глас CCCLXXVIII, Одељење историјских наука, књ. 9, Београд 1996, 109-129.

[104] *Barker*, Manuel II, 117 sq.; *Ђурић*, Сумрак Византије, 43-46, 88-89.

[105] Funeral Oration, 127.

[106] Letters of Manuel II, No. 14, 39. Уп. *Ђурић*, Сумрак Византије, 45 н. 81.

[107] Cydonès, Corrspondance, I, No. 93, 127-128. Cf. *V. Nerantzi-Varmazi*, Κωνσταντινούπολη 1360–1370. Μιὰ περίοδος ἀποθάρρυνσης, Βυζαντινὰ 13–2 (1985) 925.

озбиљно рачунао са освајањем византијске престонице и који је располагао снагом да то и постигне био је управо Бајазит I. У једној Краткој хроници је остало записано да је „почев од 6903. (=1394) године Бајазит заратио и опсео Цариград и опсада је трајала седам година".[108] О овој опсади која је у Византији обележила прелазак из једног у друго столеће,[189] између осталог, говоре и византијски историчари из XV столећа Лаоник Халкокондил и Дука.[110]

Посебно су живописни и упечатљиви подаци сачувани у „Бугарској хроници" из XV столећа која је изашла из пера непознатог аутора. Анонимни састављач истиче да је емир Бајазит кренуо на „свети град" и наставља: „Када је он (sc. султан) стигао, са великом војском опсео је градске зидине, а читав град се тресао и треперио од страха пред Исмаилћанима. Уплашио се и сам цар Манојло и заједно с њим цео синклит. Бајазит је послао поруку цару да га пусти да уђе у град. Зато што нису знали шта да раде, Грци су се само чудили и говорили 'Господе, Исусе Христе, сине божији, помози', уздижући руке ка небу и одашиљући молбе и молитве Богородици како су били уобичајили да раде када западну у невољу."[111]

Штавише, Бајазит I се победом над крсташима код Никопоља (1396) – не прекидајући опсаду Цариграда! – учврстио на обалама Дунава и понизивши угарског краља Жигмунда (1387-1437) заокружио турске поседе на Балкану. На тај начин је амбициозни емир подигао углед османлијског владарског дома у исламском свету и још више застрашио хришћанске суседе. Изгледало је да се султан на корак приближио коначном циљу – стварању простране, универзалистичке и централизоване државе исламске вере на простору некадашњег Источног римског царства.[112]

У исто време Цариград је преживљавао најтеже дане испуњене страхом и неизвесношћу, а није га мимоишла ни глад.[113] Недо-

---

[108] Kleinchroniken,111, No. 6.
[109] *Bernicolas-Hatzopoulos*, First Siege, 39 sq.
[110] Chalc. I, 77, 78; Ducas, 79. Вишегодишњој опсади Цариграда у последњој деценији XIV века посвећена је студија *D. Hadjopoulos*, Le premier siege de Contantinople par les Ottomans (1394-1402), Montreal 1980 (докторска дисертација у рукопису).
[111] Анонимна хроника, 84.
[112] *Ђурић*, Сумрак Византије, 49-50.
[113] Ducas, 85. Уп. *Ђурић*, Сумрак Византије, 119.

статак жита у византијској престоници био је исход неких спољнополитичких догађаја. Тако је султан Бајазит I 1390. године заузео емирате Ајдин и Ментеше на западним обалама Мале Азије одакле су се Ромеји снабдевали основном живежном намирницом. Град Тана, односно подручје Азовског мора, други важан регион који је често био житница Цариграда, деведесетих година XIV столећа опустошиле су хорде монголског освајача Тамерлана, док је велики део Тракије већ одавно био изван домашаја византијске власти.[114] У појединим тренуцима вишегодишње опсаде престонице на Босфору глад је попримала такве размере да су, према једном писму Манојла Калекаса, ромејског ретора и богослова,[115] хиљаде људи напуштале Цариград.[116]

Већина становништва је отворено или прикривено одбегла непријатељу, а они који су остали запали су у велико очајање, па се уочи ангорске битке у Цариграду веровало у Бајазитову победу и грађани су листом били расположени за предају без борбе.[117] Ипак, у овом случају није изостала подршка опседнутом Цариграду пошто су житељи Трапезунта, Кафе и Амастре послали опседнутим становницима византијске престонице оружје и храну.[118]

Ипак, спас је за византијску престоницу дошао са неочекиване стране, у виду битке код Ангоре, 28. јула 1402. године, у којој је сломљена моћ султана Бајазита I.[119] Међутим, било је то само привремено олакшање за хришћанске земље на Балканском полуострву, али не и неки трајнији преокрет. Чини се да је за истински преокрет већ било сувише касно, а на неки начин Тамерланов поход је чак ојачао турски елемент у европским провинцијама. Наиме, пред најездом монголског освајача велики број Турака је прешао с једног на други континет, из Мале Азије у Тракију. Ђеновљани који су их превозили одлично су зарадили. Чак се сматра да је око 1410. године било више Турака у Европи

[114] *Bernicolas-Hatzopoulos*, First Siege, 39-40.
[115] PLP 5 (1981) No. 10289; *Радић*, Време Јована V, 422 н. 64.
[116] *R. Loenertz*, Correspondance de Manuel Calecas, Roma 1950, No. 17, 189-190. Cf. *Bernicolas-Hatzopoulos*, First Siege, 41.
[117] *P. Gautier*, Un récit inédit du siège de Constantinople par les Turcs. 1394-1402, REB 23 (1965). 108 sq. Уп. *Ђурић*, Сумрак Византије, 119.
[118] Анонимна хроника, 85. Cf. *Bernicolas-Hatzopoulos*, First Siege, 40.
[119] *K.-P. Matschke*, Die Schlacht bei Ankara und das Schicksal von Byzanz, Weimar 1981.

него у Анадолији.[120] Изненадни спас у виду монголске инвазије није могао да потисне спознају исцрпљености и немоћи Ромеја и о рањивости престонице у случају дуге османлијске опсаде.[121]

Олакшање које су после ангорске битке осетили народи већег дела Балканског полуострва није могло да отклони страх од Турака. Напротив, његова тешка сенка је остала да притиска југоисточну Европу. Колико се тамошњим хришћанима, застрашеним непрестаним турским нападима и ширењем, чинило да су наступила најгора времена показује и писмо које су Дубровчани послали босанском великашу Сандаљу Хранићу 1404. године. У епистоли се наглашава да се од потопа свет није помео и вртео као сада.[122]

Житељи Цариграда такође нису престали да страхују од могућности да Турци, које Кратке хронике називају псима и непријатељима Христа,[123] нападну град. Веома критична била је 1422. година, када је Мурат II предузео тромесечну опсаду Цариграда.[124] У престоници је завладала паника и 1438, а затим и 1439. године, без обзира на чињеницу да се султан налазио само у пролазу, одлазећи према обалама Црног мора.[125] Истинска опсада Цариграда која је требало да реши судбину онемоћале царевине није се могла избећи.

Ниоткуд помоћи

Средином XV столећа Османлијама је Цариград стајао као кост у грлу и требало је да неко учини крај том неприродном стању. Када је на престо ступио Мехмед II, за Византију је куцнуо последњи час.[126] Нови султан, врло млад и самоуверен, решио је да својој пространој држави која је лежала на два континента подари одговарајућу престоницу. Једрене, дотадашње средиште

[120] *Рансимен*, Пад Цариграда, 59.
[121] *Bernicolas-Hatzopoulos*, First Siege, 51.
[122] *Љ. Стојановић*, Старе српске повеље и писма, I-1, Београд – Сремски Карловци 1929, бр. 279, 261-262. Cf. *Maksimović*, Telos tou Mesaiona, 143.
[123] На пример в. Schreiner, Kommentar, 614, No. 53.
[124] *Острогорски*, Историја, 518; *Ђурић*, Сумрак Византије, 235-240.
[125] *Ђурић*, Сумрак Византије, 339.
[126] *Острогорски*, Историја, 525-526.

османског царства није могло да задовољи потребе тако велике државе. Цариград, међутим, био је идеалан и природан центар османлијског света.

Гласине које су колале широм Европе о томе да је на турски престо ступио неспособни младић,[127] ни сенка свог оца Мурата II – гласине које је Мехмед II на застрашујући начин веома брзо демантовао – још више су повећале равнодушност хришћанског Запада према муслиманској опасности. Западноевропски свет, који је због својих међусобица ионако био нејединствен, није био у стању да Византинцима помогне на начин који су они прижељкивали, дакле, једном делотворном крсташком војном. Уосталом, ни сећања на дотадашње сличне покушаје, пре свега на Никопољ 1396. и Варну 1444, нису могла да улију превише наде.[128]

Да је циљ Мехмеда II био освајање Цариграда, показало се веома брзо. С пролећа 1452, после брижљиво обављених припрема, на најужем делу босфорског теснаца почела је изградња јаког утврђења. Био је то монументални обалски замак који су његови градитељи прозвали Богаз-кесен, односно Лемокопија, што би значило раздвајач мореуза али и онај који сече грло, данашњи Румели Хисар, „румелијски дворац".[129] На вест да у непосредној близини византијске престонице Турци подижу снажну фортификацију житеље Цариграда је обузело осећање ужаса. Могли су се чути очајнички повици: „Сада је ту крај града! То су весници пропасти нашега рода! Ово су дани антихриста!"[130] На протесте ромејског цара млади султан се уопште није обазирао. Штавише, када је Константин XI Палеолог упутио последњу опомену и позив да се мирно споразумеју, Мехмед II је наредио да се византијским изасланицима одрубе главе.[131] Ако су неке

[127] *Бабингер*, Мехмед Освајач, 61.

[128] *Nicol*, Last Centuries, 304-305, 361-363. Такође в. *A. S. Atiya*, The Crusade in the Later Middle Ages, London 1938, 281 sq.; *N. Housley*, The Later Crusades, 1274-1589. From Lyons to Alcazar, Oxford 1992, 49 sq.

[129] *Рансимен*, Пад Цариграда, 88.

[130] Ducas, 297. Уп. Бабингер, Мехмед Освајач, 68. Такође в. The Siege of Constantinople 1453; Seven Contemporary Accounts, transl. *J. R. Melvile Jones*, Amsterdam 1972, 1-137; *M. Philippides*, The Fall of Constantinople: Bishop Leonard of Chios and the Greek Accounts, GRBS 22 (1981) 287-300; *T. Ganchou*, Sur quelques erreurs relatives aux derniers défenseurs grecs de Constantinople en 1453, Thessaurismata 26 (1995) 61-82.

[131] *Бабингер*, Мехмед Освајач, 69.

недоумице о правим намерама младог емира и постојале, после овог поступка морале су бити распршене. Блиска будућност је изгледала врло мрачно.

Вест о изградњи моћног обалског утврђења, које је јасно наговештавало скори почетак војних операција против Цариграда, изазвала је запрепашћење у Венецији и Ђенови. У питање је дошла трговина у басену Црног мора, а шире узевши били су угрожени и економски интереси италијанских поморских република у источном Средоземљу. Заједничка невоља је присилила вечите супарнике да бар привремено забораве на међусобне размирице и колико год је то могуће окрену се против истог непријатеља о чијим намерама више није могло бити било какве сумње. Тако су уз обалу Цариграда у јануару 1453. године пристале две ђеновске галије са седам стотина војника.[132] Њиховог заповедника Ђованија Ђустинијанија Лонга Константин XI је наименовао за врховног команданта војске. Георгије Сфранцес је са пуно горчине и потиштености записао да од других хришћана није стигла никаква помоћ.[133] Напад Османлија на Цариград био је само питање времена.

Повољна околност за султана било је то да је Турцима пребегао угарски инжењер Урбан, један од највећих оновремених стручњака за топове, кога је османски владар обасуо даровима и обећао му богату плату. Нешто касније, под пребеговом будном паском, у Једрену је изливен огроман топ којег је једва покренуло с места педесет пари волова, док се седам стотина људи старало о транспорту овог правог чуда ондашње ратне технике.[134] Мехмед II је врло добро знао колику ће важност имати артиљерија у предстојећој опсади Цариграда. „Топови су решавали све!" – са неком врстом закономерне фаталности закључио је позновизантијски историчар Критовул са Имброса.[135]

Ако се изузму појединачне чарке, зима 1452/1453. године протекла је без значајнијих војних догађаја. Једино су Турци после освајања двеју малих утврда на домак Цариграда ликвидирали њихове посаде које су претходно одбиле да се предају. Да би зас-

---

[132] *Рансимен*, Пад Цариграда, 71; *Никол*, Бесмртни цар, 81.
[133] Sphrantzes, 136.
[134] *Бабингер*, Мехмед Освајач, 72.
[135] Critoboulos, 47. Уп. *Осшрогорски*, Историја, 527.

трашили житеље престонице, они су обесили византијске војнике тако да су се могли видети са бедема „царице градова".[136] Иначе, сви копнени приступи ка Цариграду били су запоседнути, па су Византинци једино морским путевима могли да одржавају везу са спољним светом. Град је већ наликовао опседнутој тврђави, а чувени гвоздени ланац који је спречавао улазак бродова у залив Златног Рога био је затегнут. Византијска престоница која је у славна времена Јустинијана I, у VI столећу, бројала око шест стотина хиљада људи, сада тешко да је имала и педесет хиљада становника. Од тога је, наравно, само мањи део био кадар да учествује у одбрани. Опустели Цариград је у предвечерје османлијске опсаде изгледао аветињски. Немогуће је потпуно тачно утврдити број бранилаца као ни број нападача. Према сачуваним изворима који дају сасвим опречне податке, Турака је било између шездесет и четири стотине хиљада.[137] Разборито је претпоставити да је у нападу учествовало око осамдесет хиљада муслиманских ратника.[138] Осим војника и помоћних трупа, на домак Цариграда слегло се пуно пљачкаша и пустолова који су нањушили богат плен, као и мноштво мула и дервиша који је требало да распале храброст и верски фанатизам исламских ратника.

На ускршњи понедељак, 2. априла 1453. године, пред византијску престоницу је са пратњом стигао врховни заповедник турске војске. Нешто раније су били посечени сви виногради у околини Цариграда како би нападачи могли да неометано гледају на град. Потом су на своја места постављене опсадне справе и тешки топови. Онај највећи колос-топ је од Једрена до Цариграда – у питању је релација која се савлађивала за два дана марша – путовао читава два месеца. Део османлијских трупа је на другој страни посео важне тврђаве Анхијал и Месемврију на Црном и Епивате и Хераклеју на Мраморном мору.[139] Три дана касније, 5. априла 1453. године, Мехмед II се појавио у близини Цариграда и поставио свој логор који је окруживало дванаест

[136] *Бабингер*, Мехмед Освајач, 75.
[137] *Bartusis*, Byzantine Army, 129.
[138] *Бабингер*, Мехмед Освајач, 75.
[139] *Nicol*, Last Centuries, 382.

хиљада јаничара. По устаљеном распореду када се ратовало у Европи, са десне султанове стране, протежући се до Мраморног мора, налазиле су се румелијске трупе, а с леве, досежући до Златног Рога, били су одреди из Анадолије.[140] Следећег дана, 6. априла 1453, читава та војна формација се померила и зауставила на око један и по километар од престоничких бедема. По обављеној молитви, објављен је почетак опсаде.

Истог дана је Константин XI Палеолог напустио своју палату како би код капије Светог Романа, управо преко пута султанове врховне команде, заузео своје место. Уз њега је био ђеновски кондотијер Ђовани Ђустинијани Лонго који се прочуо по херојству током борби за одбрану Цариграда. Осим што су били далеко малобројнији, браниоци су располагали и са знатно скромнијим оружјем. Међутим, први турски јуриши су јасно ставили до знања да се опсадом само с копна не може много постићи. Неопходно је, дакле, било нападати и с мора. У једној поморској бици, 20. априла 1453, Османлије су претрпеле тежак пораз. Све се то одигравало пред султановим очима. Видевши да његови морнари одступају, Мехмед II је у немоћном бесу узјахао коња и ушао у море све до појаса, проклињући и псујући своје војнике.[141] Но све је било узалуд. Пораз се није могао избећи, а показало се да се опсада ипак не одвија у складу са султановим замислима.

Онда је неко у турском логору – по појединим сведочанствима сам Мехмед II – дошао на парадоксалну идеју: бродове пребацити у залив Златног Рога копном јер је затегнути ланац спречавао упловљавање из Босфора. Уклоњено је бодљикаво жбуње и постављене су даске које су потом намазане овнујским лојем и воловским салом. Тако је добијена својеврсна тоциљалка по којој су пребацивана турска пловила. Пуних једара, праћени радосним усклицима људства и заглушујућом буком бубњева, а на огромно запрепашћење хришћанских бранилаца, бродови су муњевито склизнули у пенушаву воду Златног Рога.[142] Чак ни нешто каснији покушај прилично збуњених бранилаца да „грчком ватром" спале турске лађе, које су се попут некаквих уљеза обреле у заливу Златног Рога, није уродио плодом. Био је то један од

[140] *Рансимен*, Пад Цариграда, 118-119.
[141] *Бабингер*, Мехмед Освајач, 77.
[142] Исто, 78; *Рансимен*, Пад Цариграда, 131.

преломних тренутака у борби за Цариград. Штавише, Турцима је пошло за руком да од око хиљаду буради направе понтонски мост у Златном Рогу и осујете настојања хришћана да тај мост запале.

У опседнутом граду је полако долазило до ерозије борбеног морала и самопоуздања већ исцрпљених бранилаца.[143] Они су били нарочито престрављени ујутру 18. маја када су угледали велику дрвену кулу на точковима коју су Турци склопили преко ноћи. Њен дрвени скелет, подједнако висок као и градски бедеми, штитиле су бивоље и камиље коже.[144] Када су пропали и последњи покушаји преговора, јер је султан своје захтеве изнео у ултимативној форми коју цар није могао да прихвати, Мехмед II је 24. маја обзнанио да ће општи јуриш, с копна и с мора, уследити 29. маја 1453. године. Да би подигао морал својих војника, владар Османлија, наравно, обећао је и пљачку. Наређено је да у турском логору, почев од 26. маја, до дубоко у ноћ горе многобројне ватре. Осокољена војска, усталасана због најављеног блиског заузећа византијске престонице, бучно је клицала тако да се помало деморалисаним браниоцима чинило да ће се небо отворити. Док је турски логор био као осветљен бенгалским огњем, Цариград је утонуо у тмину. Касновизантијски историчар Дука записао је да су се у унутрашњости замраченог града могле чути очајничке јадиковке: „Господе, поштеди нас своје праведне претње и ослободи нас из руку нашег противника."[145] Час одлуке је дошао.

Дан свете Теодосије

У ране јутарње сате, 29. маја 1453. године, отпочео је општи јуриш на Цариград. Мехмед II је у освит зоре, како би заморио браниоце, најпре бацио у ватру своје најслабије трупе које су имале огромне губитке.[146] А онда, када је зарудела зора, уз ужас-

[143] *S. Runciman*, Life in a Doomed City: Constantinople Before Its Capture by the Turks, Medieval and Renaissance Studies. Proceedings of the Southeastern Institute of Medieval and Renaissance Studies, Summer 1966, ed. *J. L. Lievsay*, Durham, N,C. 1968, 98-113.

[144] *Рансимен*, Пад Цариграда, 145.

[145] Ducas, 353. Уп. *Бабингер*, Мехмед Освајач, 80.

[146] *Бабингер*, Мехмед Освајач, 80.

ну буку бубњева и рогова, громогласно су се огласили сви расположиви топови. Црни барутни дим је прекрио град и проључало је како на мору тако и на копну. Из грла хиљада нападача орио се борбени исламски поклич: „Алах је највећи!" Са гвозденом палицом у рукама, Мехмед II је, било најстрашнијим претњама или користећи умиљате речи, лично подстицао своје војнике.[147] Браниоци, свесни да је наступио одсудни тренутак, узвраћали су јуначки, док су жене, међу њима и монахиње, помагале на бедемима тако што су доносиле камење и греде за ојачавање одбране или воду војницима. Најстарији и најмлађи житељи престонице, неспособни да помогну у одбрани, испунили су цркве у нади да ће их анђели и светитељи спасти.[148]

Међутим, тешко рањавање Ђованија Ђустинијанија Лонга, који се упркос царевим молбама повукао у Галату, поколебао је борбени дух хришћана. Убрзо су Турци провалили у град, а византијски василевс је улетео у најжешћи окршај и готово сам водио битку која је већ одавно била изгубљена. Константин XI Драгаш Палеолог је погинуо на начин достојан највећих античких хероја. Касније, по султановој заповеди, одрубљена царева глава у скупоценој кутији путовала је од једног до другог муслиманског владара како би свима на убедљив начин била обзнањена победа ислама над хришћанским Византијским царством.[149] А понесени турски војници су у неодољивом налету продрли у срце града Константина Великог.

Мехмед II, коме је овај подвиг прибавио епитет Фатих (Освајач) и уврстио га међу највеће војсковође у историји, раме уз раме са Александром Великим, Ханибалом, Цезаром, Џингисканом или Тамерланом, ујахао је на коњу у Цариград 29. маја поподне, у пратњи везира и дворана. Зауставио се пред храмом Свете Софије и ушао у велелепно здање. Тамо је затекао једног турског војника како брадвом разбија мермерни под. Султан га је упитао зашто то чини, а овај је одговорио да то ради због вере. Разгневљени Мехмед II је сабљом ударио војника, па су га полумртвог за ноге извукли напоље и бацили на улицу.[150] Видно

[147] Ducas, 357.
[148] *Рансимен*, Пад Цариграда, 162-163.
[149] *Бабингер*, Мехмед Освајач, 83.
[150] *Рансимен*, Пад Цариграда, 179; *Бабингер*, Мехмед Освајач, 83.

импресиониран величанственошћу цркве Свете Софије, султан је дуго и замишљено ходао дуж пустих одаја. Онда је наредио једном од присутних да се попне на предикаоницу и изговори: „*La ilaha illalah Muhammadun rasulullah* (Нема Бога до Алаха, а Мухамед је његов пророк)."[151] Било је у томе призору много симболике: догодило се да у најзначајнијој богомољи хришћанског Истока, где се хиљаду година славио Исус Христос, одзвањају речи муслиманске молитве. Док је једна цивилизиција лагано тонула у историју, друга се гордо успињала ка своме врхунцу.

Један монах у манастиру Агаратосу је записао: „Никада се није десило нити ће се десити нешто страшније."[152] Историчар Дука запомаже: „О граде, граде, главо свих градова! О граде, граде, средишту четири страна света! О граде, граде, дико хришћана и пропасти варвара! О граде, граде, други рају, неговани на Западу и садржавајући у себи сваковрсна растиња, угибајући се под тежином духовних плодова."[153]

Критовул са Имброса цепидлачки прецизно записује да је Цариград освојен за време василевса Константина, седмог међу Палеолозима, 6961. лета од створења света и хиљаду сто двадесет четири године од његовог оснивања.[154] Био је уторак, 29. мај 1453. године, празник Свете Теодосије,[155] дан који никада није требало да сване![156]

Тмина

Као пуцањ у цик зоре Европом је у лето 1453. године одјекнула вест да је Цариград, најјача тврђава средњовековног света и џиновски светионик који је столећима обасјавао хришћанску васељену, пао у руке Турака. Оно чега су се многи прибојавали, оно за што су неки мислили да је ипак немогуће и оно о чему је ислам-

[151] *Бабингер*, Мехмед Освајач, 83; *Рансимен*, Пад Цариграда, 179; *Никол*, Бесмртни цар, 82.
[152] *Рансимен*, Пад Цариграда, 192.
[153] Ducas, 385.
[154] Critobulos, 81.
[155] Ducas, 369. Уп. *Рансимен*, Пад Цариграда, 176.
[156] *Никол*, Бесмртни цар, 119.

ски свет сањао – догодило се. Застрашујућу вест о паду Цариграда и рушењу највећег хришћанског царства средњег века на Западу су најпре примили пословично најбоље обавештени Млечани. У Сенату су 29. јуна 1453. прочитана писма кастелана пелопонеске луке Модона и баила Негропонта у којима се извештавало о страшном удесу.[157] Одатле се вест о османлијском запоседању Константинополиса зракасто проширила по другим деловима латинског света. Запрепашћена западна Европа нашла се у неверици и, како вели један тамошњи савременик, осетила се осакаћеном.[158] Папа Пије II (1458-1464) сав ужас хришћана преточио је у најсажетији епитаф Царству које је потонуло у мутне воде историје, означивши пад Цариграда као другу смрт Хомера и Платона.[159] Пропаст ромејске престонице на Босфору наишла је на нарочит одјек код народа такозваног „византијског комонвелта" – Срба,[160] Бугара,[161] Руса,[162] Јермена.[163] Зна се, на пример, да се српски владар, стари деспот Ђурађ Бранковић, на вест о паду ромејске престонице, у очају три дана затворио у своју одају и, не пуштајући никога унутра, горко оплакивао нестанак Византије дубоко свестан да истоветна судбина нећe мимоићи ни његову државу.[164] У једној српској летописачкој белешци остало је записано: „И устрми се (цар Мехмед) с многоју тисуштују воји и свети Цариград пријемљет... в лето 6961 (1453), маја 29 вторник. И ту бист излитије крви греческије."[165] Нестор Искендер је просто завапио: „О, велика снаго жаоке

---

[157] *Бабингер*, Мехмед Освајач, 85-86; *Рансимен*, Пад Цариграда, 192.

[158] *O. Halecki*, La Pologne et l'Empire byzantin, Byz. 7 (1932) 65. Up. *Arveler*, Politička ideologija, 136.

[159] *Рансимен*, Пад Цариграда, 198; *Arveler*, Politička ideologija, 136.

[160] *J. Kalić*, Ἡ Σερβία καὶ ἡ πτώση τῆς Κωνσταντινουπόλεως, Ἡ ἅλωση τῆς Πόλης, ἐπιμ. *E. Chrysos*, Athina 1993, 193-206.

[161] *V. Tapkova-Zaimova – A. Miltenova*, Ἡ ἅλωση τῆς Πόλης καὶ ἱστοριοαποκαλυπτική λογοτεχνία τῆς Βουλγαρίας, Ἡ ἅλωση τῆς Πόλης, ἐπιμ. *E. Chrysos*, Athina 1993, 209-218.

[162] *М. Н. Сперанский*, Повести и сказания о взятии Царьграда турками (1453) в русской письменности XVI-XVII веков, ТОДЛ 10 (1954) 136-465, 12 (1956) 188-225; *D. Afinogenov*, Τό γεγονός τῆς ἅλωσης μέσα στά ρωσικά χρονικά, Ἡ ἅλωση τῆς Πόλης, ἐπιμ. *E. Chrysos*, Athina 1993, 221-246.

[163] История Византии, III, 198 (*З. В. Удальцова*); *A. K. Sanjian*, Two Contemporary Armenian Elegies on the Fall of Constantinople, 1453, Viator 1 (1970) 223-261.

[164] *М. Спремић*, Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба, Београд 1994, 403.

[165] *Радојичић*, Развојни лук, 150.

греха! О, колико зла рађа злочин! О, јаој теби, седмобрди, да погани тобом овладају...“[166]

Тама је прекрила некадашњи ромејски свет и велики део православне васељене која се столећима налазила у византијској орбити. Попут тешке магле она је пузала ка северним и северозападним деловима Балканског полуострва и уопште југоисточне Европе, и све обавијала у непрозирни мрак. На месту где се додирују два континента, Европа и Азија, у Цариграду, сада је господарио амбициозан и млад човек – тек је био навршио двадесет и једну годину – владар који је у својим најдалекосежнијим плановима маштао о томе да уништи читав хришћански свет.[167] Исламска опасност је попут олујног облака злокобно запретила да се с Босфора сручи на Европу.

Једна за другом падала су последња упоришта хришћанског света на источном Средоземљу и у југоисточној Европи: Смедерево и српска средњовековна држава 1459. – Мореја 1460. – далеко Трапезунтско царство на југоисточним обалама Црног мора 1461. – средњовековна босанска држава 1463. – Еубеја 1470. – Херцеговина 1482. – славни Египат 1517. – Београд 1521. – Родос 1522. – Будим 1541. – Кипар 1571. године. Отуда се и Кратке хронике, особена врста позновизантијских извора која наставља да живи у раздобљу турске превласти, све више претварају у једноставне пописе османлијских војничких успеха. Ипак, њихови обично непознати састављачи дају одушка својој немоћној мржњи када приљежно региструју и поједине, истина ретке, муслиманске неуспехе или када са нескривеном злурадошћу пропрате смрт неког од султана. Тако је у једној Краткој хроници остало записано да је „6989. (-1481) године скончао дивљи вук и сурова звер, емир Мехмед“.[168]

Османско царство је грабило ка своме врхунцу и у XVI столећу – како то истичу поједини савременици на Западу – по свој прилици било је најјача држава ондашњег света. Истовремено, турског султана се „као лава плашила читава земља и пред њим су дрхтали сви кнежеви и владари света“.[169] Познато је да је папа Калист III

[166] Повесть, 261.
[167] *Бабингер*, Мехмед Освајач, 63.
[168] Kleinchroniken, 654, No. 7.
[169] *Delimo*, Strah na Zapadu, II, 373.

под утиском великих успеха Мехмеда II Освајача у шестој деценији XV столећа наредио хришћанима да свакодневно изговарају *„Ave Maria"* молећи се небу против османлијске претње. По наређењу Карла V (1516-1556) у Немачкој су како католици тако и протестанти били дужни да свакога дана у подне слушају звоњаву „звона од Турака" које је требало да их подсети на непрестану турску опасност.[170] Било је очигледно да се страх од Османлија селио према Западу.

Горди Ромеји, чији се свет после више од хиљаду година срушио постали су поданици најмоћнијег од исламских владара. Међутим, премда царства пропадају, народи остају да живе. Тужбалице које су они испевали казивале су о несумњиво гордој прошлости, тегобној садашњости и надању, истина танушном и ломном, у неку далеку будућност. У једној од најпознатијих тужбалица, насталих у време туркократије, између осталог се каже:

> Оглашава се Бог, оглашава се земља, оглашавају се небеска светила,
> оглашава се и Света Софија, велики манастир,
> са четири стотине клепала и шездесет два звона,
> свако звоно и свештеник, сваки свештеник и дијак.
> Поје цар с десна, патријарх, пак, с лева,
> и од великог појања подрхтавали су стубови.
> Кад дође до херувимске песме и када уђе цар,
> Глас њихов је дошао с неба и из арханђелових уста:
> „Окончајте херувимску песму и нека се спусте светиње,
> свештеници узмите иконе, и угасите своје свеће,
> зато што је божја воља да Град постане турски.
> Само пошаљите глас у Франачку, да дођу три брода,
> један да узме крст, други, пак, јеванђеље,
> а трећи, најбољи, свету трпезу нашу,
> да нам је не узму пси и да нам је не обешчасте."
> Богородица се узбудила, засузиле су иконе.
> „Утихни, госпођо Владичице, и немој много да плачеш,
> поново ће с годинама, временом, поново ће бити Твоје."[171]

---

[170] Isto.

[171] *Trypanis*, Greek Poetry, No. 86, 93-94. Cf. *S. Lambros*, Μονῳδίαι καὶ θρῆνοι ἐπὶ τῇ ἁλώσει τῆς Κωνσταντινουπόλεως, Νέος Ἑλληνομνήμον 5 (1908) 190–269.

Требало је да прође много времена, времена које се мери деценијама и столећима, па да у тој ноћи којој је било суђено да потраје неколико векова, заискре прве варнице. Појавили су се почетни, истина слабашни и крхки, знаци отпора Турцима, оличени у оснивању и деловању клефтских дружина, којима се показивало да није дошло до вечите и безрезервне предаје завојевачу. Њихове песме имају ведрије тонове али ипак собом носе сету прошлих времена, па и страха, у суштини праведне божије одмазде, веровало се, због толиких нагомиланих ромејских греха, али и већ реалније наде у сутрашњицу.

Док има снежних планина, не робујемо Порти.
Хајде да гнезда свијамо где јазбинују вуци.
У граду живе робови и с Турцима у пољу,
А врлетне нам клисуре јунака то су двори.[172]

[172] *М. Стојановић*, Хајдуци и клефти у народном песништву, Београд 1984, 44.

ЗАКЉУЧАК

Попут осталих друштава у историји и византијско је имало своје страхове. Неки од њих, као што су на пример страхови од појединих природних феномена – комета, земљотреса, мора, помрачења сунца и месеца, студених зима, епидемија, пожара, поплава – били су својствени свим средњовековним народима и државама и у складу са оновременим начином мишљења схватани су као знак божијег гнева због греха које су људи починили. По томе се ромејска цивилизација није много разликовала од њој савремених друштава. Побројаним страховима могу се придружити и страх од Бога, потом универзални страх од смрти, на који се може гледати као на „родитеља свих страхова“, али и зебње које се тичу пророчанстава, врачбина, демона и осталих сличних феномена смештених у широком простору људског сујеверја. Поменути страхови су својствени свим епохама хиљадугодишње историје Византијског царства.

Међутим, житељи старе империје током позног средњег века имали су и поједине страхове по којима су се разликовали од осталих делова средњовековног космоса. У вези с тим неопходно је подсетити да је у периоду касног средњовековља Царство у два маха доживело пропаст: први пут привремено, под налетом крсташа 1204, а други пут заувек, пред неодољивим насртајима Османлија 1453. године. Дакле, два пута су Византинци имали да искусе не само најстрашнија материјална разарања и најгоре животне невоље него и дубоке психолошке потресе од којих никада нису могли да се сасвим опораве. Траума из 1204. године увек је лебдела изнад Византије током два последња века њеног постојања. Штавише, удружена са општом кризом којој, чинило се, нема излечења, ова траума породила је бојазан да се потпуна несрећа у најбољем случају може само одложити, али никако не и избећи. Отуда је у Византији, као и у неким хришћанским заједницама југоисточне Европе, постојао страх од Турака који су јој запретили уништењем. Нагласимо да се радило о страху за који се ни у ком случају не би могло рећи да је био умишљен. Турски одреди су напослетку заувек и угасили буктињу ромејске др-

жавности. С друге стране, у Царству је дуго постојала бојазан да западна Европа, која је посматрана као јединствена и мрачна целина, не предузме нешто налик на Четврти крсташки рат и изнова сруши Византију. Премда оваква прибојавања нису увек била подједнако актуелна и оправдана, она су као последицу имала снажно антилатинско расположење у којем су се мржња и страх стопили у једно осећање.

За боље разумевање духовне климе у Византији онога времена мора се нагласити да касно средњовековље у историји Царства није било јединствен и хомоген период. Ипак, у знатном делу реченог раздобља ромејска држава представљала је једну од феудалних држава на Балканском полуострву, додуше, са универзалистичким наслеђем и идеологијом, али и временом све безначајнију. Расцепкана на више засебних делова, који са центром у Цариграду готово да нису имали ни лабаве везе, и притискивана властитом анахроношћу која се испољавала у скоро свим видовима живота, ромејска држава се дуго налазила на издисају. У вишестолетном распињању између онога што је било и онога што је претендовало да буде садржана је зла коб Царства. Разумљиво, поменути процеп се временом само увећавао. Уопште, Византија је у односу на Запад, неке од суседа, па чак и Турке већ поодавно била у закашњењу. Једном речју, негдашње најмоћније и најнапредније царство било је преживела средњовековна држава у новом времену. За њен озбиљнији преображај недовољне су биле и реформе будући да су њена превазиђена социјална структура и идеолошка основица захтевале револуционарне поступке. А, уморно Царство, за тако нешто једноставно није имало не само јане идеје-водиље него ни снаге.

Отуда није без значаја ни чињеница да је на карактеру Ромеја, без обзира на њихово социјално порекло, у позновизантијској епоси снажно био утиснут белег сталног и неумитног сиромашења и опадања Царства. Непрестани ратови и готово непрекидна унутрашња нестабилност доводили су до тога да се нико, у распону од самог василевса до најсиромашнијег парика, није могао осећати постојано сигурно. У таквој клими свеопштег опадања и немоћи добијали су на снази страхови од непријатељских упада и пустошења, без обзира да ли је реч о нападима Бугара, Срба, Турака, Каталанаца или Татара. Осим тога, посебну фрус-

трацију за Византинце, пре свега у XIV столећу, представљали су дуготрајни грађански ратови који су још више појачали ионако снажно осећање неспокоја и тескобе. Због тога не треба да изненађује што су касновизантијско раздобље умногоме одликовали мистицизам и есхатолошка настројеност који су нарочито добијали на снази.

СПИСАК СКРАЋЕНИЦА

ИЗВОРИ

Acrop.	Georgii Acropolitae Opera, I, ed. *A. Heisenberg*, corr. *P. Wirth*, Stuttgart 1978.
Alexios Makrembolites, Logos historikos	Alexios Makrembolites, Λόγος ἱστορικός, ed. *A. Papadopoulos-Kerameus* (Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχιολογίας I), Sankt-Peterburg 1891, 144-159.
Ann. Comn.	Anne Comnène: Alexiade. Règne de l'empereur Alexis I Comnène (1081-1118), ed. *B. Leib*, I-II-III, Paris 1937-1943-1945.
Анонимна хроника	*И. Тюшюнджиев*, Българската анонимна хроника от XV век, Велико Търново 1992.
Antilepseis	*S. Kourousis*, Αἱ ἀντιλήψεις περὶ τῶν ἐσχάτων τοῦ κόσμου καὶ ἡ κατὰ τὸ ἔτος 1346 πτῶσις τοῦ τρούλλου τῆς ἁγίας Σοφίας, EEBS 37 (1969-1970) 211-250.
Bios Athanasiou	*N. Veis*, Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν μονῶν τῶν Με–τεώρων, Βυζαντίς 1 (1909) 237–260.
Cant.	Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum I-IV, vol. I-III, ed. *L. Schopeni,* Bonnae 1828-1832.
Chalc.	Laonici Chalcocondylae historiarum demonstrationes, ed. *E. Darko,* I-II, Budapest 1922-1927.
Chon. Historia	Nicetae Choniatae Historia I-II, ed. *J. A. van Dieten*, Berolini 1975.
Chon. Orationes	Nicetae Choniatae Orationes et epistulae, ed. *J. A. van Dieten*, Berolini 1972.
Cinn.	Ioannis Cinnami rerum ab Ioane et Alexio Comnenis gestarum, rec. *A. Meineke*, Bonnae 1836.
Clavijo	Рюи Гонзалес де Клавихо. Дневник путешествия ко двору Тимура в Самарканд в 1403-1406 гг., изд. *И. Срезневский*,

	Санктпетербург 1881 (=VR, The Spanish Embassy to Samarkand 1403-1406, London 1971).
Critobulos	Critobuli Imbriotae Historiae, ed. *D. R. Reinsch*, Berlin – New York 1983.
Cydonès, Correspondance	Démétrius Cydonès. Correspondance, publiée par *R. Loenertz*, I-II, Città del Vaticano 1956, 1960.
Cydonius, De contemnenda morte	Demetrius Cydonius, De contemnenda morte, ed. *H. Deckelmann*, Lipsiae 1901 (reprint: 1987).
Cydonius, Monodia	PG, 109, col. 639-652.
Deux Vies	*F. Halkin*, Deux Vies de Saint Maxime le Kausokalybe, ermite au Mont Athos (XIV siècle), Analecta Bollandiana 54 (1936) 38-112 (=VR, Saints moines d'Orient, XI, London 1973).
Dialogue	*I. Ševčenko*, Alexios Makrembolites and his „Dialogue between the Rich and the Poor", ЗРВИ 6 (1960) 187-228.
Dölger, Regesten	*F. Dölger*, Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches II-V, München 1925, 1932, 1960, 1965.
Ducas	Ducas, Istoria turco-byzantina (1341-1462), ed. *V. Grecu*, Bucuresti 1958.
Eustazio di Tessalonica	Eustazio di Tessalonica, La espugnazione di Tessalonica, ed. *S. Kyriakides*, Palermo 1961.
Funeral Oration	Manuel II Palaeologus. Funeral Oration on his Brother Theodore, ed. *J. Chrysostomides*, Thessalonike 1985.
Greg.	Nicephori Gregorae Byzantina Historia, ed. *L. Schopen - I. Bekker*, I-III, Bonnae 1829-1855.
Greg. Epist.	Nicephori Gregorae Epistulae, ed. *P. A. M. Leone*, Vol. I (Prolegomena et indices continens), Matino 1983; Vol. II, (Epistulas continens), Matino 1982.
Gregoriou tou Kypriou	S. Eustratiades, Τοῦ σοφωτάτου καὶ λογιωτάτου καὶ οἰκου–

Epistolai — μενικοῦ πατριάρχου κύρου Γρηγορίου τοῦ Κυπρίου ἐπιστολαί, Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος 1 (1908) 76-108, 409-439; 2 (1908) 46-65; 3 (1909) 5-48, 281-296; 4 (1909) 5-29, 97-128; 5 (1910) 213-226, 339-352, 444-452, 489-500.

Gunther von Pairis — Gunther von Pairis, Hystoria Constantinopolitana, ed. *P. Ort*, Hildesheim – Zürich 1994.

Ibn Batuta II — The Travels of Ibn Batuta A.D. 1325-1354, Translate by *H. Gibb*, II, Cambridge 1962.

Јаничарове успомене — Константин Михаиловић из Островице, Јаничарове успомене или Турска хроника, изд. *Ђ. Живановић*, Споменик САН 107, Београд 1959.

Kleinchroniken — *P. Schreiner*, Die byzantinischen Kleinchroniken, I, Wien 1975.

Kolitsaras, Paroimiai — *I. Kolitsaras*, Παροιμίαι τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, I-III, Athina 1964-1965.

Константин Костенечки — *К. Куев – Г. Петков*, Събрани съчинения на Константин Костенечки, София 1983.

Letters of Manuel II — The Letters of Manuel II Palaeologus, ed. *G. T. Dennis*, Washington 1977.

Majeska, Russian Travelers — Russian Travelers to Constantinople in the Fourteenth and Fifteenth Centuries, ed. *G. Majeska*, Wasshington 1984.

Makhairas — Leontios Makhairas, Recital concerning the Sweet Land of Cyprus entitled „Chronicle“, ed. with Translation and Notes by *R. Dawkins*, I-II, Oxford 1932.

Mazaris' Journey — Mazaris' Journey to Hades, by Seminar Classics 609, State University of New York, Bufallo, N.Y., 1975.

Mich. Chon. — Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τὰ Σωζόμενα I-II, *ed. S. Lampros*, Athina 1880.

Миловановић, Византијске загонетке — *Ч. Миловановић*, ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΑΙΝΙΓΜΑΤΑ. Византијске загонетке, Београд 1986.

Abbreviation	Reference
MM	*F. Miklosich – J. Müller*, Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana, I-VI, Vindobonae 1860-1890.
Muntaner, Crònica	Ramon Muntaner, Crònica. Text i notes per *E. Bagué*, I, Barcelona 1927, II-IX, rev. *M. Coll i Alentorn*, Barcelona 1951-1952 (=Collecció Popular Barcino 19, 141-148).
Pachym. (B)	Georgii Pachymeris de Michaele et Andronico Palaeologis libri XIII, rec. *I. Bekkerus*, II, Bonnae 1835.
Pachym. (F)	Georges Pachymérès relations historiques, éd. *A. Failler*, I-II, Paris 1984.
Panaret.	Μιχαὴλ τοῦ Παναρέτου περὶ τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν, ed. *O. Lampsidis*, Athina 1958.
Philogelos	Philogelos. Der Lachfreund von Hierokles und Philagrios, ed. *A. Thierfelder*, München 1968.
Philotheos Kokkinos, Erga	*D. Tsamis*, Φιλοθέου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Κοκκίνου Ἁγιολογικὰ Ἔργα. Α'. Θεσσαλονικεῖς Ἅγιοι (Θεσσαλονικεῖς Βυζαντινοὶ Συγγραφεῖς 4), Thessaloniki 1985.
Potamios	*G. Dennis*, The Letters of Theodore Potamios (VR, Byzantium and the Franks, 1350-1420, XII, London 1982, 1-40).
Повесть	Повесть о взятии Царьграда турками в 1453 году, Памятники литературы древней Руси. Вторая половина XV века, Москва 1982, 216-267.
Presbeutikos	*L. Mavromatis*, La fondation de l'Empire serbe. Le kralj Milutin, Thessalonique 1978, 89-119.
Robert de Clari	Robert de Clari, La conquête de Constantinople, trad. par *P. Charlot*, Paris 1939.
Schiltberger	Ханс Шилтбергер: Пътепис, прев. *М. Киселинчева*, София 1971.
Sphrantzes	Giorgio Sfranze, Cronaca, a cura di *R. Maisano*, Roma 1990.

Стојановић, Родослови и летописи	*Љ. Стојановић*, Стари српски родослови и летописи, Сремски Карловци 1927.
Стојановић, Записи и натписи	*Љ. Стојановић*, Стари српски записи и натписи, I-VI, Београд 1902-19 (репринт: Београд 1984-1988).
Synaxarium	Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae: Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris, ed. *H. Delehaye*, Bruxelles 1902.
Vie de saint Niphon	*F. Halkin*, La vie de saint Niphon, ermite au mont Athos (XIV siècle), Analecta Bollandiana 58 (1940) 5-27 (=VR, Saints moines d'Orient, XII, London 1973).
Villehardouin	G. Villehardouin, La conquête de Constantinople I-II, éd. *E. Faral*, Paris 1973.
Vranousis, Chronikon	Τὸ χρονικὸν τῶν Ἰωαννίνων κατ' ἀνέκδοτον δημώδη ἐπιτομήν, ed. *L. Vranousis*, Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου 12 (1962) /Athina 1965/ 57-115.
Животи краљева и архиепископа	Животи краљева и архиепископа српских, написао архиепископ Данило и други, изд. *Ђ. Даничић*, Загреб 1866.

ЛИТЕРАТУРА

Andrews, Castles	*K. Andrews*, Castles of the Morea, Princeton 1953.
Angold, Government	*M. Angold*, A Byzantine Government in Exile, Oxford 1974.
Arveler, Politička ideologija	*E. Arveler*, Politička ideologija Vizantijskog carstva, Beograd 1988.
Бабингер, Мехмед Освајач	*Ф. Бабингер*, Мехмед Освајач и његово доба, Нови Сад 1968.
Barker, Manuel II	*J. Barker*, Manuel II Palaeologus (1391-1425): A Study in Late Byzantine Statesmanship, New Brunswick, New Jersey 1969.
Bartusis, Byzantine Army	*M. C. Bartusis*, Thè Late Byzantine Army. Arms and Society, 1204-1453, Philadelphia 1992.
Bernicolas-Hatzopoulos, First Siege	*D. Bernicolas-Hatzopoulos*, The First Siege of Constantinople by the Ottomans (1394-1402) and its Repercussions on the Civilian population of the City, Byzantine Studies 10 (1983) 39-51.
BF	Byzantinische Forschungen, Amsterdam 1966 sq.
Бибиков, Григорий Кипрский	*М.В. Бибиков*, К социально-психологическому анализу писем Григория Кипрского: бедность, бедствия, болезнь, ВВ 56 /81/ (1996) 57-62.
BMGS	Byzantine and Modern Greek Studies, Oxford 1975 sq.
Божилов, Асеневци	*И. Божилов*, Фамилията на Асеневци (1186-1460). Генеалогия и просопография, София 1994.
Brand, Byzantium	*Ch. Brand*, Byzantium Confronts the West (1180-1204), Cambridge (Mass.) 1968.
Breje, Vizantijska civilizacija	*L. Breje*, Vizantijska civilizacija, Beograd 1976.
Brodel, Mediteran	*F. Brodel*, Mediteran. Prostor i istorija, Beograd 1995.

BSl	Byzantinoslavica, Praha 1929 sq.
Byz.	Byzantion, Bruxelles 1924 sq.
BZ	Byzantinische Zeitschrift, München 1892 sq.
Cahen, Pre-Ottoman Turkey	*C. Cahen*, Pre-Ottoman Turkey. A general survey of the material and spiritual culture and history c. 1071-1330, London 1968.
Chalandon, Les Comnène	*F. Chalandon*, Les Comnène. Études sur l'empire byzantin au XIe et au XIIe siècles. Jean II Comnène (1118-1143) et Manuel I Comnène (1143-1180), II-1, II-2, Paris 1912 (reprint: New York, s. d.).
Ćirković, Kraj veka – Kraj sveta	*S. Ćirković*, Kraj veka – Kraj sveta. Strepnje i iščekivanja kod Srba u vezi sa 7000. godinom, JIČ 1-2 (1996) 11-24.
Delimo, Greh i strah	*Ž. Delimo*, Greh i strah. Stvaranje osećanja krivice na Zapadu od XIV do XVIII veka, I-II, Novi Sad 1986.
Delimo, Strah na Zapadu	*Ž. Delimo*, Strah na Zapadu (od XIV do XVIII) veka. Opsednuti grad, I-II, Novi Sad 1987.
Dibi, Vreme katedrala	*Ž. Dibi*, Vreme katedrala. Umetnost i društvo 980-1420, Beograd 1989.
van Dieten, Gregoras	*J. L. van Dieten*, Nikephoros Gregoras Rhomäische Geschichte, I, II-1, II-2, Stuttgart 1973–1979.
Dinzelbacher, Angst im Mittelalter	*P. Dinzelbacher*, Angst im Mittelalter. Teufels-, Todes und Gottesererfahrung: Mentalitätgeschichte und Ikonographie, Paderborn – München – Wien – Zürich 1996.
DMA	Dictionary of the Middle Ages, ed. *J. R. Strayer*, I-XIII, New York 1982-1989.
Dols, Black Death	*M. Dols*, The Black Death in the Middle East, Princeton, New Jersey 1979.
DOP	Dumbarton Oaks Papers, Washington 1941 sq.

Downey, Earthquakes	*G. Downey*, Earthquakes at Constantinople and Vicinity, A.D. 342-1454, Speculum 30 (1955) 596-600.
Ђурић, Сумрак Византије	*И. Ђурић*, Сумрак Византије. Време Јована VIII Палеолога (1392-1448), Београд 1984.
Edbury, Kingdom of Cyprus	*P. W. Edbury*, The Kingdom of Cyprus and the Crusades, 1191-1374, Cambridge 1991.
EEBS	Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, Athina 1924 sq.
EO	Echos d'Orient, Kadiköy – Bucharest 1897-1943.
EPLVIP	Εγκυκλοπαιδικό προσωπογραφικό λεξικό βυζαντινής ιστορίας και πολιτισμού, επιμ. εκδ. A.G.K. Savvides, Athina 1996 sq.
Failler, Chronologie	*A. Failler*, Chronologie et composition dans l'Histoire de Georges Pachymérès, REB 38 (1980) 5-103 (I); 39 (1981) 145-249 (II); 48 (1990) 5-87 (III).
Fear in Early Modern Society	Fear in Early Modern Society, ed. *W. G. Naphy – P. Roberts*, Manchester – New York 1997.
Ферјанчић, Деспоти	*Б. Ферјанчић*, Деспоти у Византији и јужнословенским земљама, Београд 1960.
Ферјанчић, Михајло IX Палеолог	*Б. Ферјанчић*, Михајло IX Палеолог (1277-1320), ЗФФ XII-1 (1974) /=Споменица Георгија Острогорског/ 333-356.
Ферјанчић, Парохијско свештенство	*Б. Ферјанчић*, Оглед о парохијском свештенству у позној Византији, ЗРВИ 22 (1983) 59-117.
Ферјанчић, Тесалија	*Б. Ферјанчић*, Тесалија у XIII и XIV веку, Београд 1974.
Foss-Tulchin, Nicaea	*C. Foss – J. Tulchin*, Nicaea: A Byzantine Capital and Its Praises, Brookline Mass. 1996.
Fojerbah, Suština religije	*L. Fojerbah*, Predavanja o suštini religije, Beograd 1955.

Geanakoplos, Michael VIII — *D. J. Geanakoplos*, Emperor Michael Palaeologus and the West, 1258-1282: A Study in Byzantine-Latin Relations, Cambridge, Mass., 1959 (reprint: Hamden 1973).

GOTR — Greek Orthodox Theological Review, Brookline, Mass. 1954 sq.

GRBS — Greek, Roman and Byzantine Studies, Durham N. C. 1958 sq.

Greenfield, Byzantine Demonology — *R. P. Greenfield*, Traditions of Belief in Late Byzantine Demonology, Amsterdam 1988.

Grumel, Chronologie — *V. Grumel*, La Chronologie, Traité d'études byzantines I, Paris 1958.

Гуревич, Категорије — *А. Гуревич*, Категорије средњовековне културе, Нови Сад 1994.

Хојзинга, Јесен средњега века — *Ј. Хојзинга*, Јесен средњега века, Нови Сад 1991[2].

Hunger, Literatur — *H. Hunger*, Die hochprachliche profane Literatur der Byzantiner I-II, München 1978.

История Византии — История Византии, I-III, Москва 1967.

История на България III — История на България, III, София 1982.

Иванов, Византийское юродство — *С. А. Иванов*, Византийское юродство, Москва 1994.

Janin, Constantinople — *R. Janin*, Constantinople byzantine, Paris 1964[2].

Jeanselme, La goute à Byzance — *E. Jeanselme*, La goute à Byzance, Bull. de la Soc. d'Hist. de la Médecine 17 (1920) 1-28.

Jeanselme, L'épilepsie sur throne de Byzance — *E. Jeanselme*, L'épilepsie sur la trone de Byzance, Comunication à la Société francaise d'Hist. de la Médecine, Tome XVIII, Nos 7 et 8 (Juillet-Aout 1924) 3-52.

Јеротић, Страх и религија — *В. Јеротић*, Страх и религија, Богословље 32 /46/ (1988) 101-126 (=Старо и ново у хришћанству, Београд 1996, 30-55).

ЈИЧ	Југословенски историјски часопис, Љубљана – Загреб – Београд 1935 сл.
JÖB	Jahrbucher der österreichischen Byzantinistik (Jahrbuch der österreichischen byzantinischen Gesellschaft) Wien 1951 sq.
Калић, „Страх турски"	*Ј. Калић*, „Страх турски" после Косова, Свети кнез Лазар, Споменица о шестој стогодишњици Косовског боја 1389-1989, Београд 1989, 185-191.
Каждан, „Корабль в бурном море"	*А. П. Каждан*, „Корабль в бурном море". К вопросу о соотношении образной системы и исторических взглядов двух византийских писателей, Из истории культуры средних веков и возрождения, Москва 1976.
Каждан, Предварительные замечания	*А. П. Каждан*, Предварительные замечания о мировоззрении византийского мистика X-XI вв. Симеона, BSl 28 (1967) 1-38.
Крсмановић, Војно племство	*Б. Крсмановић*, Успон византијског војног племства у XI веку, Београд 1998 (магистарски рад у рукопису).
Культура Византии	Культура Византии. II (Вторая половина VII-XII в.), III (XIII-первая половина XV в.), Москва 1989-1991.
Laiou, Andronicus II	*A. Laiou*, Constantinople and the Latins. The Foreign Policy of Andronicus II, Cambridge (Mass.) 1972.
Lampakis, Phainomena	*S. Lampakis*, Ὑπερφυσικὲς δυνάμεις, φυσικὰ φαινόμενα και δεισιδαιμονίες στὴν ἱστορία τοῦ Γεωργίου Παχυμέρη, Σύμμεικτα 7 (1987) 77–100.
Lampsidis, Tyflosis	*O. Lampsidis*, Ἡ ποινὴ τῆς τυφλώσεως παρὰ Βυζαντινοῖς, Athina 1949.
Ласкарис, Принцезе	*М. Ласкарис*, Византиске принцезе у средњовековној Србији. Прилог историји византискосрпских односа од краја XII до средине XV века, Београд 1926 (репринт 1997).
LM	Lexikon des Mittelalters, I-IX, München – Zürich 1980-1998.

Madden, Fires — *T. F. Madden*, The Fires of the Fourth Crusade in Constantinople, 1203-1204: A Damage Assessment, BZ 84/85 (1991-1992) 72-93.

Magoulias, City of Byzantium — O City of Byzantium, Annals of Niketas Choniates, transl. *H. J. Magoulias*, Detroit 1984.

Максимовић, Алексије Апокавк — *Љ. Максимовић*, Регентство Алексија Апокавка и друштвена кретања у Цариграду, ЗРВИ 18 (1978) 165-188.

Maksimović, Telos tou Mesaiona — *Lj. Maksimović*, Το τέλος του Μεσαίωνα στα Βαλκάνια ως ιδεολογική αντιμετώπιση της καταστροφής: η περίπτωση των Σέρβων, The Balkans and the Eastern Mediterranean 12th – 17th Centuries, Proceedings of the International Symposium in Memory of D. A. Zakythinos, Athens, January 14th-15th 1994, Athens 1998, 141-148.

Meyendorff, Gregory Palamas — *J. Meyendorff*, A Study of Gregory Palamas, London 1964.

Nicol, Despotate, I — *D. Nicol*, The Despotate of Epiros, Oxford 1957.

Nicol, Despotate, II — *D. Nicol*, The Despotate of Epiros, 1267-1479. A Contribution to the History of Greece in the Middle Ages, Cambridge 1984.

Nicol, Kantakouzenos — *D. Nicol*, The Byzantine Family of Kantakouzenos (Cantacuzenus) ca. 1100-1460, Washington 1968.

Nicol, Last Centuries — *D. Nicol*, Last Centuries of Byzantium 1261-1453, London 1993^{2}.

Никол, Бесмртни цар — *Д. Никол*, Бесмртни цар, Београд – Бања Лука 1997.

ODB — The Oxford Dictionary of Byzantium, ed. *A. P. Kazhdan*, I-III, New York – Oxford 1991.

ОсШрогорски, Историја — *Г. ОсШрогорски*, Историја Византије, Београд 1959 (репр. 1998).

PG — *J. Migne*, Patrologiae cursus completus, Series Graeca, Paris 1857-1866.

PLP — Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit, ed. *E. Trapp*, I-XII, Wien 1976-1994.

Поляковская, Алексей Макремволит — *М. А. Поляковская*, Алексей Макремволит о внешнеполитическом положении Византии, Античная древность и средние века 18 (1981) /=Античный и средновековый город/ 135-140.

Поляковская, Портреты — *М. А. Поляковская*, Портреты византийских интеллектуалов. Три очерка, Санкт-Петербург 1998[2].

Поляковская – Чекалова, Быт и нравы — *М. А. Поляковская – А. А. Чекалова*, Византия: быт и нравы, Свердловск 1989.

Queller, Fourth Crusade — *D. E. Queller*, The Fourth Crusade. The Conquest of Constantinople 1201-1204, Philadelphia 1977.

Радић, Обласни господари — *Р. Радић*, Обласни господари у Византији крајем XII и у првим деценијама XIII века, ЗРВИ 24-25 (1986) 151-289.

Radić, Strah — *R. Radić*, Strah u vizantijskoj vojsci – jedan primer iz 1196. godine, Vojno-istorijski glasnik 3 (1994) 223-232.

Радић, Време Јована V — *Р. Радић*, Време Јована V Палеолога (1332- 1391), Београд 1993.

Radojčić, Dva Komnena — *N. Radojčić*, Dva poslednja Komnena na carigradskom prijestolju, Zagreb 1907.

Radojičić, Antologija — *Đ. Radojičić*, Antologija stare srpske književnosti (XI -XVIII veka), Beograd 1960.

Радојичић, Развојни лук — *Ђ. Радојичић*, Развојни лук старе српске књижевности, Нови Сад 1962.

Рансимен, Пад Цариграда — *С. Рансимен*, Пад Цариграда, Нови Сад 1996.

REB — Revue des études byzantines (Études byzantines), Bucarest – Paris 1943 sq.

RESEE — Revue des Etudes Sud-Est Européennes, Bucarest 1963 sq.

Savvides, Kinemata — *A. Savvides*, Βυζαντινὰ στασιαστικὰ καὶ αὐτονομιστικὰ κινήματα στὰ Δωδεκάνησα καὶ στὴ Μικρὰ 'Ασία 1189–c.1240 μ.Χ, Athina 1987.

Schneider, Brände	*A. M. Schneider*, Brände in Konstantinopel, BZ 41 (1941) 382-403.
Schreiner, Addenda	*P. Schreiner*, Die byzantinischen Kleinchroniken, III, Teilübersetzungen, Addenda et Corrigenda, Indices, Wien 1979.
Schreiner, Kommentar	*P. Schreiner*, Die byzantinischen Kleinchroniken, II, Historischer Kommentar, Wien 1977.
СД	*Г. Осшрогорски*, Сабрана дела, I-VI, Београд 1969-1970.
Serban, Peur à Byzance	*C. Serban*, La Peur à Byzance aux XIIIe-XIVe siècles, JÖB 32-2 (1982) 187-193.
Сметанин, Византийское общество	*В. А. Сметанин*, Византийское общество XIII-XV веков по данным эпистолографии, Свердловск 1987.
Тъйкова-Заимова – Милшенова, Историко-апокалиптичната книжнина	*В. Тъйкова-Заимова – А. Милшенова*, Историко-апокалиптичната книжнина във Византия и в средневековна България, София 1996.
ThEE	Θρησκευτικὴ καὶ Ἐθικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια, I-XII, Athina 1962-1968.
Tihon, Études	*A. Tihon*, Études d'astronomie Byzantine, VR, London 1994.
TM	Travaux et Mémoires, Paris 1965 sq.
ТОДЛ	Труды Отдела древнерусской литературы, Ленинград 1932 сл.
Trypanis, Greek Poetry	*C. A. Trypanis*, Medieval and Modern Greek Poetry. An Anthology, Oxford 1951.
Van der Vin, Travellers	*J. P. A. Van der Vin*, Travellers to Greece and Constantinople. Ancient Monuments and Old Traditions in Medieval Travellers' Tales, I-II, Istanbul – Leiden 1980.
Vasiliev, Pero Tafur	*A. A. Vasiliev*, Pero Tafur, a spanish traveller of the fifteenth century and his visit to Constantinople, Trebizond and Italy, Byz. 7 (1932) 75-122.
Varzos, Genealogia	*K. Varzos*, Ἡ γενεαλογία τῶν Κομνηνῶν, I-II, Βυζαντινὰ Κείμενα καὶ Μελέται 20, Thessaloniki 1984.

ВВ	Византийский Временник, С.-Петербург 1894-1927; Москва 1947 сл.
Vikan – Nesbitt, Securityin Byzantium	*G. Vikan – J. Nesbitt*, Security in Byzantium. Locking, Sealing and Weighing, Washington 1980.
Виз. извори	Византијски извори за историју народа Југославије I-IV, VI, Београд 1955-1986.
VR	Variorum Reprints (Collected Studies Series, London).
Vryonis, Decline	*S. Vryonis*, The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century, Berkeley – Los Angeles – London 1971.
Walter, Vie quotidienne	*G. Walter*, La vie quotidienne à Byzance au siècle des Comnènes, Paris 1966.
Wirth, Erdbebenliste	*P. Wirth*, Zur „byzantinischen" Erdbebenliste, BF 1 (1966) /=Polychordia. Festschrift Franz Dőlger zum 75. Geburtstag/ 393-399.
Заборов, Завоевание	Робер де Клари, Завоевание Константинополя, Перевод, статья и коментарии *М. А. Заборова*, Москва 1986.
Зарин, Аскетизм	*С. Зарин*, Аскетизм по православно-христианскому учению. Этико-богословское исследование, Москва 1996.
ЗФФ	Зборник Филозофског факултета, Београд 1948 сл.
Златарски, История III	*В. Златарски*, История на българската държава през средните векове, III (Второ Българско царство. България при Асеневци 1187-1280, София 1940 (репринт 1994).
ЗРВИ	Зборник радова Византолошког института, Београд 1952 сл.
Živojinović, O napadima	*M. Živojinović*, O napadima Turaka na Svetu Goru na osnovu vizantijskih izvora, JIČ 1-2 (1979) 5-18.
Живојиновић, Житије Данила II	*М. Живојиновић*, Житије Данила II као извор за ратовања Каталанске компаније, ЗРВИ 19 (1980) 251-273.

ИНДЕКС

РЕЗИМЕИ

Radivoj Radić

FEAR IN LATE BYZANTIUM, 1180-1453.

(Summary)

In the beginning of everything is fear! With this succinct but all-embracing maxim, echoing in a way the famous Biblical line 'In the beginning was the Word, and the Word was with God, and the Word was God' (Jn. 1:1), philosophers and writers wanted to point to the importance of fear in human society. The phenomenon of fear, as old as mankind, has accompanied man from prehistoric times to the present day. For there is no doubt that fear, as an unpleasant emotion, most frequently caused by the consciousness of danger, has been an inseparable part of human nature from time immemorial. It is common knowledge that everyone is afraid of something, and one who is not is not sane in a way, and this has nothing to do with courage. Not only individuals, taken on their own, but also entire communities, even civilizations, are in constant dialogue with fear. For ancient people, fear was a punishment sent by gods. For this reason, in the Hellenic and Roman world fear and horror were divinized. Thus, ancient people saw in fear a force more powerful than man, so that they tried with all their might to appease it somehow. They were convinced that it was possible not only to win this force on their side by means of sacrifice, but also to direct its devastating impact against the enemy.

In the Byzantine Empire, a most important civilization of the medieval world, the phenomenon of fear was the subject of discussion of numerous men of letters. Armed with proper knowledge, inherited from the classical epoch, they made efforts to illuminate it from different angles and to classify it according to specific criteria. It is necessary to emphasize that the starting-points of these efforts primarily rested on the achievements of Nemesios, a writer from the Late Antiquity, who was active in the closing decades of the 4th century. At a later time, the Byzantine theologian and saint John of Damascus amply drew on his renowned work 'On Human Nature'. According to

the views of Nemesios, subsequently accepted by John of Damascus, fear (φόβος) is divided into six categories:

1) ὄκνος – hesitation or fear of future actions;
2) αἰδώς – awe or fear of blame;
3) αἰσχύνη – shame or fear of having acted dishonestly;
4) κατάπληξις – consternation at the sight of a great imaginary apparition;
5) ἔκπληξις – terror caused by an unusual apparition;
6) ἀγωνία – anguish or fear of failure.

Much information about fear can be found in the works of Byzantine authors, such as Basil the Great, John Klimax, Isaac the Syrian, Symeon the New Theologian, Kekaumenos, Niketas Choniates, George Pachymeres, Nikephoros Gregoras, and many others, who significantly contributed to the understanding of this phenomenon in the Byzantium of that epoch. Some of them made attempts to elevate the entire problem from the level of man's daily life and transfer it to the sphere of the spiritual. Others abandoned the esoteric realm of the relation of God and man and viewed the phenomenon of fear as an occurrence of this world and an inseparable part of hard life. In both instances, their contribution to the comprehension of fear was invaluable.

Like other societies in history, Byzantium also had its own fears. Some of them, e.g. fear of certain natural phenomena – comets, earthquakes, sea, eclipse of the sun and the moon, severe winters, epidemics, fire, floods – were shared by all nations and states in the Middle Ages. In accordance with the prevailing way of thinking of that time, they were taken for a sign of God's wrath for sins committed by men. In that aspect, the civilization of the *Romaioi* did not differ much from contemporaneous societies. To this list of fears it is possible to add fear of God, then the universal fear of death, which can be viewed as 'the parent of all fears', and also anguish related to prophesies, witchcraft, demons and other similar phenomena from the broad realm of human superstition. The aforementioned fears characterized all epochs of the millenium-long history of the Byzantine Empire.

However, certain fears of citizens of the old empire in the late Middle Ages differed from those felt in other parts of the medieval

world. In this connection, we should not disregard the fact that in the late medieval period the Empire experienced destruction twice: for the first time only temporarily, under the avalanche of the crusaders in 1204, and for the second time for good, yielding under irresistible attacks of the Ottomans in 1453. Thus, the Byzantines were to experience twice the worst possible material destruction and misery, as well as profound mental suffering form which they could never completely recover. The trauma of 1204 constantly hovered over Byzantium during the last two centuries of its existence. Moreover, coupled with the general crisis which, as it seemed, could not have been overcome, this trauma gave rise to the apprehension that utter destruction could be at best postponed, but not avoided. For this reason, the Byzantines, and also some Christian communities in southeast Europe, feared the Turks who threatened to bring about total devastation. It ought to be emphasized that the fear in question was certainly not imaginary. In the end, Turkish forces extinguished the torch of Byzantine statehood. On the other hand, a widespread fear in Byzantium for a long time was that Western Europe, viewed as a unique and sinister entity, might undertake something like a Fourth Crusade and destroy Byzantium all over again. Although this apprehension was not always real and equally justified, it consequently triggered off a strong anti-Latin sentiment in which hatred and fear merged into one feeling.

For a better understanding of the spiritual climate in Byzantium of that time it ought to be emphasized that the late Middle Ages in the history of the Empire was not a uniform and homogenous period. Nevertheless, during the considerable part of that epoch Byzantium was a feudal state in the Balkans, true, with universalistic heritage and ideology, gradually losing its significance with the passage of time. Dismembered into several separate parts, not even loosely connected with the centre in Constantinople, burdened with its own anachronism displayed in almost all aspects of life, the state of *Romaioi* was in its death throes for a long time. In the course of many centuries, the Empire hovered between what it once was and what it aspired to be. This was its evil fate. Understandably, with the passage of time this gap only became wider. Generally speaking, Byzantium lagged behind the West, some of its neighbours and even the Turks. To put it in a nutshell, the once most powerful and prosperous empire was an outmoded medieval

state in a new era. Even reforms were not sufficient to bring about a serious transformation, since its outdated social structure and ideological foundation required revolutionary actions. For such an achievement the exhausted Empire lacked both a clear guiding idea and strength.

Hence, it is not without significance that the constant and inevitable impoverishment and decline of the Empire left a deep imprint on the character of the Byzantines, regardless of their origin. Because of incessant wars and almost permanent internal instability no one, from the Basileus himself to the poorest *paroikos*, could feel secure all the time. In the atmosphere of general decline and helplessness, fears of incursions of the enemy and devastation increased, regardless of whether they were Bulgarians, Serbs, Turks, Catalans or Tartars. Besides this, long-lasting civil wars, which only increased already strong feeling of uneasiness and anxiety, were a source of frustration for the Byzantines, primarily in the 14th century. Therefore, it should not be surprising that the late Byzantine epoch was to a great degree characterized by mysticism and eschatological mood which especially came to prominence.

My intention was to open certain questions in this book which have not received due attention in Byzantine studies up to the present time and outline a view of the phenomenon of fear in late Byzantium. I would be more than pleased if I have succeeded in providing a satisfactory answer to some of the opened issues. I do not dispute that someone else could have written an entirely different book under the same title. In the selection of data I constantly had in mind the overall project, my chief aim being that the prospective reader, after reading my study, can get a general picture of fears which to a lesser or larger extent tormented citizens of the Byzantine empire in the last two and a half centuries of its existence. I have presented results of my research in fourteen chapters, fully aware that certain topics could be discussed not in one, but in several books.

The chronological framework of my study spans the period of almost two hundred and seventy years, starting from the death of the Emperor Manuel I Komnenos (1180) and ending with the fall of Constantinople (1453). Such a choice simply resulted from the main

currents of late Byzantine history. I chiefly relied on data from historical sources for the period 1180-1453, but when I found it necessary I also made use of characteristic examples from the earlier Byzantine history, or, in rare instances, certain information from the post-Byzantine epoch.

I deem it necessary to say that flaws and defects in this work cannot be justified only by the difficulty of the set task. At the same time, I would like to express my belief that the invested effort will encourage future scholars to undertake research of this interesting and insufficiently explored field in Byzantine studies. In the end, I would like to place special emphasize on the fact that I wrote a book neither as a psychologist, nor sociologist, nor theologian, but – as I was solely capable of – as a historian.

translation Radmila Popović

Radivoj Radić

LA PEUR DANS LE BAS EMPIRE BYZANTIN, 1180-1453.

(Résumé)

Au commencement de tout est la peur! C'est par cette maxime à la fois concise et exhaustive, représentant, pour ainsi dire, une réplique à l'illustre message biblique: "Au commencement le Verbe était, et le Verbe était avec Dieu, et le Verbe était Dieu" (Evangile selon Saint Jean, I, 1), que philosophes et hommes de lettres cherchaient à montrer l'importance de la peur dans la société humaine. Vieille comme le genre humain, la peur est un phénomène qui suit l'homme depuis la préhistoire jusqu'à nos jours. Il n'y a en effet aucun doute que la peur, sentiment désagréable suscité le plus souvent par la prise de conscience d'un danger, était de tout temps inhérente à la nature humaine. On sait bien que tous les gens ont peur: celui qui n'a pas peur n'est pas en un certain sens "normal" et son comportement n'a rien à voir avec le courage. Non seulement des individus pris séparément, mais des communautés humaines entières, ainsi que des civilisations, dialoguent continuellement avec la peur. Les peuples anciens voyaient dans la peur un châtiment que les dieux leur infligeaient. C'est pourquoi la peur et l'épouvante furent divinisées dans le monde hellénique et romain. Les peuples anciens considéraient donc la peur comme une puissance plus forte que l'homme, et s'évertuaient à se la rendre favorable. D'où leur conviction non seulement que l'on pouvait gagner cette puissance par des sacrifices, mais aussi que l'on pouvait détourner son effet funeste et l'orienter contre l'ennemi.

A Byzance, l'une des plus importantes civilisations de l'univers médiéval, les gens de lettres débattaient, comme ailleurs, le phènomène de la peur. Munis de connaissances solides, héritées de l'Anitiquité, ils tentèrent de l'éclairer de différents côtés et de le classer selon certains critères. Il faut dire que ces tentatives se fondaient en premier lieu

sur les résultats obtenus dans la basse Antiquité par Némésios, auteur qui marqua de son activité les dernières décennies du IVe siècle. C'est sur son célèbre ouvrage "De la nature humaine" que s'appuya dans une large mesure le théologien et saint byzantin Jean Damascène, quelques siècles plus tard. Conformément aux vues de Némésios, que suivit Jean Damascène, la peur (φόβοζ) fut classée en six catégories:

1) ὄκνος – hésitation, embarras, crainte d'entreprendre une action;
2) αἰδώς – révérence (respect mêlé de crainte), peur morale, timidité, peur d'encourir quelque blâme;
3) αἰσχύνη – honte, peur d'une souillure, peur d'avoir commis une action malhonnête;
4) κατάπληξις – peur ou consternation provoquée par la vue d'une apparition;
5) ἔκπληξις – terreur, peur causée par une apparition extraordinaire;
6) ἀγωνία – angoisse, souffrance, crainte, peur de l'échec.

De nombreux auteurs byzantins, tels – pour citer quelques exemples – Basile le Grand, Jean Climaque, Isaac le Syrien, Syméon le nouveau théologien, Kekauménos, Nicétas Choniates, Georges Pachymère, Nicéphore Grégoras et autres, recueillirent dans leurs oeuvres beaucoup de données sur la peur et enrichirent ainsi considérablement la conception de ce phénomène dans l'Empire byzantin de l'époque. Certains d'entre eux essayèrent d'élever ce problème au-dessus de la quotidienneté ordinaire de l'homme et le transposèrent dans le domaine spirituel. D'autres, par contre, abandonnèrent le champ quelque peu ésotérique des rapports entre Dieu et l'homme, pour considérer la peur en tant que chose d'ici-bas, élément constitutif de notre existence pénible. Dans les deux cas, leur contribution à la compréhension de la peur fut incontestable.

Tout comme les autres sociétés dans l'histoire, celle de Byzance eut ses propres peurs. Quelques unes de ces peurs, telles, par exemple, devant certains phénomènes naturels – comètes, tremblements de terre, mers, éclipses de Soleil et de Lune, hivers glaciaux, épidémies, incendies, inondations – furent présentes chez tous les peuples et dans tous les Etats médiévaux; conformément à la manière de penser

de l'époque, on y voyait une manifestation de la colère divine due aux péchés commis par les hommes. Sur ce point, la civilisation byzantine n'était pas très différente des sociétées contemporaines. On pourrait ajouter à celles précitées la peur de Dieu, la peur universelle de la mort (dans laquelle on peut voir "la mère de toutes les peurs"), mais aussi les angoisses liées à des prédictions, sortilèges, démons et autres phénomènes semblables appartenant au vaste champ de la superstition humaine. Ces peurs sont propres à toutes les époques de l'histoire millénaire de l'Empire byzantin.

Les habitants du vieil empire éprouvaient, cependant, au cours du bas Moyen-Age quelques peurs qui les distinguaient des autres parties de l'univers médiéval. Rappelons à ce propos que durant cette période l'Empire byzantin succomba à deux reprises: une première fois temporairement, sous l'invasion des croisés en 1204; la deuxième fois, en 1453, la chute fut définitive après les attaques insoutenables des Turcs Osmanlis. Ce fut donc par deux fois que les Byzantins se virent exposés non seulement à de terribles destructions matérielles et à des pires souffrances imaginables, mais aussi à des secousses psychologiques profondes dont ils ne réussirent jamais à se remettre. Le trauma de l'an 1204 planait sans cesse au-dessus de Byzance au cours des deux derniers siècles de son existence. Qui plus est, aggravé par la crise générale qui semblait sans remède, ce trauma fit naître la crainte que le désastre total ne pût être, dans le meilleur des cas, que différé, mais en aucune fanjon évité. Ainsi Byzance avait–elle peur des Turcs qui menanjaient de la détruire, tout comme quelques autres communautés chrétiennes de l'Europe sud-orientale. Cette peur, faut-il le dire, n'était nullement injustifiée. C'étaient les troupes turques qui finirent par éteindre à jamais le flambeau de l'Etat byzantin.

D'une autre part, à Byzance on éprouvait depuis longtemps la peur que l'Europe occidentale, considérée comme un ensemble uni et ténébreux, n'entreprenne une campagne semblable à la Quatrième croisade et ne renverse à nouveau l'Empire. Quoique de telles appréhensions n'aient pas toujours été également actuelles et bien fondées, elles engendrèrent une puissante disposition antilatine dans laquelle la haine se confondit avec la peur.

En vue d'une meilleure compréhension du climat spirituel dans l'Empire Byzantin de l'époque, nous tenons à rappeler que le bas

Moyen-Age ne fut pas une période unie et homogène dans l'histoire de l'Empire. Néanmoins, durant une partie considérable de ladite période, l'Etat roméique ne fut que l'un des Etats féodaux dans les Balkans – marqué, à la vérité, par un héritage et une idéologie universalistes – dont l'importance diminuait avec le temps. Déchiqueté en plusieurs régions autonomes qui n'entretenaient presque pas de relation avec le centre, à Constantinople, harcelé par son propre caractère anachronique qui se manifestait dans presque tous les aspects de la vie, l'Etat byzantin se mourut longtemps. C'est sous forme d'un déchirement séculaire entre ce qu'il avait été et ce qu'il prétendait être, que l'Empire connut sa malédiction. Que le décalage ne faisait que s'agrandir avec le temps, cela va sans dire. D'une manière générale, Byzance avait depuis déjà longtemps du retard sur l'Occident, sur certains de ses voisins, et même sur les Turcs à cette époque-là. En un mot, l'empire autrefois le plus puissant et le plus avancé fut réduit dans cette nouvelle période à un Etat médiéval suranné. Des réformes ne suffisaient plus à sa transformation profonde, étant donné que sa structure sociale et sa base idéologique dépassées nécessitaient des procédés révolutionnaires. Mais l'Empire épuisé n'avait, pour ce faire, ni claires idées motrices, ni force.

De ce fait, l'appauvrissement et le déclin continus et inéluctables du pays laissèrent, à l'époque du bas Empire, une empreinte vigoureuse sur le caractère des Byzantins, indépendamment de leur origine sociale. Des guerres incessantes et une instabilité intérieure quasi-continuelle firent que personne, de l'empereur lui-même jusqu'au plus pauvre parèque, ne pouvait se sentir constamment en sécurité. Dans un tel climat de déchéance et d'impuissance omniprésentes, la peur des irruptions et dévastations ennemies exernjait toujours plus d'emprise sur la population, qu'il s'agisse des attaques des Bulgares, Serbes, Turcs, Catalans ou Tatars. En outre, les Byzantins furent particulièrement frustrés, surtout au XIVe siècle, par de longues guerres civiles qui augmentèrent encore davantage le sentiment déjà intense d'inquiétude et d'angoisse. Par conséquent, il ne faut pas s'étonner du fait que la dernière étape de l'Empire byzantin se caractérise dans une large mesure par le mysticisme et par un intérêt eschatologique toujours grandissant.

Le souhait que j'avais formé en travaillant sur le présent ouvrage était d'entamer certaines questions laissées jusqu'ici en friche dans les études byzantines, et de proposer une vue sur le phénomène de la peur dans le bas Empire byzantin. En même temps, je me reconnaîtrai entièrement satisfait si j'ai réussi à répondre à quelques-unes des questions abordées. Je ne conteste pas qu'un autre que moi aurait pu écrire la-dessus un livre tout à fait différent, sous le même titre. Dans le choix que je me suis vu obligé de faire parmi les données historiques, j'ai toujours tenu compte de la totalité de mon entreprise, persistant dans l'effort de permettre au lecteur d'acquérir une vision globale des peurs qui pressaient d'une fanjon plus ou moins cosidérable les habitants de l'Empire byzantin au cours des derniers deux siècles et demi de son existence. J'ai disposé les résultats auxquels je suis parvenu en 14 chapitres, néanmoins conscient que certains des sujets étudiés auraient pu à eux seuls fournir la matière de plusieurs livres.

Le cadre chronologique de mon travail englobe une période d'environ deux-cent-soixante-dix ans, prenant pour point de départ la mort de l'empereur Manuel I Comnène (1180), et pour aboutissement la chute de Constantinople (1453). Ce choix résulte tout simplement des cours principaux qu'avait pris l'histoire du bas Empire byzantin. Je me suis appuyé au plus haut point sur les données provenant des sources historiques relatives à la période de 1180 à 1453, mais lorsque cela m'a paru opportun, je me suis également référé à des exemples caractéristiques datant de l'histoire byzantine plus ancienne, ou bien – moins souvent, à vrai dire – à des informations de l'époque post-byzantine.

Je me crois obligé de reconnaître que les lacunes et défauts que présente cette étude ne sont pas dus à la seule difficulté de la tâche proposée. En même temps, j'ose espérer que l'effort fourni encouragera de futurs chercheurs à aborder cet intéressant domaine encore peu étudié en byzantinologie. Finalement, je voudrais tout particulièrement souligner que je n'ai écrit ce livre ni en tant que psychologue, ni en tant que sociologue, ni en tant que théologien, mais – de l'unique manière dont j'étais capable – en tant qu'historien.

traduit par Milica Vinaver

Radivoj Radić

ANGST IM SPÄTEN BYZANZ, 1180-1453.

(Zusammenfassung)

Im Anfang aller Dinge ist die Angst. Durch diese konzise, aber auch allumfassende Sentenz, die gewissermaßen eine Replik auf die wohlbekannte biblische Botschaft "Im Anfang war das Wort, und das Wort war bei Gott, und Gott war das Wort" (Joh. 1,1) ist, bemühten sich Philosophen und Schriftsteller, auf die Bedeutung der Angst in der menschlichen Gesellschaft hinzuweisen. Die Angst als Phänomen ist fast genauso alt wie das Menschengeschlecht, und sie begleitet den Menschen seit der Urzeit bis hin zu unseren Tagen. Denn es besteht kein Zweifel, daß die Angst als unangenehmes Gefühl, meist augelöst durch das Vorausahnen einer Gefahr, von alters her der menschlichen Natur eigen war. Bekanntlich verspüren alle Menschen Angst, und jener, der keine Angst hat, reagiert auf bestimmte Weise nicht normal, was nichts mit Tapferkeit zu tun hat. Nicht nur einzelne Menschen, isoliert betrachtet, sondern auch ganze menschliche Gemeinschaften, ja auch Zivilisationen, stehen in ständigem Dialog mit der Angst. Die alten Völker sahen in der Angst eine Strafe, die ihnen von den Göttern gesandt wird. Daher wurden Angst und Grauen in der hellenistischen und römischen Welt zu Göttern erhoben. Die Völker des Altertums sahen in der Angst also eine Macht, die stärker ist als der Mensch, und bemühten sich folglich nach Kräften, sie auf irgendeine Weise gnädig zu stimmen. Deshalb lebten sie in der Überzeugung, daß sie diese Macht nicht nur für sich gewinnen könnten, sondern daß es auch möglich sei, ihre verheerende Wirkung gegen den Feind zu richten.

Auch im Byzantinischen Reich, einer der bedeutendsten Zivilisationen der mittelalterlichen Welt, diskutieren Männer der Feder über das Phänomen der Angst. Mit detaillierten, aus der Antike ererbten Kenntnissen gerüstet, waren sie bestrebt, sie unter verschiedenen Blickwinkeln zu betrachten und nach bestimmten Maßstäben zu klassifizieren. Man muß hierbei auch betonen, daß die Ausgangspunkte

dieser Bestrebungen vorwiegend auf den Ergebnissen fußten, zu denen der spätantike Autor Nemesios gelangt war, ein Schriftsteller, dessen Tätigkeit in die letzten Jahrzehnte des 4. Jahrhunderts fällt. Sein berühmtes Werk "Über die menschliche Natur" diente später dem byzantinischen Theologen und Heiligen Johannes von Damaskos größtenteils als Vorlage. Im Einklang mit Nemesios' Auffassungen, denen Johannes von Damaskos folgte, gliedert sich Angst (φόβοζ) in sechs Kategorien :

1) ὄκνος – Zögern, Zaghaftigkeit, Angst, etwas zu unternehmen;
2) αἰδώς – Ehrfurcht, sittliche Scheu, Scham, Angst vor Schande;
3) αἰσχύνη – Schande, Scham, Schändung, Angst, etwas Unehrenhaftes zu tun;
4) κατάπληξις – Angst bzw. Bestürzung, ausgelöst durch Begegnung mit Gespenstern
5) ἔκπληξις – Entsetzen, Furcht vor Gespenstern
6) ἀγωνία – Beklemmung, Leid, Angst, Angst vor Mißerfolg.

Viele byzantinische Schriftsteller, etwa Basileios der Große, Johannes Klimax, Isaak Syros, Symeon Neos Theologos, Kekaumenos, Niketas Honiates, Georgios Pachymeres, Nikephoros Gregoras, führen in ihren Werken zahlreiche Angaben zur Angst an, wodurch die Auffassung dieses Phänomens im damaligen Byzanz in vielerlei Hinsicht vervollständigt wird. Einzelne von ihnen bemühten sich, das gesamte Problem aus der Ebene des gewöhnlichen menschlichen Alltags herauszulösen und es in die Sphäre der geistigen Gefühle zu verlegen. Andere wandten sich von den ein wenig esoterischen Bereichen der Beziehung zwischen Gott und Mensch ab und betrachteten das Phänomen der Angst als diesseitiges Phänomen und Bestandteil des leidvollen Lebens. In beiden Fällen war der Beitrag zum Verständnis der Angst zweifellos beachtlich.

Wie auch andere Gesellschaften in der Geschichte hatte auch die byzantinische ihre eigenen Ängste. Einige davon, etwa die Angst vor einzelnen Naturereignissen – Kometen, Erdbeben, Meeren, der

Sonnen – und Mondfinsternis, kalten Wintern, Epidemien, Bränden, Überschwemmungen – waren allen mittelalterlichen Völkern und Staaten eigen, und im Einklang mit der damaligen Denkweise wurden sie als Zeichen des göttlichen Zorns wegen der von den Menschen begangenen Sünden aufgefaßt. In dieser Hinsicht unterschied sich die romäische Zivilisation nicht allzu sehr von den zeitgenössischen Gesellschaften. Zu den angeführten ängsten lassen sich noch die Angst vor Gott wie auch die universale Angst vor dem Tod, die man als "Quelle aller Ängste" betrachten kann, hinzufügen, aber auch die Angst, die sich auf Prophezeiungen, Hexereien, Dämonen und sonstige ähnliche Phänomene bezieht, die im weitgesteckten Feld des menschlichen Aberglaubens angesiedelt sind. Die genannten Ängste sind für alle Epochen der tausendjährigen Geschichte des Byzantinischen Reiches bezeichnend.

Die Menschen des alten Imperiums hatten während des Spätmittelalters jedoch auch vereinzelte Ängste, durch die sie sich von den übrigen Teilen des mittelalterlichen Kosmos unterschieden. Im Zusammenhang damit muß daran erinnert werden, daß in der Zeit des Spätmittelalters das Imperium zweimal zugrunde gegangen war: zunächst vorübergehend, unter dem Ansturm der Kreuzfahrer 1204, und zum zweiten Mal endgültig, nach den unbezwingbaren Angriffen der Osmanen 1453. Zweimal mußten die Byzantiner nicht nur die schrecklichsten materiellen Zerstörungen und die schlimmsten existentiellen Nöte erfahren, sondern auch tiefgreifende psychologische Erschütterungen, von denen sie sich niemals ganz erholt hatten. Das Trauma aus dem Jahre 1204 schwebte während der letzten beiden Jahrhunderte seines Bestehens ständig über Byzanz. Vielmehr, einhergehend mit der allgemeinen Krise, die, wie es schien, nicht bewältigt werden konnte, brachte dieses Trauma auch die Befürchtung hervor, daß das endgültige Unheil bestenfalls lediglich hinausgezögert werden, aber keinesfalls abgewandt werden könne. Daher herrschte in Byzanz, wie auch in einigen christlichen Gemeinschaften Südosteuropas, die Angst vor den Türken, die mit Vernichtung drohten. Es soll betont werden, daß es sich um eine Angst handelte, die auf keinen Fall als erfunden zu bewerten ist. Die türkischen Truppen haben letztendlich die Fackel der romäischen Eigenstaatlichkeit für immer zum Erlöschen

gebracht. Andererseits befürchtete man im Imperium lange Zeit, daß das Abendland, das man als einheitliches und finsteres Ganzes betrachtete, etwas wie einen neuen Vierten Kreuzzug unternehmen und Byzanz vernichten könnte. Obwohl solche Befürchtungen nicht immer gleichermaßen aktuell und berechtigt waren, hatten sie eine starke antilateinische Stimmung zur Folge, in der Haß und Angst zu einem Gefühl verschmolzen.

Zum besseren Verständnis des geistigen Klimas im damaligen Byzanz soll betont werden, daß das späte Mittelalter in der Geschichte des byzantinischen Reiches keine einheitliche und homogene Periode darstellte. Während eines beträchtlichen Teils des genannten Zeitraums stellte der romäische Staat einen von mehreren feudalen Staaten auf der Balkanhalbinsel dar, wenn auch mit universalistischem Erbe und universalistischer Ideologie, die mit der Zeit immer unbedeutender wurde. Zerschlagen in mehrere Teile, die an das Zentrum in Konstantinopel nicht einmal lose gebunden waren, und bedrückt von der eigenen Rückständigkeit, die in nahezu allen Lebensbereichen zutage trat, lag der romäische Staat lange Zeit im Erliegen. Die mehrere Jahrhunderte andauernde Zerrissenheit zwischen dem Vergangenen und dem für die Zukunft Angestrebten wurde zum Verhängnis des Imperiums. Allgemein betrachtet war Byzanz im Verhältnis zum Westen wie zu auch einigen seiner Nachbarn, einschließlich der Türken, längst in Rückstand geraten. Kurzum, das ehemals mächtigste und fortschrittlichste Imperium war ein überholter mittelalterlicher Staat in einer neuen Zeit. Zu einer ernsthaften Transformation reichten auch keinerlei Reformen aus, zumal sowohl die sozialen Strukturen als auch die ideologische Grundlage revolutionärer Maßnahmen bedurft hätten. Und das entkräftete Imperium hatte weder klare Leitideen noch die erforderliche Energie.

Daher ist auch die Tatsache nicht unbedeutend, daß der Charakter der Romäer, ungeachtet ihrer sozialen Herkunft, in der spätbyzantinischen Epoche zusehends von fortwährender und unaufhaltsamer Verarmung und dem Verfall des Imperiums geprägt war. Ständige Kriege und die nahezu ununterbrochene innere Instabilität führten allmählich dazu, daß sich niemand, vom Basileios höchstpersönlich bis hin zum ärmsten Paroikos, völlig sicher fühlen konnte. In einem

solchen allgemeinen Klima des Niedergangs und der Ohnmacht nahmen Ängste vor feindlichen Einfällen und Verwüstungen überhand, egal ob es sich um Bulgaren, Serben, Türken, Katalaner oder Tataren handelte. Außerdem stellten die langanhaltenden Bürgerkriege, die das ohnehin starke Gefühl der Unruhe und Beklemmung verstärkten, vor allem im 14. Jahrhundert, eine besondere Frustration für die Byzantiner dar. Daher soll nicht verwundern, daß das spätbyzantinische Zeitalter in vielerlei Hinsicht vom Mystizismus und vom Hang zur Eschatologie durchdrungen war, die immer stärker zutage traten.

Ziel dieses Buches ist es, einige Fragen aufzuwerfen, die in der Byzantistik bisher unzureichend beachtet wurden, und eine Sichtweise zum Phänomen der Angst im späten Byzanz darzubieten. Zugleich wäre ich durchaus zufrieden, falls ich zumindest einige der erörterten Fragen beantwortet habe. Zweifellos hätte jemand anderer unter demselben Titel ein ganz anderes Buch verfassen können. Bei der Auswahl der geschichtlichen Daten hatte ich stets die Gesamtheit des Projekts im Auge, und ich war durchgehend bemüht, den Lesern meiner Studie, eine Gesamtdarstellung der verschiedenen Ängste zu bieten, die in größerem oder kleinerem Ausmaß die Bewohner des byzantinischen Reiches während der beiden letzten Jahrhunderte seines Bestehens bedrückten. Meine Forschungsergebnisse sind in vierzehn Kapiteln zusammengetragen, wobei ich mir durchaus bewußt bin, daß zu einigen Themen mehrere Bücher hätten verfaßt werden können.

Der chronologische Rahmen meiner Arbeit umfaßt die Zeitspanne von etwa zweihundertundsiebzig Jahren, ausgehend vom Tode des Basileios Manuel I Komnenos (1180) bis zum Fall Konstantinopels (1453). Der so gewählte Rahmen geht ganz einfach aus den wichtigsten Ereignisse der spätbyzantinischen Geschichte hervor. Hierbei bin ich größtenteils von den Daten aus den geschichtlichen Quellen für den Zeitraum von 1180 bis 1453 ausgegangen und stellenweise, falls mir dies angemessen erschien, habe ich auch charakteristische Beispiele aus der früheren byzantinischen Geschichte herbeigezogen sowie, wenngleich seltener, vereinzelte Angaben aus der postbyzantinischen Epoche.

Zuletzt möchte ich noch anmerken, daß jegliche Mängel und Unzulänglichkeiten dieser Arbeit dennoch nicht nur durch die Kom-

pexität der gestellten Aufgabe bedingt sind. Zugleich bin ich überzeugt, daß meine Bemühungen künftige Forscher dazu anregen werden, sich mit dieser interessanten und in der Byzantistik immer noch unzureichend erforschten Problemkreis auseinanderzusetzen. Und zuletzt möchte ich betonen, daß ich dieses Buch weder als Psychologe noch als Soziologe oder Theologe geschrieben habe, sondern – so wie es mir einzig möglich war! – als Historiker.

übersetzung Maja Krstić

Радивой Радич

СТРАХ В ПОЗДНЕЙ ВИЗАНТИИ, 1180-1453.

(Резюме)

В начале всего – страх! Э́той содержатель и в то же время всеобьемлющей сентенцией, которая в некоторой степени является репликой известного библейского поручения: „В начале было Слово, и Слово было у Бога, и Слово было Бог" (Иоан, 1, 1), философы и писатели пытались указать на значение страха в человеческом обществе. Страх – феномен старый как и людской род, явление сопровождающее человека с до исторических времен до наших дней. Страх несомненно неприятное чувство, оно чаще всего вызвано сознанием о какой-то опасности и с незапамятных времен оно присуще человеку. Хорошо известно, что все люди боятся и что тот у кого нет страха в какой то степени не нормален и что э́то не имеет отношения к храбрости. Не только одиночки взятые отдельно, целые народы, даже и цивилазиции – находятся в постоянном диалоге со страхом. Старые народы в страхе видели наказание, которое им посылают боги. Поэ́тому в э́ллинистическом и римском мире страх и ужас были дивинизированы. Итак, древние народы в страхе видели силу, которая сильнее человека и изо всех сил старались ее как нибудь умилостивить. Поэ́тому они были уверены, что э́ту силу жертвами можно не только задобрить, но можно добиться того, чтобы ее пагубное действие было направлено против неприятеля.

И в Византийской империи, одной из самых значительных цивилизаций средневекового мира, мысляще люди обсуждали явление страха. Вооруженные соответствующими познаниями, унаследованым из античных времен, они старались разьяснить его с разных сторон и классифицировать его по определенным мерилам. Необходимо подчеркнуть, что исходное положение э́тих усилий было главным образом обосновано на результатах

работ позднеантичного автора Немесия, писателя, деятельность которого проходила в последних десятилетиях IV века. На его известное произведение „О природе человека“, позднее в большой степени опирался византийский богослов и святитель Иоан Дамаскин. Согласно понятиям Немесия, чьим последователем был и Иоан Дамаскин, страх (φόβοζ) разделен в шесть категорий:

1) ὄκνος – нерешительность, стеснение, страх от возможности что-то предпринять;

2) αἰδώς – благоговение, моральный страх, стыд, страх чтобы не осрамиться ;

3) αἰσχύνη – стыд, позор, похабность, страх чтобы не сделать что либо недостойное;

4) κατάπληξις – страх, испуг вызванный привидениями;

5) ἔκπληξις – ужас вызванный призраками;

6) ἀγωνία – волнение, страдание, страх, страх от неудачи.

Многие византийские авторы, на пример Василий Великий, Иоан Лествичник, Исаак Сирин, Симеон Новый Богослов, Кекавмен, Никита Хониат, Георгий Пахимер, Никифор Григора и другие, дали в своих прозведениях много данных о страхе и очень обогатили понятие э́того феномена в Византии того времени. Некоторые из них пытались выделить всю проблему из обыкновенной обыденности людей и передвинуть ее в сферу духовних чувств. А другие покидали немного э́зотерическое поприще отношений Бога и человека и понятие страха рассматривали как явление от мира сего и как составную часть тягостной жизни. В обоих случаях их вклад в понимание страха несомненный.

Как и остальные общества в истории, и византийское общество имело свои страхи. Некоторые из них, как на пример страхи от определенных феноменов в природе – комет, землятресений, мора, затмения солнца и месяца, холодных зим, э́пидемий, пожаров, навондений – были свойствены всем средневековым народам и государствам и согласно способу мышления того времени их принимали как знак божьего гнева из за греха учиненного людьми. По э́той причине ромейская цивилизация

во многом не отличалась от современого ей общества. К приведеным страхам можно прибавить и страх от Бога, затем универсальный страх перед смертью, его можно видеть „родителем всех страхов", а также и боязни вызванные пророчествами, гаданьями, демонами и другими подобными феноменами, которые помещаются на широком поприще суеверий. Приведенные страхи присущи всем э́похам тысячелетней истории Византийской империи.

Между тем, у обитателей старой империи в течении позднего среднего века существовали и некоторые страхи, по которым они отличались от остальных частей средневекового космоса. В связи с э́тим необходимо напомнить, что в течении позднего средневековья Империя пропадала два раза: первый раз временно, под налетом крестоносцев, в 1204. году, а во второй раз – навсегда, под непреодолимым нападением османов, в 1453. году. Византийцы, значит, два раза должны были искусить не только самые страшные матерьяльные опустошения и ужаснейшие жизненные невзгоды, но и глубокие психологические потрясения, от которых никогда больше не могли прийти в себя. Травмы 1204. года постоянно парили над Византией в течении последних двух веков ее существования. И более того, вместе с общим кризисом, из которого казалось нет выхода, э́та травма создала боязнь, что полное несчастие, в лучшем случае можно только отложить, но избегнуть его никак нельзя. Поэ́тому в Византии, а также и в некоторых христианских государствах Юго-восточной Европы, существовал страх от турок, которые грозили уничтожением. Мы подчеркнем, что дело шло не о страха воображемом. Турецкие отряды в конце концов навсегда потушили светоч ромейской государственности. С другой стороны, в Империи еще долго существовала боязнь, что Западная Европа, которая представлялась неделимым и мрачным целым, может предпринять что-то вроде Четвертого крестового похода и снова уничтожить Византию. Хотя такие опасения и не были всегда одинаково актуальны и оправданы, их последствием было сильное антилатинское настроение, в котором страх и ненависть превращались в одно чувство.

Для лучещего понимания духовных настроений того времени необходимо подчеркнуть, что позднее средневековие в

истории Империи не был целостным и однородным периодом. Все таки, в большей части периода о котором идет речь, ромейское государство было одним из феодальных государств на Балканском полуострове, правда с универсалистическим наследием и идеологией, но с временем все менее важным. Разбитая на несколько отдельных частей, которые с центром в Константинополе не имели почто что никакой связи и гнетомне своей анахроностью которая проявлялась в почти что всех видах жизни, ромейское государство долго было при смерти. В многовековых потугах между тем чем оно было и тем на что претендовало, заключалась несчастная судьба Империи. Понятно что упомянутый разлад со временем все увеличивался. Вобщем Византия по отношению к Западу, по отношению к некоторым из соседей, даже по отношению к туркам – отставала. Одним словом, некогда самая могущественная и самая передовая империя, была пережитком средневекового государства в новое время. Для ее более серьезных преобразований, реформы не были достаточны, имея ввиду ее превзойденные социальные структуры и идеологические основания, необходимы были революционные мероприятия. А утомленная Империя на э́то не имела не тоько единой путеводительной идеи, но и силы.

Поэ́тому значителен факт, что на характере ромеев, несмотря на их социальное происхождение, в поздне византийскую э́поху лежал сильный от печаты постоянного и неотвратимого обеднения и упадка Империи. Постоянные войны и почти что непрерывные внутренние беспорядки приводили к тому, что никто от самого василевса до самого бедного парии не мог себя чувствовать надежно. В таком положении всеобщего упадка и немощи усиливались страхи от неприятельских набегов и опустошения, несмотря на то идет ли речь о вторжениях болгар, сербов, турок, каталонцев или татар. Кроме того, особой фрустрацией для Византийцев, прежде свего в XIV столетии, были долгие гражданские войны, которые еще усилили и без того сильное чувство беспокойства и отчаяния. Поэ́тому не надо удивлятся, что поэ́дне-византийский период отличается мистицизмом и сильными э́схатологическими настроениями.

У меня было желание раскрыть э́той книгой некоторые вопросы, которые в византологии до сих пор были в тени и,

предложить взгляд на феномен страха в поздней Византии. В то же время, я буду вполне доволен, если мне удалось ответить на некоторые из поставленых вопросов. Я не сомневаюсь, что под тем же названием, кто нибудь иной мог написать совершенно иную книгу. Выбирая исторические данные, я всегда считался с целым своего предприятия, настаивая на том, чтобы тот кто прочтет мою книгу мог составить себе представление о страхах, которые в той или в иной степени угнетали жителей Византийской империи в последние два с половиной столетия ее существования. Реультаты до которых я дошел, я сформулировал в четырнадцати главах, сознавая, что об отдельных темах вместо главы можно написать не одну, а несколько книжек.

Хронологическая рамка моей работы охватывает период в двести семдесят лет, моя исходная точка – смерть василевса Мануила I Комнина (1180), а заключительная точка – падение Константинополя (1453). Такой выбор был последствием главных течений поздне византийской истории. В возможно большей степени я опирался на данные исторических источников в период с 1180. до 1453, но когда я считал, что э́то необходимо, я брал и характерные примеры из ранней византийской истории и, правда немного реже, некоторые сообщения поствизантийской э́похи.

Считаю необходимым сообщить, что пропуски и недостатки э́той работы все таки не могут быть оправданы только сложностью поставленной задачи. В то же время, мне хотелось бы верить, что затраченные усилия ободрят будущих исследователей, которые возьмутся за э́ту интересную и в византологии все еще слабо исследованую обасть. И наконец, я хочу особо подчеркнуть, что книгу я не писал ни как психолог, ни как социолог, ни как богослов, а как я единственно и был в состоянии! – как историк.

перевод Лидия Суботин

БЕЛЕШКА О АУТОРУ

Радивој Радић рођен је 22. јануара 1954. године у Ливну, Босна и Херцеговина. Основну школу је завршио у Врњачкој Бањи, а гимназију у Београду. На Филозофски факултет, група за историју, уписао се 1976. а дипломирао 1980. године. Магистарски рад под насловом *Обласни господари у Византији крајем 12. и у првим деценијама 13. века* одбранио је у децембру 1985. године. Током 1985/1986. као стипендиста грчке владе боравио је седам месеци на научном усавршавању у Атини. Докторску дисертацију *Време Јована V Палеолога (1332-1391)* одбранио је на Катедри за византологију Филозофског факултета у Београду у децембру 1991. године. Школску 1997/1998. провео је на усавршавању у центру за византијске студије Дамбартон Оукс у Вашингтону (САД).

У Византолошком институту Српске академије наука и уметности запослен је од 1978, а од 1994. као доцент са трећином радног времена на Филозофском факултету у Београду, на предмету Историја Византије. Исти предмет предавао је на Филозофском факултету у Приштини од 1992. до 1997. године. Почев од јесени 1994. предаје Историју Византије на Филозофском факултету у Бања Луци, а од јесени 1999. и на Филозофском факултету у Нишу.

Учествовао је на више међународних научних скупова у земљи и иностранству и до сада је објавио преко педесет научних и стручних радова у домаћим и иностраним часописима. Превасходно се бави позновизантијском историјом и везама између Византије и јужнословенских земаља у касном средњем веку. За књигу *Време Јована V Палеолога (1332-1391)* године 1993. добио је Октобарску награду града Београда за науку. Сарадник је Енциклопедијског просопографског лексикона византијске историје и цивилизације који већ неколико година излази у Атини. Члан је редакције Зборника радова Византолошког института и Југословенског комитета за византологију.

САДРЖАЈ

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

980.58(495.02)"1180/1453"
РАДИЋ, Радивој
Strah u poznoj Vizantiji : 1180 - 1453. 2 / Radivoj Radić. - Beograd : Stubovi kulture, 2000 (Sopot : Artprint). - 231 str. ; 21 cm. - (Stubovi kulture; knj. 4)

Tiraž 1000. - Beleške uz tekst. - Beleška o autoru: str. 315. - Bibliografija: str. 245-258. - Rezimei na više jezika. - Registar.
316.647(495.02)"1180/1453"
949.502 „1180/1453"
a) Strah - Vizantija - 1180-1453 b) Vizantija - Kuilturna istorija - 1180-1453

ID=82972940

Радивој Радић

СТРАХ У ПОЗНОЈ ВИЗАНТИЈИ 1180-1453. II

Уредници
Предраг Марковић
Гојко Божовић

Опрема
Душан Шевић

Лектор
Александра Рашић

Коректор
Десанка Сандуловић

Прелом књиге и припрема корица
„Стубови културе", Београд

Издавач
„Стубови културе", Београд
Градиштанска 15
тел: 403-122, 404-687
e-mail: redakcija@stubovi.co.yu
www.stubovi.co.yu

За издавача
Милан Пајевић

Штампа и повез
„Арт принт", Сопот

Тираж
1000 примерака